

**KAIP PADĖTI VAIKUI,
TURINČIAM
AUTIZMO SPEKTRO
SUTRIKIMŲ?**

2014–2020 metų
Europos Sąjungos
fondų investicijų
veiksmų programa

Priemonė parengta įgyvendinant
Europos Sąjungos ir Lietuvos
Respublikos biudžeto lėšomis
finansuojamą projektą

„Bendrojo ugdymo mokytojų
bendrujų ir dalykinių
kompetencijų tobulinimas“
Nr. 09.4.2-ESFA-V-715-02-0001

Leidinių rengė

Lijana Navickienė, Viktorija Piščalkienė,
Laima Mikulėnaitė, Loreta Grikainienė,
Jura Tender, Miglė Bukauskaitė,
Urtis Šulinskas, Gintarė Šatė

Pastabas ir siūlymus teikė

Ingrida Černiauskienė, Nijolė Lisevičienė,
Kristina Pranienė, Rasa Šavareikaitė,
Ričardas Totoraitis, Stasė Ustilaitė

Redagavo

Zita Bartkevičienė

Recenzavo

VšĮ „Sėkmingi vaikai“ ekspertai

Vaizdo medžiagą rengė

Ugnė Siparienė

Dizainas ir maketas

UAB MANIFESTUS

Lina Lingienė

Iliustracijos

© Kotryna Abromaitytė

Foto

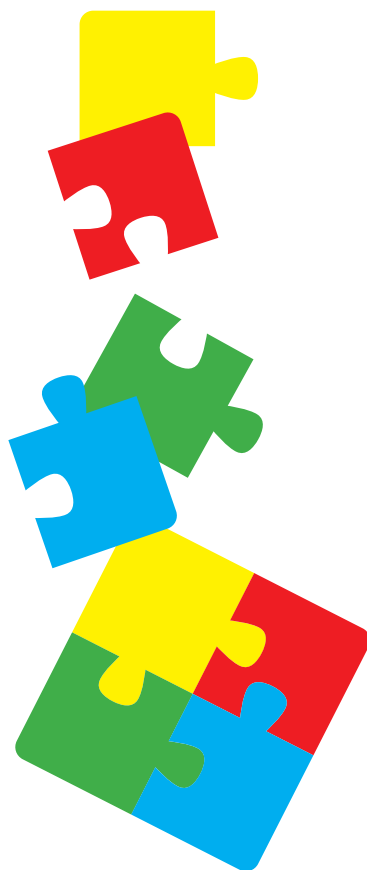
© <https://stock.adobe.com>

ISBN 978-609-8246-04-9

© Lietuvos Respublikos švietimo,
mokslo ir sporto ministerija

© Ugdymo plėtotės centras

KAIP PADĖTI VAIKUI, TURINČIAM AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ?

2019

Turinys

Pratarmė / 6

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO
SUTRIKIMŲ, RAIDOS BRUOŽAI IR
PAGALBOS GALIMYBĖS / 9

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO
SUTRIKIMŲ, KALBOS RAIDOS YPATUMAI.
VERBALINIŲ IR NEVERBALINIŲ
KOMUNIKACINIŲ GEBĖJIMŲ
UGDYMAS / 39

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO
SUTRIKIMŲ, SOCIALINIO ELGESIO
SUNKUMAI IR JŲ KOREKCIJA / 61

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO
SUTRIKIMŲ, JUTIMINĖS INFORMACIJOS
APDOROJIMO SUTRIKIMAI IR JŲ MAŽINIMO
PRIEMONĖS / 85

UGDYMO IŠŠŪKIAI SPRENDŽIANT VAIKŲ,
TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ,
MOKYMOSI IR BENDRAVIMO
PROBLEMAS / 113

PAGALBA TĖVAMS, AUGINANTIEMS
VAIKUS, TURINČIUS AUTIZMO SPEKTRO
SUTRIKIMŲ / 137

Pratarmė

Atsižvelgiant į statistinę autizmo požymių turinčių vaikų skaičiaus dinamiką, autizmo spektro sutrikimai yra viena plačiausiai tyrinėjamų vaikų psichiatrijos sričių. Pasaulio sveikatos organizacijos duomenimis, per pastarąjį dešimtmetį asmenų, turinčių autizmo spektro sutrikimų (toliau ASS), skaičius kai kuriose šalyse išaugo iki 10 kartų. Šie sutrikimai nustatomi 1 iš 68 vaikų. Remiantis Lietuvoje atliktais tyrimais, nuo ASS mūsų šalyje kenčia apie 1 proc. gyventojų. Kasmet registruojama daugiau nei 300 naujų ASS atvejų.

Autizmas yra sudėtingas raidos sutrikimas, nulemiantis savitą ir kokybiškai kitokį jį turinčių asmenų elgesį bei suvokimą. ASS turintys vaikai dėl socialinių įgūdžių trūkumo, padidėjusio neproduktyvaus aktyvumo, impulsyvumo, mokymosi sunkumų, motyvacijos stokos ir kt. kliūčių neretai patiria neigiamą aplinkinių vertinimą bei izoliaciją. Siekiant užkirsti kelią socialinės atskirties formavimuisi, nepaisant, kiek sutrikimas yra pažengęs ir kokio amžiaus yra sulaukęs vaikas, privalu jam sukurti ir užtikrinti pilnaverčio socialinio dalyvavimo prielaidas bei padėti tapti savarankiškesniam, išugdyti pilnaverčiam gyvenimui būtinus įgūdžius, sumažinti jo nerimą, įtampą, elgesio sutrikimus. Būtent todėl labai svarbu suprasti vaikų su ASS bendravimo, elgesio, pažinimo, jutimų, mąstymo ypatumus, sukurti jų socialinei adaptacijai patrauklią aplinką, tinkamai organizuoti ugdymą.

Lietuvos pedagogams ir tėvams labai trūksta bendros informacijos apie vaikų, turinčių ASS, ypatumus, žinių, padedančių identifikuoti individualius jų ugdymosi poreikius, parinkti ir taikyti tinkamus probleminio elgesio kontrolės būdus, veiksmingas psichosocialines edukacines komunikacinių gebėjimų, socialinių bei kitų įgūdžių ugdymo strategijas ir priemones, kognityvinius procesus skatinančius efektyvius informacijos perdavimo metodus ir pan. Lietuvoje rūpintis minėtų sutrikimų turinčiais vaikais pradėta vėliau nei Europoje, todėl kol kas labai trūksta metodinių leidinių, skirtų padėti pedagogams, tėvams, įvairiems specialistams, susiduriantiems su vaikų, turinčių ASS, elgesio, bendravimo, ugdymo ir kt. sunkumais.

Šis leidinys – tai bandymas pateikti informaciją apie vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, įvairiapusio ugdymo perspektyvą pasitelkiant multidisciplininę prieigą bei teorijos ir praktikos integraciją. Metodiniame leidinyje ir jo prieduose pateikta informacija skirta susipažinti su vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, požymiais bei skirtybėmis ir suteikti naudingos praktinės informacijos, paremtos edukologijos, psichologijos ir medicinos mokslų tyrėjų bei praktikų patirtimi.

Metodinėje knygoje pateikta informacija leis giliau susipažinti su ASS sampratomis, šių sutrikimų tipais ir priežastimis, raiška, probleminio elgesio prevencijos ir kontrolės strategijomis, vaikų su minėtais sutrikimais psichosocialinėmis edukacinėmis ugdymo ir socialinės įtraukties priemonėmis, įtraukiojo ugdymo principais ir realizavimo galimybėmis, bendradarbiavimo svarba plečiant ir palaikant tokio pobūdžio ugdymą. Knygoje pateikti atskiri įrodymais grįstos pedagoginės darbo su ASS turinčiais vaikais praktikos atvejai, sudėtingesnės situacijos, tyrėjų ir praktikų gerosios patirties pavyzdžiais paremti patarimai, rekomendacijos.

Metodinę knygą sudaro šešios dalys. Pirmoje dalyje pateikiama autizmo samprata, aptariami ASS ypatumai ir raiška, priežastys, neurofiziologiniai pokyčiai, pristatomi ASS statistiniai duomenys, leidžiantys suprasti sutrikimo paplitimo aprėptis, tendencijas bei aktualumą. Antroji knygos dalis skirta aptarti galimus

vaikų, turinčių ASS, kalbos sutrikimus ir problemas; pristatomos kalbos įgūdžių ugdymo strategijos ir metodai. Trečioji leidinio dalis skirta apibūdinti vaikų su ASS elgesio ir emocijų sutrikimus, jų charakteristikas ir raišką, probleminio elgesio prevencijos, korekcijos ir palaikymo strategijas, analizuoti probleminio elgesio ir mokymo(-si) pasiekimų sąsajas. Ketvirtoje leidinio dalyje pristatoma vaikų su ASS sensorinės integracijos problematika. Aptariami jutiminės informacijos apdorojimo sutrikimų tipai, požymiai, rūšys, raiška, analizuojami jutiminės informacijos apdorojimo sunkumai. Taip pat dalijamasi informacija apie jutiminės informacijos apdorojimo sutrikimų korekcijos būdus ir priemones bei jų taikymą ir integravimą į ugdymo(-si) ir kitas aplinkas. Penktoje knygos dalyje aptariamos įtraukiojo ugdymo prielaidos, teikiama nauda, sunkumai, su kuriais susiduria mokytojai, ugdydami ASS turinčius vaikus, pristatomi įvairiems įgūdžiams formuoti naudotini metodai. Šeštoje knygos dalyje aptariami sunkumai, su kuriais susiduria tėvai, auginantys vaikus su ASS, pristatomos pagalbos tėvams formos ir galimybės, nagrinėjami atskiri atvejai, situacijos, pateikiama praktinių patarimų tėvams, kaip įveikti kasdien kylančius išbandymus, analizuojama tėvų, pedagogų ir kitų specialistų bendravimo ir bendradarbiavimo reikšmė užtikrinant veiksmingą vaikų, turinčių ASS, ugdymą ir teigiamus pokyčius, aptariamos komunikacijos strategijos, galimybių prielaidos, komandinio darbo nauda.

Leidiny suorientuotas į praktinį pritaikomumą, todėl knygoje skaitytojas ras ne tik teorijos ir mokslinių tyrinėjimų rezultatų, bet ir daug tikrų pavyzdžių, praktinių patarimų, rekomendacijų. Kiekvieną knygos dalį lydi užduotys, kuriose papildomai pateikiama temą plečianti ir gilinti informacinio, rekomendacinio ar konsultacinio pobūdžio medžiaga.

Leidinį papildo vaizdinė pagalbinė medžiaga, skirta gilesniam knygoje pateiktos informacijos suvokimui, kuris itin svarbus lavinant vaikų, turinčių ASS, pažintinius, komunikacinius, socialinius įgūdžius, taikant probleminio elgesio prevencijos ir kontrolės strategijas, modeliuojant tinkamą elgesį, parenkant ir taikant šiems vaikams tinkamas socioedukacines ugdymo ir socialinės įtraukties priemones, suprantant įtraukiojo ugdymo principus ir realizavimo galimybes, plėtojant bendradarbiavimą su tėvais. Vaizdo rinkinį sudaro 6 dalys, atitinkančios metodinės knygos skyrius bei juos papildančios praktinėmis iliustracijomis ir paaiškinimais. Kiekvieną dalį sudaro konkretūs gerosios praktikos pavyzdžiai ir ekspertų komentarai. Vaizdo siužetuose akcentuojami praktiniai patarimai, kurie iliustruojami realiais pavyzdžiais, rodant ugdymui reikalingas priemones ir jų panaudojimo galimybes.

Tikimės, kad leidiny padės išplėsti ir pagilinti mokytojų, tėvų, kitų specialistų žinias ir gebėjimus nustatant vaikų, turinčių ASS, ugdymo poreikius, skatinant, stiprinant ir palaikant pozityvų jų elgesį, atskleidžiant jų unikalumą ir individualų potencialą bei konstruojant į sėkmę orientuotas ugdymo situacijas.

1

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ, RAIDOS BRUOŽAI IR PAGALBOS GALIMYBĖS

Autizmo samprata ir paplitimas

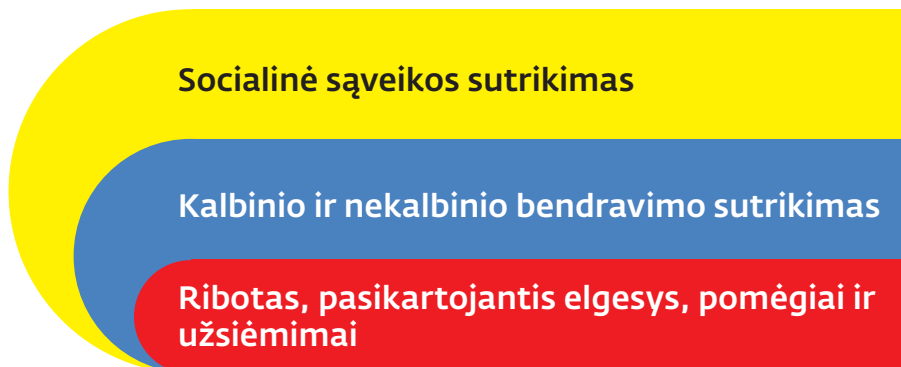
Autizmas – vienas tų „keistų“ raidos sutrikimų, apie kuriuos labai sunku paprastai kalbėti. Visi vaikai, turintys ASS, labai skirtingi, nevienodai reaguoja į aplinkos dirgiklius, sunkiai prisitaiko prie aplinkos. Vaikui augant, dažnai ryškėja elgesio problemų, kurios dar labiau apsunkina bendravimą su vaiku, jo adaptaciją namuose ir ugdymo įstaigoje.

Autizmas ir jo spektro sutrikimai (ASS) – kompleksiniai raidos sutrikimai, kuriems iš esmės būdingi bendravimo ir socialinių santykių su kitais asmenimis sunkumai. Jie pasireiškia kokybiniais socialinio bendravimo, komunikacijos bei elgesio ypatumais ir yra vieni sudėtingiausių vaiko raidos sutrikimų.

Autizmo tyrinėjimų literatūroje apie 50 metų vyravo Kannerio (Kanner) aprašytas vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, stereotipas. Buvo manoma, kad ASS turi užsidarę, nuo kitų žmonių nutolę, vidutiniškai protiškaai atsiliekančius, nekalbiniais būdais bendraujantys vaikai. Aspergerio (Asperger) darbai apie 30 metų buvo ignoruojami ir nesulaukė pripažinimo nei Europoje, nei JAV. Ilgą laiką vyravo nuostata, jog uždaras, mažai bendraujantis vaikas turi autizmo spektro sutrikimų, o aktyvus ir bendraujantis – ne. Didėjant supratimui apie autizmo spektro sutrikimus, pradėta kreipti dėmesį į vaikų bendravimo kokybę ir jų socialinę sąveiką su kitais žmonėmis, išskirta įvairių autizmo sutrikimų subtipų, pasižyminčių skirtingais požymiais ir sutrikimo klinika. Vertindamos socialinę interakciją, Wing ir Gould (2009) išskyrė 3 pagrindines autizmo spektro sutrikimų grupes. Pirmajai grupei priklauso atitolę, nuo aplinkos atsiriboję, sunkiai aplinkoje besiorientuojantys vaikai, kurie nerodo jokio susidomėjimo bendravimu, išskyrus atvejus, kai reikia patenkinti jų poreikius. Šie vaikai dažnai turi rimtų elgesio sutrikimų, agresijos, stereotipijų. Antrąją grupę sudaro pasyvūs vaikai, apskritai nesistengiantys megzti socialinių kontaktų su kitais žmonėmis, bet galintys priimti kito asmens iniciatyvą bendrauti. Jie nevarvoja kalbos, jiems būdingos echolalijos. Trečiąją grupei priskirtini aktyvūs, bet keisti, menkai socialūs, savitais būdais bendraujantys vaikai, turintys elgesio problemų ir įvairių keistumų, pvz., polinkį į stereotipinius žaidimus, ritualus ir pan.

Nustatant autizmo spektro sutrikimą, šiandien Lietuvoje remiamasi TLK-10 (Dešimtąja tarptautine ligų klasifikacija, angl. *World Health Organization. The ICD-10 classification of mental and behavioral disorders. Clinical description and diagnostic guidelines*, 1992), pagal kurią autizmui būdinga simptomų triada: socialinės sąveikos sutrikimas, kalbinio ir nekalbinio bendravimo sutrikimas bei ribotas pasikartojantis elgesys, pomėgiai ir užsiėmimai (1 pav.).

1 pav. Autizmo spektro triada

Autizmo klasifikacija

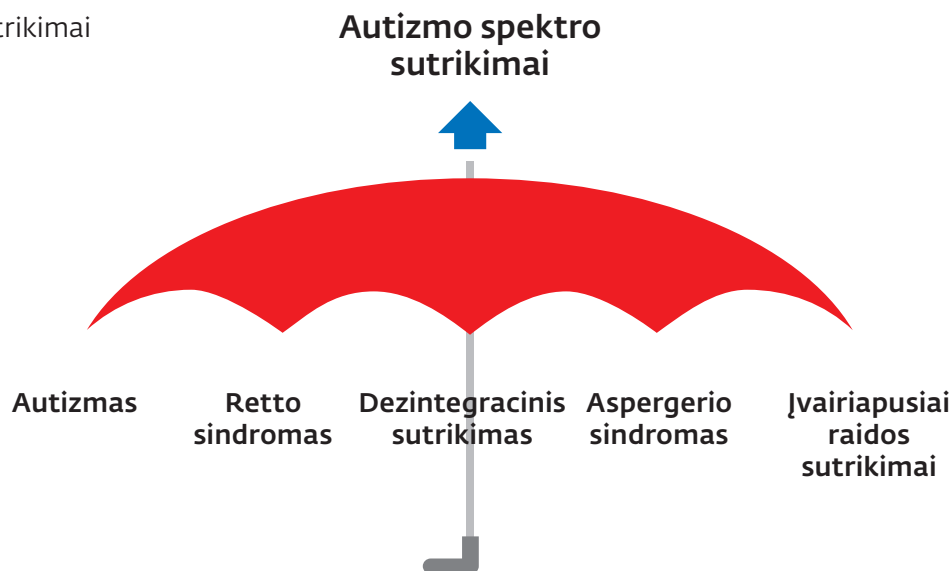
Pagal TLK-10, kuri naudojama Europoje ir Lietuvoje, autizmo spektro sutrikimai priskiriami įvairiapusių sutrikimų (F 84) grupei. Pastaroji apima tokius sutrikimus:

- F 84.1 Atipiškas autizmas;
- F 84.2 Retto sindromas;
- F 84.3 Kiti dezintegraciniai vaikystės sutrikimai;
- F 84.4 Hiperaktyvumo sutrikimas, susijęs su protiniu atsilikimu ir stereotipiniais judesiais;
- F 84.5 Aspergerio sindromas;
- F 84.8 Kiti įvairiapusiai raidos sutrikimai;
- F 84.9 Nepatikslintas įvairiapusis raidos sutrikimas.

Visiems autizmo sutrikimams būdingi socialinės sąveikos, bendravimo ir elgesio ypatumai. Svarbiausias jų – kokybiškai kitoniška vaiko ir kitų asmenų sąveika. Vaikas nesiekia arba siekia bendravimo, bet dėl savo ypatumų nejaučia, kaip sukurti tarpusavio santykius. Tai ypač akivaizdu stebint to paties amžiaus vaikų santykius. Dažnai vaikas, turintis ASS, nepasitiki savimi, intuityviai nejaučia kitų vaikų bendravimo intencijų, jį slepia greita veiksmo eiga ir situacijos pasikeitimai, bendravimo taisyklių nesuvokimas.

Jau kelerius metus naujai priimtoje DSM-5 klasifikacijoje (DSM – V-Diagnostinis ir statistinis protinių sutrikimų žinynas (angl. *American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, 2013), kuri plačiai naudojama JAV, autizmo diagnostikoje remiamasi dviem simptomų grupėmis, kurias sudaro socialinės sąveikos sutrikimas ir ypatingi pomėgiai, ribotas elgesys. Atsisakius daugybės sutrikimo kategorijų, iki šiol naudojamų pagal TLK-10, šioje klasifikacijoje remiamasi viena – autizmo spektro sutrikimais (ASS). Terminas „autizmo spektro sutrikimai“ geriausiai atspindi vaikų, turinčių šią negalią, požymių įvairovę: nuo Kannerio sindromo, arba vadinamojo klasikinio autizmo, iki aukšto funkcionalumo autizmo ir Aspergerio sindromo, pasireiškiančio aukštu intelektu, bet socialinio bendravimo ir empatijos problemomis (2 pav.).

2 pav. Autizmo spektro sutrikimai

Autizmo dažnumas

Nėra abejonės, kad autizmas – vienas sunkiausių raidos sutrikimų, paveikiantis maždaug vieną vaiką iš 59 (Baio ir kt., 2018), t. y. 1 iš 37 berniukų ir 1 iš 151 mergaitės. Berniukams autizmo spektro sutrikimas nustatomas 4 kartus dažniau negu mergaitėms (Bryson, 1997), t. y. apie 3 proc. berniukų populiacijos turi autizmą.

Autizmo spektro sutrikimas yra paplitęs visame pasaulyje ir vaikų, turinčių ASS, sparčiai daugėja. Tai tampa viena svarbiausių visuomenės sveikatos problemų, net pradėtas vartoti terminas „autizmo epidemija“. 2000 m. 1 iš 150 vaikų buvo diagnozuotas autizmas, 2014 m. JAV ligų kontrolės ir prevencijos centro duomenimis, 2010 metais 1 iš 68 (Christensen ir kt., 2016; Kim ir kt., 2011), 2018 m. – jau 1 iš 59 vaikų. Pastaruoju metu daugėja duomenų, kad vaikų, turinčių ASS, pasaulyje yra kur kas daugiau.

Autizmo priežastys

Kodėl atsiranda autizmas? Vieno atsakymo neturime. Tikriausiai greičiausias ir trumpiausias atsakymas – tikslios priežasties nežinome. Tačiau mokslininkai deda daug pastangų ieškodami autizmo priežasčių, todėl pastaruoju metu autizmu domisi įvairių mokslo sričių specialistai. Jie bando išsiaiškinti sutrikimus sukeliančias priežastis bei ieško būdų, padedančių vaikams prisitaikyti aplinkoje. Autizmas laikomas nespecifiniu sutrikimu, kuris šiuo metu 50 proc. atvejų siejamas su genetiniais veiksniais. Pastaruoju metu vis dažniau nustatoma geninė autizmo etiologija (Chahrour ir kt., 2016; Liu ir Takumi, 2014).

Svarbūs yra ir aplinkos veiksniai: dirvos, vandens ir maisto užterštumas cheminėmis medžiagomis, tam tikrų medžiagų (pvz., folio rūgšties) stoka ir kt. (London ir Etzel, 2000).

Autizmas – polietiologinis sutrikimas. Tai reiškia, kad nėra vienos priežasties, galinčios sukelti autizmo spektro sutrikimus. Esama daug veiksnių, lemiančių vaiko smegenų pakenkimą, kuris pasireiškia tam tikrais požymiais, įvardijamais autizmo diagnoze. Šiuo metu laikoma, kad autizmą sukelia įvairūs kenksmingi organiniai, biologiniai ir genetiniai veiksniai. Pagrindiniai autizmo požymius sukeliančios mechanizmai – smegenų struktūros disfunkcija ir biocheminių procesų sutrikimas smegenyse (Sharma ir kt., 2018; Muhle ir kt., 2018).

Yra nustatyta įvairių rizikos faktorių, kurie lemia autizmo atsiradimą, pvz., vyresnio amžiaus tėvams rizika turėti vaiką su ASS yra didesnė (Davenport ir kt., 2015). Jei šeimoje auga vaikas, turintis ASS, rizika, kad kitas vaikas gali turėti šį sutrikimą, sudaro 2–18 proc. Tyrimai parodė, kad jei šeima augina identiškus dvynius ir vienam jų pasireiškia autizmo požymiai, tikimybė, kad kitas vaikas taip pat turės autizmą, sudaro nuo 36 iki 95 proc., jei dvyniai neidentiški – rizika siekia 31 proc. (Sandin ir kt., 2014).

Viena yra aišku – skiepai nesukelia autizmo ir tai patvirtina nauji mokslo duomenys (Saad ir kt., 2019; Hviid ir kt., 2019).

Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, pasižymi labai netolygiais gebėjimais įvairiose raidos srityse. Raidos sritys, susijusios su vaizdine informacija, būna gerokai geriau išsivysčiusios lyginant su

klausos – girdimąja sritimi, t. y. vaizdinę informaciją vaikai supranta ir įsimena žymiai geriau nei pertekiamą garsu. Gerai pažįstamoje aplinkoje šie vaikai jaučiasi pakankamai saugiai, gerai orientuojasi, todėl jų bendravimas bei elgesys yra suprantamas ir įprastas, tačiau kyla sunkumų tinkamai reaguojant ir tas pačias užduotis atliekant kitoje aplinkoje. Augant ryškėja dėmesio, hiperaktyvumo, impulsyvumo simptomai ir opozicinio prieštaravimo sutrikimas (Lamanna ir kt., 2017; Simonoff ir kt., 2008).

Autizmo pradžia ir ankstyvoji diagnozė

Ankstyva autizmo diagnozė yra labai svarbi. Anksčiau pradėjus vaiko reabilitaciją, silpnėja autizmo raiška, vaikas ir šeima geriau adaptuojasi.

Tėvai yra pirmieji asmenys, kurie pamato, kad vaikas vystosi kitaip nei daugelis bendraamžių vaikų. Skirtumai gali būti pastebimi nuo gimimo arba išryškėti vėlesniame amžiuje. Tie raidos ypatumai gali būti išreikšti ir tada nekyla abejonių, kad vaikas vystosi kitaip, arba jų raiška gali būti neryški, dažniausiai vėliau pastebima ugdymo įstaigų specialistų.

Nuo pat gimimo dalis vaikų būna labai neramūs, dažnai klykia, prastai miega, išsiskiria išrankumu maistui. Tėvams sunku suprasti vaikų poreikius, nes ilgai ir kitoniškai formuojasi jų savireguliacijos procesai. Ypač krenta į akis, kad vaikai nenori būti imami ant rankų, nusiraminti jiems lengviau, kai lieka vieni. Vaikams, turintiems autizmo požymių, nepatinka žaisti kartu su kitu asmeniu, todėl beveik neįmanoma prisidėti prie jų žaidimo. Šie vaikai nepriima jokios pagalbos. Atrodo, kad jiems daug geriau būti vieniems, be mamos, todėl ji pradeda nerimauti nesuprasdama savo vaiko. Augant ima ryškėti stereotipiniai judesiai, kurie tolydžio kartojami. Nors vaikai laiku pradeda šypsotis, tačiau jų šypsena nebūna nukreipta vien į šalia esantį žmogų. Jie šypsosi, kai gauna jiems patinkančių stimulų. Dėl tokių bendravimo ypatumų paprastai sutrinka ankstyvasis vaiko ir mamos ryšys, o tai veda prie tarpusavio santykių sunkumų. ASS turintys vaikai nori būti su mama, bet nerodo teigiamų emocijų, o neigiamas reakcijas reiškia tik tais atvejais, kai yra nuo jos atskiriami.

Kita dalis vaikų – labai ramūs ir „geri“ vaikai. Nuo gimimo jie būna pasyvūs, retai patys prašo valgyti, ilgai iškenčia sudrėkusias sauskelnes. Maitinami jie valgo noriai, jiems patinka gera priežiūra, bet ne tiek, kad jos reikalautų. Visą iniciatyvą jie palieka mamai.

Autizmo pasireiškimo pradžia gali būti labai įvairi. O'Brien Towle (2013) išskiria tris vaiko su autizmu galimus raidos būdus:

1. Vaiko elgesys „keistas“ nuo pat gimimo. Nuo pat pirmųjų savo gyvenimo dienų jie būna neįprastai ramūs, mažiau domisi kitais žmonėmis. Vėliau pradeda reaguoti į šalia esančius asmenis, stebima mažiau akių kontakto net su artimiausiais žmonėmis, pavėluotai atsiranda socialinė šypsena, vėliau ima sakyti garsus. Tokie vaikai labiau domisi pasikartojančiais vizualiniais stimulais nei sąveikomis su žmonėmis.
2. Raidos stagnacija, arba *plato* raidos būdas (angl. *plateau*), atsiradęs po pirmųjų gyvenimo metų. Dažnai vaikai vystosi kaip ir daugelis tokio amžiaus vaikų, bet, sulaukus maždaug vienerių metų, raidos procesas sulėtėja, sustoja ir nebejudą į priekį.

3. Vaiko raidos regresas, stebimas iki 30 procentų atvejų. Kaip ir raidos stagnacijos atveju, vaikai pradžioje vystosi tipiškai. 15–18 mėnesių ir vėliau vaiko raida pakinta – jo kalba, akių kontaktas, socialinis išitraukimas pastebimai mažėja ir vaikas gali netekti jau turėtų raidos įgūdžių.

Autizmo spektro sutrikimai dažniausiai diagnozuojami dar ikimokyklinio amžiaus vaikams. Kaip nurodo Crane ir kt. (2015), šie sutrikimai paprastai nustatomi vaikui sulaukus 5,5 metų amžiaus. Tuo tarpu Mandell ir kt. (2005) teigimu, Jungtinėse Amerikos Valstijose vidutinis vaiko diagnozės amžius – 3,1 metai. Tiems vaikams, kurie turi gretutinių sutrikimų (pvz., kalbos supratimo sutrikimą), autizmas diagnozuojamas ankstyvesniame amžiuje, nes tėvai anksčiau kreipiasi į specialistus. Matyti, kad amžius, kada vaikui yra nustatomi sutrikimai, gali priklausyti nuo įvairių aplinkybių: vaiko raidos ypatumų, specialistų, valstybės, kurioje gyvena tėvai, sistemos. Nepaisant to, stebint bendrą tendenciją, autizmo spektro sutrikimai vaikams dažniausiai nustatomi gana vėlai.

Autizmas nuo pat pradžių nulemia kitokį kūdikio elgesį, bendravimą ir kalbos raidą. Ankstyvieji autizmo požymiai – menkas akių kontaktas, neįsitraukimas į bendravimą, bendravimo džiaugsmo nejautimas. Atrodo, kad šie vaikai neturi įgimto bendravimo jausmo – jiems geriau būti vieniems, jie nesiekia artimo kontakto, linkę atsitolti, nesinaudoja gestais norėdami išreikšti savo poreikius. Kūdikystėje vaikai su ASS mažiau guguoja, augdami taria mažiau garsų, nekartoja jų ir neatsiliepia išgirdę savo vardą.

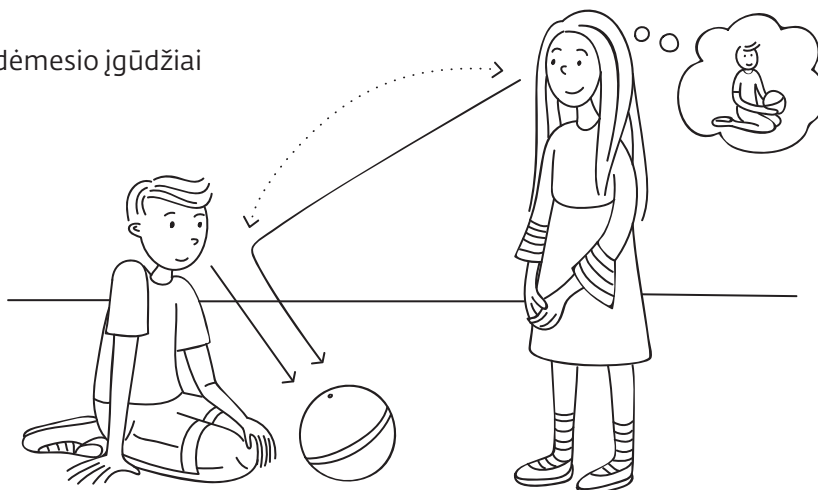
Daugelis tėvų pirmuosius nerimą keliančius požymius paprastai pastebi iki vaikui sukanka 18 mėnesių, bet dėl egzistuojančių stereotipų ir mitų į specialistus kreipiasi apie 3–4 vaiko gyvenimo metus. Iš pradžių tėvų nusiskundimai būna labai nekonkretūs. Ir tai nenuostabu, nes dažnai vienoje raidos srityse vaikas atsilieka, o kitose yra akivaizdžiai pažengęs į priekį. Todėl ir tėvus nuramindami gydytojai vaiko raidą neretai vertina labai prieštaringai.

Pradėję vaikščioti, šie vaikai tampa sunkiai valdomi: eina, kur nori, dažnai krenta, nes jiems visiškai nebūdingas savisaugos instinktas. Chaotiškas, dažnai nuolatinis judėjimas neleidžia jiems aktyviai tirti aplinkos ir tobulėti. Ryškėja žaidimo ypatumai: atsiranda pasikartojantis stereotipinis žaidimas – vaikai labai mėgsta žiūrėti į lempos šviesą, tyrinėti tapetų, kilimų raštus, jie domisi muzikos ritmu, kartojamais eilėraščiais, stato bokštus, atlieka neįprastus stereotipinus judesius. Mėgsta žaisti su savo pirštais, sukti plaštakas, pėdas, vėliau plasnėti rankomis, sukėti ratu ir pan. Žinomas ir perdėtas šių vaikų susidomėjimas knygelių puslapių vartymu, dėlionėmis, kaladėlių ir kitų daiktų dėliojimu į eilutes ir stulpelius. Jiems labai patinka reklamos, pasikartojantys filmukai. Susidomėjimas patinkančiomis veiklomis labai stiprus, todėl paprastai juos sunku atitraukti nuo šios veiklos.

Vienas labai svarbių požymių, leidžiančių įtarti autizmo spektro sutrikimą, yra sudėtinio (jungtinio) dėmesio sutrikimas. Lyginant su normaliai besivystančiais vaikais, jau ankstyvojoje vaikystėje šį sutrikimą turintis kūdikis kitaip reaguoja į mamos balsą. Mamos balsas yra stiprus socialinis stimulus vaiko emociškai, bet vaikai su ASS visais gyvenimo tarpsniais rodo sumažėjusią reakciją į mamos balsą, kuri ne visada skiria nuo svetimos moters balso (www.med.stanford.edu, 2019).

Sudėtinio dėmesio įgūdžiai atskleidžia asmens galimybę koordinuoti dėmesį tarp tam tikro objekto ir kito asmens triadiniame santykiuje, t. y. bendraujant perkelti žvilgsnį nuo daikto į šalia esantį žmogų ir atvirkščiai (3 pav.).

3 pav. Sudėtinio dėmesio įgūdžiai

Pasirodo, kad vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, jau nuo ankstyvo amžiaus turi menkiau išsivysčiusius sudėtinio dėmesio įgūdžius nei to paties amžiaus sveiki vaikai, t. y., būdami su kitu asmeniu, jie labiau domisi daiktais nei šalia esančiu žmogumi (Charman ir kt., 1997; Landa ir kt., 2007).

1 lentelė. Pagrindiniai autizmo požymiai priklausomai nuo amžiaus (pagal Brian, 2010)

Elgesio charakteristika	Sutrikimai, pastebėti 6–12 mėn. amžiuje	Sutrikimai, pastebėti 9–14 mėn. amžiuje	Sutrikimai, pastebėti 20–24 mėn. amžiuje
Socialinis atsakas	Nedažnas kitų asmenų veidų stebėjimas ar žvilgsnio vengimas; Trumpalaikis akių kontaktas;	Sutrikęs atsakas į šaukimą vardu ar žmonių balsus; Nedažnas kitų asmenų žvilgsnio stebėjimas ir sekimas; Sutrikęs atsakomasis sudėtinis dėmesys;	Mažai domisi kitais vaikais; Trumpa žvilgsnio koncentracija į kitus asmenis; Sutrikęs atsakas į neigiamas aplinkinių emocijas; Imitacijos stoka;
Socialinė interakcija	Skurdi socialinė iniciacija;	Sutrikęs inicijuojantis sudėtinis dėmesys; Nenukreipia žaidimo veiklos į kitus;	Palys nesidalija emocijomis, patiriamais jausmais;
Socialinė-emocinė interakcija	Veido mimikų/išraiškos stoka; Retai šypsosi; Sutrikusi emocijų raiška;	Sutrikęs dalijimasis teigiamomis emocijomis su kitais;	Veido išraiškų, mimikos stoka; Sutrikusi empatija, paguoda kitam;
Komunikacija ir žaidimai	Vėluojantis čiauškėjimas, gugavimas;	Maža gestų įvairovė; Atsiliekanti kalbos raiška ir supratimas; Žaidimo pobūdžio įvairovės stoka;	Sutrikęs garsų tarimas, jų intonacija; Menka žodinė raiška; Nesugeba integruoti žvilgsnio su kitomis bendravimo išraiškomis;
Jutimai, motorika ir dėmesys	Hipotonija; Koordinacijos sutrikimai; Netipiški judesiai; Menka judesių įvairovė; Pasyvus daiktų tyrinėjimas; Sutrikusi dėmesio koncentracija.	Pasikartojantys judesiai; Netipiniai jutiminiai atsakymai.	Ribotas interesų ratas; Pasikartojantys judesiai.

Manoma, jog patyręs specialistas autizmą gali nustatyti, kai vaikui yra 2–3 metai. Tačiau pastaruoju metu ieškoma kriterijų, kad šį sutrikimą galima būtų diagnozuoti anksčiau ir pradėti ankstyvąją reabilitaciją. Mokslininkai teigia, jog apie pusę vaikų, turinčių ASS, jau pirmaisiais gyvenimo metais „keistai“ elgiasi, dviem trečdaliams jų sutrikimo klinika išryškėja per pirmus dvejus gyvenimo metus. Kai kuriais atvejais autizmą galima nustatyti jau 6 mėn. kūdikiui.

Pagrindiniai autizmo požymiai

4 pav. Pagrindiniai autizmo požymiai

Socialinės sąveikos ir santykių sutrikimo požymiai

Pagrindinis autizmo požymis – sutrikusi socialinė sąveika, ryškiausiai pastebima tarp vaikų bendramyšių. Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, nesugeba žaisti socialinių žaidimų, dažnai nesupranta jų taisyklių, nemoka įsilieti į žaidimą ir dėl to tampa pasyviais stebėtojais. Jie mieliau renkasi vienatvę negu bendravimą, ypač jei šalia nėra asmens, kuris padėtų dalyvauti bendrose veiklose. Kuo vaikas mažesnis, tuo labiau į šalia esančius žmones linkęs reaguoti kaip į daiktus: nesistengia su jais užmegzti ryšio, nepalaiko žvilgsnio kontakto.

Vaikai su ASS turi pažintinės empatijos sutrikimų. Pažintinė empatija – sugebėjimas racionaliai suprasti ir atpažinti žmogaus emocijas bei numatyti kito žmogaus intencijas, tolimesnę emociją ir elgesį. Vaikai, turintys ASS, intuityviai nejaučia kitų žmonių elgesio motyvų, todėl ypač sunkiai supranta sudėtingų veiklų ir elgesio priežasties–pasekmės sekas. Juos vargina sparti emocijų kaita, nesugebėjimas greitai prisitaikyti prie pasikeitusių aplinkybių. Šie vaikai savaime nesuvokia socialinių visuomenės taisyklių, dviprasmybių, perkeltinės prasmės, o dėl empatijos stokos viską supranta pažodžiui. Jiems sudėtinga

pažvelgti į situaciją kito žmogaus akimis. Bendraudami su kitais žmonėmis, vaikai nesuvokia daugelio dalykų, todėl nori vadovauti ir reikalauja, kad būtų laikomasi jų pačių sukurtų taisyklių, nes tada žino, ko tikėtis bei laukti, ir jaučiasi pakankamai saugūs.

Intuicijos neturėjimas bendraujant, kalbos sutrikimai, domėjimosi daiktais ir aplinka ypatumai sukelia sunkumų užmezgant draugystę su kitais vaikais ir ją palaikant.

Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, nemato visumos, nesusieja vieno veiksmo su kitu, nesuvokia veiksmų sekos, o tik mechaniškai išmoksta atlikti kai kuriuos veiksmus. Šiems vaikams itin sunku prisitaikyti prie permainų, kurioms jie nepasirengę, ypač sutikti ir priimti naujus nepažįstamus žmones, nes aplinkinių išvaizda (plaukai, drabužiai), o ir nuotaikos dažnai keičiasi. Todėl artimam bendravimui vaikai su ASS mieliau renkasi ne žmones, o daiktus, nes pastarieji nejudą ir nesikeičia.

DAŽNIAUSI SOCIALINĖS SĄVEIKOS YPATUMAI:

- nemokėjimas sukurti santykių su kitais asmenimis, labiausiai matomas bendraujant su bendraamžiais;
- nesugebėjimas įsilieti į bendras veiklas, pasyvus stebėjimas arba ūmus prieštaravimas;
- intuicijos neturėjimas bendraujant, bendravimo intencijų nesuvokimas;
- socialinių bendravimo taisyklių nesuvokimas;
- naujos aplinkos, naujų veiklų baimė ir dėl to kylantis nerimas.

Daugiau informacijos apie vaikų, turinčių ASS, socialinės sąveikos sutrikimus ir socialinio elgesio sunkumus rasite leidinio III skyriuje.

Kalbos raidos ir komunikacijos sutrikimų požymiai

Kalba ir bendravimas – pagrindiniai požymiai, skiriantys žmones nuo kito gyvojo pasaulio, todėl žmogui kalba yra nepaprastai reikšminga. Nuo gimimo vaikas yra labai bendraujanti būtybė – jau 10 min. amžiaus naujagimis siekia bendravimo su savo tėvais, bando imituoti jų gestus. Mokydamiesi kalbos, vaikai tuo pat metu mokosi ir pagrindinių bendravimo taisyklių, kurios padeda suvokti, kaip teisingai vartoti kalbą socialiniame kontekste (Hoff, 2001).

Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, neturi įgimto komunikacijos poreikio. Jie pakankamai greitai suvokia, kad bendravimas tenkinant savo reikmes yra svarbus ir naudotinas, bet santykių su kitu asmeniu kūrimas jiems yra bereikšmis.

Dėl kalbos ir komunikacijos problemų vaikams, turintiems ASS, kyla didelių sunkumų bendraujant su kitais žmonėmis. Daugiau kaip pusė vaikų turi kalbos sutrikimų, o kai kurie jų visai nenaudoja kalbos kaip bendravimo priemonės. Tik nedidelė dalis šių vaikų šneka ir bendrauja, bet visi vaikai su ASS dažniausiai nesuvokia pagrindinės kalbėjimo prasmės – komunikacijos, padedančios gauti ir perduoti turimą informaciją.

Kalbantys vaikai kalbą vartoja neiprastu būdu: jie kalba monotoniškai, neemocingai, bendraudami nenaudoja gestų, mimikos. Šių vaikų kalbai būdingos echolalijos, jie dažnai pasako su kontekstu nieko bendra neturinčius žodžius, kartoja seniau girdėtas frazes, visai nesusijusias su kalbėjimo situacija. Kartais atrodo, kad vaikai nesugeba žodžių sudėti į frazes ir prasmingus sakinius, kai kurie jų kalba tik pavieniais žodžiais. Vyresni vaikai nemoka palaikyti pokalbio, pasakoti, kalbos pritaikyti prie socialinio konteksto, dažnai tesugeba atsakyti į užduotą klausimą vienu žodžiu ar trumpa fraze. Jų sakiniai paprastai būna gramatiškai netaisyklingi.

Viena silpnųjų raidos pusių – kalbos supratimas. Nekalbantys vaikai su ASS sunkiai supranta kitus, o juos pačius suprasti dar sunkiau, todėl dažnai jie palengva nutolsta nuo kitų žmonių ir visiškai liaujasi bendravę.

Kadangi vaikai, turintys ASS, neturi įgimto gebėjimo bendrauti, dažnai jie net nesistengia vartoti kalbos norėdami ką nors pasakyti. Maži vaikai bendrauti pradeda naudodamiesi daiktais kaip komunikavimo priemone. Būtent taip jie gali parodyti, kokia veikla jiems patinka, o kurios nemėgsta. Jei vaikas nori išeiti į lauką, jis duoda mamai striukę ar batus, jei nori gerti – rodo į puodelį. Tačiau reikia įvertinti, kad namuose vaikas labai gerai orientuojasi ir daugelį dalykų gali atlikti pats, be kitų pagalbos ir įkalbinėjimų. Didžiausios problemos kyla už namų sienų, kai vaikas negali paaiškinti, ko jam reikia, o suaugusieji nesupranta jo norų. Tuomet pasikeičia vaiko elgesys: pasireiškia agresija, nukreipta į kitus arba save, prasideda riksmas, daiktų mėtymas ir pan. Siekiant, kad toks elgesys nesikartotų, labai svarbu mokyti vaikus su ASS bendrauti naudojant vizualinių simbolių sistemą ir vartojant kalbą.

Atsižvelgiant į vaikų, turinčių ASS, ypatumus, svarbiausia pagerinti šių vaikų galimybes bendrauti kasdienėse situacijose. O tai galima daryti gestais, veido mimika, judesiais, kalba, naudojant daiktus, nuotraukas ir simbolius.

Tiek vartodami verbalinę, tiek neverbalinę kalbą, vaikai su ASS nesugeba suprasti socialinio bendravimo taisyklių. Tokie vaikai jiems sakomą informaciją priima tiesiogiai, nesupranta perkeltinės prasmės. Jiems yra sunku aktyviai dalyvauti ir palaikyti pokalbį su kitais vaikais ar suaugusiais. Vis dėlto gebėjimas komunikuoti labai skiriasi nuo vaiko gebėjimo vartoti verbalinę kalbą. Dažnai vaikams būdingas kalbos atsilikimas, o kai kurie jų per visą gyvenimą taip ir neišmoksta kalbėti.

DAŽNIAUSI KALBOS YPATUMAI:

- sunkumai perteikti kitiems savo norus nenaudojant gestų ir kūno kalbos. Kiti vaikai dažnai nesupranta, kas jiems sakoma, todėl vaikui su ASS nieko nelieka, kaip atimti iš kito vaiko norimą žaislą ar daiktą;
- sunkumai bendrauti laikantis taisyklių, sulaukti savo eilės, kalbėti nepertraukiant pašnekovo, nešaukti, pajusti pašnekovo emocinę būklę;
- nesugebėjimas mėgdžioti kalbos, gestų, išraiškų;
- galintys kalbėti vaikai dažnai šneka tik apie juos dominančius dalykus (mašinas, sportą, dinosaurus ir pan.) nepaisydami, ar kitus ši tema domina;

- būdingas antrojo ir trečiojo asmens vartojimas vietoje pirmojo asmens (aš), savęs vadinimas vardu;
- vaikai gali išmokti kalbėti pavieniais žodžiais. Geriausiai jie įsimena daiktavardžius, veiksmažodžius ir juos pritaiko suprantamame sakinio kontekste. Pasikeitus sakinio prasmei, mažėja žodžių prasmės suvokimas;
- kai kurie kalbantys vaikai šneka kaip „maži suaugusieji“ ir tuo labai skiriasi nuo kitų savo amžiaus vaikų;
- augdami vaikai supranta savo kalbos ir bendravimo problemas ir dėl to kyla didelė rizika susirgti emociniais sutrikimais.

Plačiau vaikų, turinčių ASS, kalbos ir komunikacijos raidos ypatumai aptariami leidinio II skyriuje.

Elgesio ypatumai, priklausantys nuo pomėgių, ribotumų, sensorinių sutrikimų

Elgesys – tai veiksmai, kurie aplinkinių įvairiose gyvenimo situacijose gali būti skirtingai interpretuojami. Būtina atminti, kad kiekvienas veiksmas turi pradžią ir pabaigą, tam tikrą rezultatą, o jo tikslas – patenkinti vieną ar kitą vaiko poreikį. Todėl labai svarbu išsiaiškinti, kokius poreikius liudija vaiko veiksmai ir kiek mes galime juos atliepti – suprasti, padėti, o galbūt nustatyti ribas, kurios labai reikalingos jo psichologiniam saugumui.

Vaikai, turintys ASS, yra kitokie ir iš kitų vaikų labiausiai išsiskiria netipišku elgesiu. Tokie vaikai dažnai vaikšto ant pirštų, atlieka stereotipinius judesius (plasnoja rankomis, suka ratus, linguoja, purto galvą ir pan.). Jiems būdingi netikėti užsiėmimai ir neįprasti pomėgiai, stiprus, bet ribotas domėjimasis aplinka, sunkinantis bendravimą su bendraamžiais. Vaikams su ASS būdingas stiprus noras ir atkaklus siekimas daryti tai, ką nori, kas patinka ar domina, neatsižvelgiant į kitų norus ir poreikius.

Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, paprastai domisi ne visu daiktu, bet atskiromis jo dalimis, pvz., suka mašinėlės ratus, domisi kalendoriaus skaičiais, audinio rašto linijomis, plastmasiniais dangteliais ir panašiomis smulkmenomis, kurios daugeliui žmonių atrodo visiškai nereikšmingos. Vaikai su ASS skiriasi nuo kitų vaikų polinkiu į vienodumą. Jie dažnai renkasi stereotipinius žaidimus, pvz., deda daiktus į eilutes, stato bokštus, dėlioja tas pačias dėliones ir pan. ASS turintys vaikai neretai turi savų „apsėdimų“: nuolatos įkyriai domisi vien dinozaurais, traukiniais, kompiuteriais ar kitais jiems itin patinkančiais dalykais. Atėmus jų mėgstamą daiktą, sukeliama audringos emocijos: vaikai pyksta, šaukia, gali tapti agresyvūs.

Vaikams su ASS sunku keisti įprastą veiklos ritmą ir dienotvarkę. Dažnai net nežymūs aplinkos pokyčiai sukelia stiprų neigiamų emocijų protrūkį ir pasipriešinimą. Geriausiai jie jaučiasi laikydamiesi rutinos, įprastos tvarkos. O jos pažeidimas, ypač netikėtas, paprastai sukelia nerimą, skatina klausinėti to paties ar kartoti tam tikras frazes, priešintis ir pan.

VAIKO PRISITAIKYMO APLINKOJE SUNKUMAI:

- ribotas interesų ratas;
- reikalavimas laikytis rutinos;
- susidomėjimas keistais daiktais, veiklomis ir pan.;
- domėjimasis objekto dalimis;
- stereotipijos;
- sensoriniai sutrikimai.

1943 m. mokslininkas Aspergeris (jo vardu pavadintas vienas autizmo spektro sutrikimų - Aspergerio sindromas) aprašo vaikus, kurie turi socialinės sąveikos sutrikimų, bet neturi kalbos ir pažintinės raidos sutrikimų. Tai ypatingi vaikai. Jiems sunku bendrauti su kitais asmenimis, nes jie nesupranta bendravimo intencijų ir taisyklių, kitų žmonių elgesio, kalbos, veiklų. Taip pat šie vaikai sunkiai supranta dviprasmybes, informaciją priima tiesiogiai, nepagauna perkeltinės prasmės. Kitiems aplink esantiems žmonėms šių vaikų elgesys atrodo nesuprantamas ir tai dar labiau apsunkina jų bendravimą. Vaikai susikuria ritualus, tampa labai priklausomi nuo įprastos tvarkos, rutinos. Jų kalba dažnai monotoniška, be emocinio atspalvio. Bendraudami šie vaikai mažai gestikuliuoja, nekeičia veido išraiškų (nesišypso ir pan.), nežiūri į šalia esantį žmogų. Dėl intuityvaus bendravimo taisyklių nesupratimo jie išsiskiria savo keistu, aplinkos neatitinkančiu elgesiu. Su kitais asmenimis kalba tik juos dominančia tema dažnai nekreipdami dėmesio, ar pašnekovui ji yra įdomi. Šie vaikai nesupranta kito žmogaus ketinimų, t. y. tiesiog negali pabūti „kito žmogaus batuose“. Jie labai domisi savo mėgstamais dalykais ir gali būti tarsi „apsėsti“.

ASPERGERIO SINDROMUI BŪDINGI POŽYMIAI:

- ribotas interesų ratas: turi gerų įgūdžių savo mėgstamoje srityje, nes nuolatos ir giliai ja domisi, įgyja enciklopedinių tos srities žinių;
- dažnai yra gabūs tam tikroje srityje, turi aukštą IQ, bet sunku motyvuoti mokytis nepatinkančių dalykų.
- pasižymi loginiu mąstymu, bet turi sunkumų sujungti kelias mintis ar sąvokas (ypač jeigu jos prieštarauja viena kitai);
- perkeltinės prasmės suvokimo sunkumai;
- ribotas gebėjimas atskirti esminius dalykus nuo antraeilų, perdėtas dėmesys detalėms;
- nesvarbu, ką kiti apie juos galvoja, – tai gali tapti dideliu iššūkiu arba jo stiprybe;
- geras vaizdinės informacijos priėmimas;
- gali būti labai kalbūs, bet, kadangi mažai jaučia aplinkos kontekstą, sukelia santykių ir bendravimo problemų;
- nesupranta bendravimo taisyklių, intuityviai nejaučia bendravimo ypatumų, neatliepia kitų žmonių emocijų;

- empatijos problemos, pažintinės empatijos sutrikimai;
- įgytos patirties ir išminktų įgūdžių analizavimo ir apibendrinimo sunkumai, negebėjimas visa tai perkelti į kitą aplinką ar veiklą;
- judesių nerangumas, motorinio planavimo sutrikimai ir dėl to atsiradę sekos suvokimo ir veiklos organizavimo sunkumai.

Pagrindiniai sensorinės integracijos sutrikimai

Sensorinė integracija – tai centrinės nervų sistemos gebėjimas jungti, sisteminti ir analizuoti iš kūno bei aplinkos gaunamą informaciją. Aplinkos informaciją mes gauname per jutimų organus, bet visi dirgikliai registruojami, analizuojami centrinėje nervų sistemoje. Šis procesas, leidžiantis suprasti, analizuoti, koreguoti, pritaikyti gaunamus sensorinius impulsus vadinamas sensoriniu apdorojimu. Šio proceso metu mūsų gaunami dirgikliai yra modeliuojami, t. y. per stiprių dirgiklių poveikis sumažinamas, silpnų – padidinamas. Tokiu būdu mes gauname mums tinkamus ir adekvačius atsakus į įvairius stimulus. Sensorinės integracijos teorijos autorė Ayres (1972) įrodė, jog suvokimas, mąstymas, kalba, mokymasis priklauso nuo to, kaip yra atrenkami ir priimami sensoriniai dirgikliai požiūvio ir smegenų kamieno srityse, todėl daugelis vaikystėje išskylančių raidos, mokymosi, elgesio, emocinių problemų gali būti susiję būtent su sensorinės integracijos sutrikimu (Kavaliauskienė, Krikščiūnas, 2008). Sensorinis apdorojimas – procesas, kurio metu centrinė nervų sistema apdoroja informaciją apie gaunamus sensorinius dirgiklius (Kinnealey ir kt., 2011) (5 pav.).

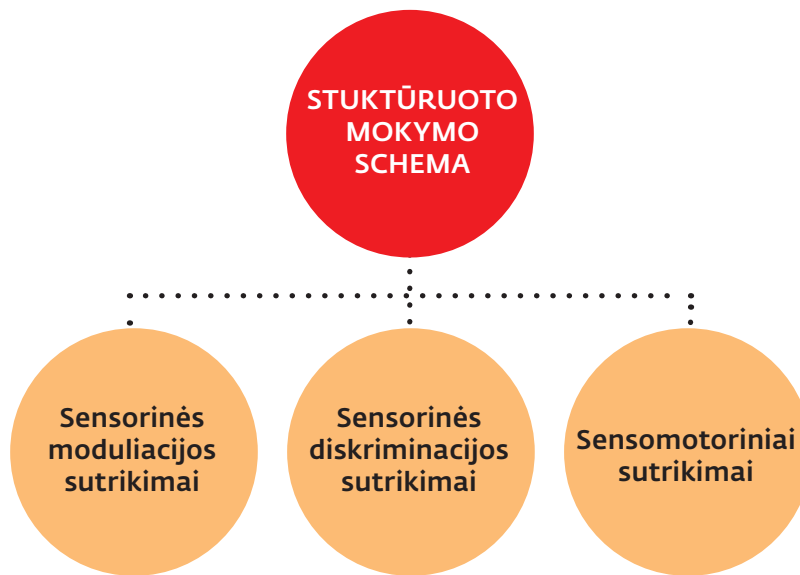
Kai **sensorinė moduliacija** sutrikusi, elgesys neatitinka stimulo, todėl kyla sunkumų prisitaikant prie naujų sensorinių dirgiklių. Vaikai, turintys ASS, jutiminius signalus priima skirtingai. Vienu atveju tiesiog juos atmeta, „neregistruoja“, netgi visiškai nereaguoja į palyginti stiprius stimulus. Kitu atveju net menkiausias dirginimas sukelia labai audringas reakcijas, nes tą akimirką sensorinio stimulo būta gerokai per daug. Kartais šie vaikai labai skausmingai reaguoja į, atrodytų, įprasčiausius garsus. Jeigu mažylis gatvėje pradeda be priežasties klykti, gali būti, kad tokiu būdu jis nori pasakyti, jog triukšmas jam kelia nemalonius pojūčius.

Motorinių funkcijų sutrikimai pasireiškia nesugebėjimu tiksliai atlikti valingo judesio bei sutrikusia kūno padėties kontrole (Miller ir kt., 2004).

Sensorinės diskriminacijos sutrikimai sukelia problemų suvokiant sensorinių dirgiklių panašumus ir skirtumus, todėl vaikams nelengva juos surasti paveikslėliuose, parašytuose žodžiuose, veiduose, jie gali nesuprasti veidų išraiškos bei gestų prasmės. Dažniausiai diskriminavimo sutrikimai pasireiškia skiriant lytėjimo, regos ir klausos dirgiklius (Tharner ir kt., 2014).

Vaikų su ASS sensoriniai sutrikimai daro įtaką savireguliacijos procesams, dėmesiui, aktyvumui ir elgesiui.

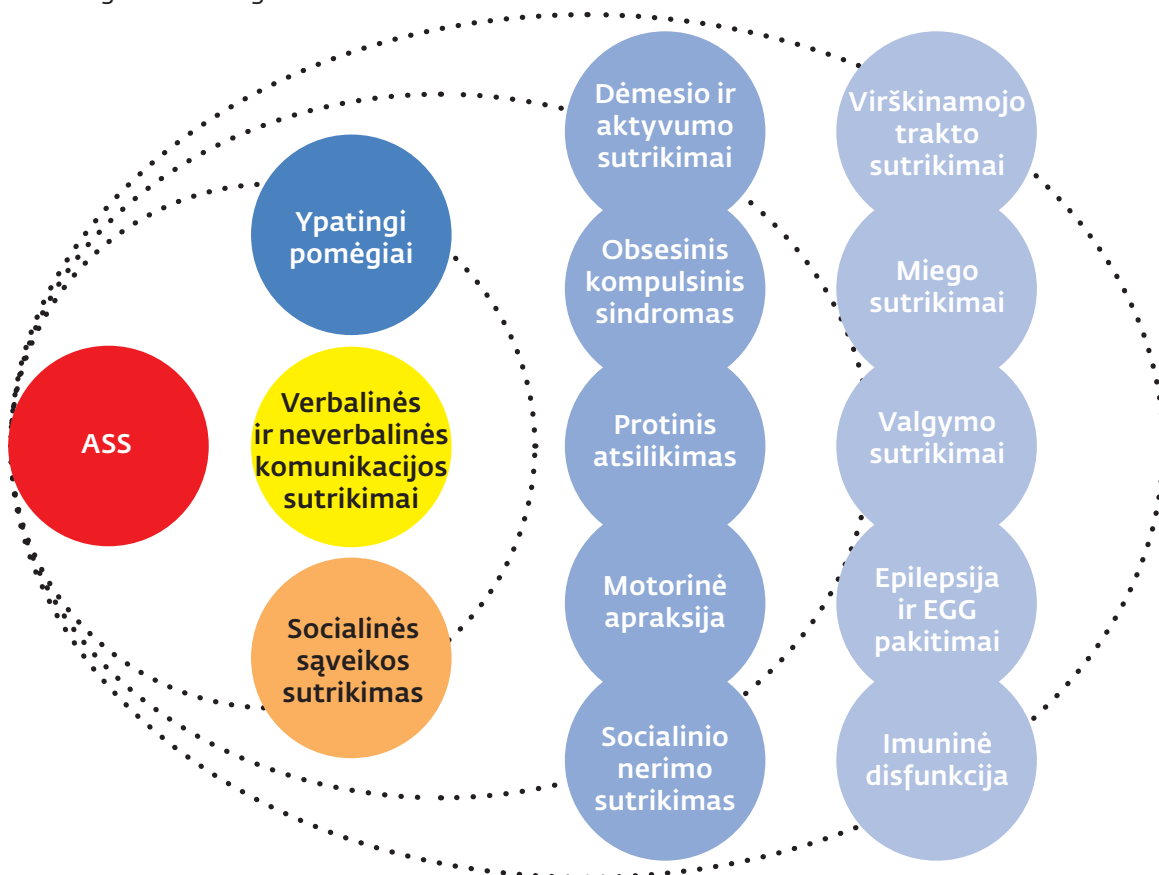
5 pav. Vaikų, turinčių ASS, sensorinio apdorojimo sutrikimai

Plačiau vaikų, turinčių ASS, sensorinės integracijos sutrikimai aptariami leidinio IV skyriuje.

Apie 75 proc. atvejų autizmą lydi kiti sutrikimai ir ligos, pvz., dėmesio ir aktyvumo, hiperaktyvumo, nerimo, obsesinis-kompulsinis, judesių, kalbos, pažintinės raidos sutrikimai ir kt. (Sharma ir kt., 2018) (6 pav.).

6 pav. ASS ir gretutinės ligos

Pažinimo proceso sutrikimai ir ypatumai

Dažniausiai vaikams su ASS nustatomas intelekto sutrikimas. Smegenų patologinis procesas, kuris sukelia autizmą, kartu paveikia ir tas sritis, kurios atsakingos už žmogaus pažinimo raidą. Literatūroje nurodoma, kad vaikams, turintiems autizmo spektro sutrikimų, dažnai nustatomas protinis atsilikimas. Deja, literatūroje yra įvairių duomenų apie protinio atsilikimo diagnozės dažnumą. Vieni autoriai teigia, kad 80 proc. vaikų su ASS turi sutrikusį, 10 proc. - ribotą ir 10 proc. - normalų intelektą (Schmidt, 1998). Kitų duomenimis, 75 proc. vaikų, turinčių ASS, yra protiškai atsilikę (Rapin, 1997). 2005 metų tyrimų (Pisula ir kt., 2005) rezultatai rodo, kad 70–75 proc. vaikų su ASS diagnozuojamas protinis atsilikimas, tik 25–30 proc. vaikų turi vidutinį arba didesnę nei vidutinį intelekto koeficientą. 2018 m. duomenys optimistiškesni. Nustatyta, kad 31 proc. vaikų turi protinio atsilikimo diagnozę ($IQ < 70$), 25 proc. vaikų turi ribinį intelektą ($IQ 71-85$) ir 44 proc. vaikų IQ yra normalus arba aukštesnis ($IQ > 85$) (*Centres for Disease Control and Prevention*, 2018).

Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, pažinimo procesas dažnai susijęs su kognityvinės ir sensorinės integracijos procesų problemomis. Pastebimi šie pažintinės raidos sutrikimai: dėmesio, atminties, problemų sprendimo, išmokimo, užduočių įvykdymo gebėjimų (objektų pastovumo ir paskirties, pradžios ir pabaigos supratimo, objektų atpažinimo). Vaikai dažnai turi gerus erdvinio suvokimo įgūdžius, neverbalines užduotis atlieka žymiai geriau nei verbalines.

Šiuo metu nedaug yra mokslo darbų, nagrinėjančių, kaip vaikams su ASS sekasi mokykloje ir su kokiomis problemomis dažniausiai susiduriama. Rezultatai rodo, kad daugelis jų turi stiprių ir silpnų mokymosi sričių, ypač susijusių su įvairiu intelektu, aplinkos poveikiu. Dauguma vaikų patiria neigiamą aplinkos poveikį mokykloje, kuris turi didelę įtaką jų akademiniams pasiekimams. Tėvų pasitenkinimas vaiko mokymosi procesu taip pat yra žemas (Keen ir kt., 2016).

Mokymosi procesą apsunkina vaiko emociniai, kalbos raidos ypatumai. Vaikai su ASS dažnai nesupranta mokytojo tikslų pamokos metu, sunkiai suvokia skaitomą arba pasakojamą tekstą, jiems sunku suprasti užduotis, interpretuoti testų atsakymus. Šiems vaikams sunku pereiti nuo vienos veiklos prie kitos, atsakyti į mokytojo klausimus, todėl ugdymo procese būtina naudoti vaizdines mokymo priemones (iliustruotas dienotvarkes, nurodymus, paveikslėlius) ir vaizdžiai pateikti informaciją.

PAGRINDINĖS PAŽINIMO PROCESO PROBLEMOS:

- geriau suvokiamos ne abstrakčios, o konkrečios užduotys;
- geriau suprantama ne girdimoji, o regimoji informacija;
- prasmės suvokimo sunkumai, susiję su mechanišku išmokimu;
- negebėjimas atskirti esminių dalykų nuo antraeilių, perdėtas dėmesys detalėms, ribotas daiktų ir veiksmų tarpusavio ryšio suvokimas;
- vienkartinis siauras mąstymas: nesugebėjimas vienu metu skirti dėmesį daugiau nei vienam dalykui, sunkumai pereinant nuo vienos veiklos prie kitos;
- įgytos patirties bei išminktų įgūdžių analizavimo ir apibendrinimo sunkumai;
- mąstymo rigidiškumas, lankstumo stoka;
- mąstymas vaizdais;
- ribotas interesų ratas.

Judesių sutrikimai

Daugelyje literatūros šaltinių autizmo spektro sutrikimų turintys asmenys apibūdinami kaip nerangūs, keistai judantys, nebrandžios koordinacijos. Teigiama, kad jų judesiams trūksta laisvumo, tikslumo, jiems būdinga akinezija, diskinezija. Tokiems vaikams neretai diagnozuojama hiperkinezinė parėzė, nežymus rigidiškumas, apraksijos požymiai.

Asmenims, turintiems ASS, fizinė veikla tampa iššūkiu. Judėjimo problemos smarkiai sumažina šių asmenų dalyvumą – jiems būdingas mažas fizinis aktyvumas, todėl paprastai jie vengia dalyvauti sporto renginiuose ar užsiėmimuose.

Judesių sutrikimai pasireiškia motorinio mokymosi (planavimo) sutrikimais. Beveik trečdalis vaikų su ASS turi stambiosios ir (ar) smulkiosios motorikos sutrikimų. Stambiosios ir smulkiosios motorikos sutrikimai atsiranda dėl motorinės kontrolės, sensorinių ir neurologinių problemų. Mokantis naujos veiklos, smegenys sukuria vidinius atlikimo modelius (schemas), vadinamus motoriniu mokymusi (planavimu). Šie vidiniai modeliai, naudodami informaciją, gaunamą iš kūno ir aplinkos, leidžia prognozuoti, kokie yra tolimesni veiklos žingsniai. Kuo daugiau patirties ir situacijos suvokimo, tuo geriau smegenys prognozuoja, kaip tinkamai pritaikyti elgesį įvairioms situacijoms. Vaikai su ASS nemoka prognozuoti. Net pažįstamose situacijose vaikas negali pajusti judesio sekos, todėl jį atlieka tik tuo momentu.

Vaikams, turintiems autizmo spektro sutrikimų, būdingas lėtesnis rankų judesių tempas, sutrikusi koordinacija, sugriebimo funkcija, rankų vikrumas, žemas raumenų tonusas. Tai galima pastebėti, kai vaikai žaidžia aktyvius žaidimus – jiems sunku sugauti kamuolį, jį mesti, spirti. Taip pat dėl ilgakai trunkančio judesių planavimo proceso nukenčia metimo tikslumas. Tai lemia ir vaiko socialinę atskirtį – ASS turintys vaikai jaučiasi nepilnaverčiai, ugdymo įstaigose bijo įsitraukti į sportinius žaidimus su bendraamžiais.

Proprioreceptinės sistemos sutrikimai (savojo kūno nesuvokimas aplinkoje), neurologinės problemos (sutrikusi kūno padėties kontrolė, žemas raumenų tonusas, sumažėjusi raumenų jėga), motorinio planavimo sutrikimai, motyvacijos dalyvauti aktyviuose žaidimuose stoka, greitas nuovargis turi įtakos judėjimo sunkumams. Smulkiosios motorikos sutrikimų kyla ir dėl akies bei rankos koordinacijos problemų.

Vaikų, turinčių ASS, motorinius sutrikimus galima apibrėžti terminu „motorinė apraksija“, reiškiančiu sutrikusį gebėjimą suvokti bei organizuoti tikslingus judesius ir veiksmus. Vaikams sunku išmokti bėgioti, mesti kamuolį, piešti, rašyti. Dėl savojo kūno suvokimo problemų, pusiausvyros ir koordinacijos sutrikimų jiems sunku atlikti fizinius pratimus, važiuoti dviračiu, plaukti ir pan. Jų judesiai nerangūs, einant jiems dažnai kyla pusiausvyros ir judesių koordinacijos problemų. Dalis vaikų dėl jutimų sutrikimų ilgai vaikšto ant pirštų galų.

Epilepsija

Traukuliai, arba epilepsija, nustatoma kiek daugiau nei trečdaliui vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų. Šia liga dažniau serga tie vaikai, kuriems nustatomas intelekto sutrikimas arba kurie neteko raidos įgūdžių (regresija). Epilepsija gali būti labai įvairi, pasireiškianti ir vienos rūšies, ir kelių rūšių traukuliais. Prasidėti ji gali bet kuriuo laiku – pradedant anktyva vaikyste ir baigiant paauglyste. Tokiu atveju vaikai yra gydomi priešepilepsiniais vaistais.

Dėmesio ir aktyvumo, hiperkineziniai sindromai

Nors vaikai su ASS dėl savo sensorinių problemų turi dėmesio sutrikimų, yra labai jūdri, greitai sujaudinami, dalis jų demonstruoja žymiai labiau išreikštus dėmesio koncentravimo ir aktyvumo simptomus. Šie vaikai yra labai jūdri, negali išsėdėti vienoje vietoje, elgiasi impulsyviai, labai sunkiai sukaupia ir išlaiko dėmesį. Kuo vaikas mažesnis, tuo sunkiau atskirti autizmo ir hiperaktyvumo simptomus, jie tarsi dengia vienas kitą. Augant hiperaktyvumo požymiai tampa ryškesni ir dominuojantys.

Dėmesio ir aktyvumo, hiperkineziniai sutrikimai nustatomi nuo 30 iki 61 proc. vaikų, tuinčių autizmo spektro sutrikimų (Sinzing ir kt., 2004; Holtmann ir kt., 2007; Miodovnik ir kt., 2018) .

Maitinimosi sutrikimai

Vaikams dėl sensorinių problemų ir rigidiškumo būdingi maitinimosi sutrikimai, ypač išrankumas maistui. Šie sutrikimai gali būti labai įvairūs, susiję su maisto skoniu, vaizdu, baime paragauti naujo maisto ir pan. Dažniausi maitinimosi sutrikimai pasireiškia:

- atsisakymu valgyti tam tikrus maisto produktus (dėl maisto struktūros, kvapo, vaizdo ir pan.);
- pomėgiu valgyti daug angliavandenių turintį maistą (duoną, picą, makaronus ir pan.);
- noru valgyti tik vienos tekstūros maistą (minkštą arba kietą maistą);
- tik tam tikros spalvos maisto valgymu;
- tik aštraus arba labai švelnaus maisto valgymu;
- naujo maisto nepriėmimu (verčiant valgyti per prievartą, vaikas gali vemti ir pan.);
- rutinišku maisto valgymu (tik tam tikras maistas tam tikru laiku);
- nevalgomų daiktų valgymu (pvz., popieriaus, siūlų ir pan.).

Somatiniai sutrikimai ir ligos

Vaikai, turintys ASS, 8 kartus dažniau serga virškinimo trakto ligomis, turi rimtų miego sutrikimų, dažniau serga įvairiomis ligomis, susijusiomis su imuninės sistemos sutrikimais.

Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, ištyrimas

Autizmas – vaiko elgesio diagnozė, nes neturime jokių specialių kraujo ar kitų tyrimų, kurie leistų šią diagnozę nustatyti. Tikslėnei autizmo diagnostikai yra sukurti specialūs testai. „Aukštinis standartas“ diagnozuojant – kartu naudojami 2 autizmo diagnostikos testai: Autizmo diagnostinis interviu (angl. *The Autism Diagnostic Interview*, ADI-R) ir Autizmo diagnostinis stebėjimo testas (angl. *The Autism Diagnostic Observation Schedule*).

Autizmo diagnostinis interviu (angl. *The Autism Diagnostic Interview, ADI*) – tėvų klausimynas, naudojamas diagnozuoti autizmą ir atskirti jį nuo kitų raidos sutrikimų. Autizmo diagnostinis interviu (angl. *The Autism Diagnosis Interview-Revised (ADI-R, 2003)*) – tai struktūruotas interviu, skirtas tėvams (globėjams). Jį sudaro 93 klausimai apie vaiko raidos ypatumus, elgesį, bendravimą ir kalbos raidą.

ADI-R sudaro 5 dalys: bendri klausimai apie vaiko raidą, jo komunikacijos, socialinės raidos ir žaidimo ypatumus, pasikartojantį bei stereotipinį elgesį ir elgesio ypatybes. Atliekant interviu, renkama vaiko ligos anamnezė, vertinamos 3 pagrindinės sritys: kokybinė abipusė socialinė sąveika, kokybiniai bendravimo ypatumai, ribotas pasikartojantis bei stereotipinis elgesys ir vaiko elgesio ypatumai.

Diagnostinis autizmo interviu gali būti atliekamas tiriant vaiką interviu metu arba vertinant vaiko raidą apskritai ir tai pažymint interviu protokole.

Vertinant vaiką diagnostiniu autizmo interviu, didelę reikšmę turi vaiko amžius, kada pasireiškė autizmui būdingi požymiai. ADI naudojamas vertinant vaikus ne anksčiau nei nuo 18 mėn. amžiaus arba jų raidos branda turi atitikti 2 metų amžių. Diagnostinis autizmo interviu labai naudingas autizmo diagnostikai, reabilitacijos plano sudarymui, diferencinei raidos sutrikimų diagnozei. ADI paprastai trunka 1–2 val.

Autizmo diagnostinis stebėjimo testas (angl. *The Autism Diagnostic Observation Schedule Generic, ADOS*) – diagnostikos instrumentas, suteikiantis galimybę nustatyti autizmą ir jo sunkumo lygį. ADOS-2 (angl. *Autism Diagnostic Observation Schedule, Second Edition, 2012*) – tai pusiau struktūruotas, standartizuotas socialinio afekto ir riboto, pasikartojančio elgesio vertinimas, skirtas asmenims, kuriems yra įtariami autizmo spektro sutrikimai. ADOS-2 metodika gali būti pradėta naudoti nuo 12 mėn. amžiaus. Priklausomai nuo verbalinių vaiko sugebėjimų, naudojamas standartizuotas 4 modulių priemonių rinkinys. Pirmasis modulis apima ikiverbalinę (pavienių) žodžių stadiją (12–30 mėn.), antrasis – ikiverbalinę (pavienių) žodžių stadiją (nuo 31 mėn.), trečiasis – frazinę kalbą, ketvirtasis – sklandžią kalbą (taikomas vaikams ir paaugliams). Kiekviename modulyje yra pateikiamos standartizuotos veiklos, skirtos išryškinti vertinamo asmens chronologinį amžių ir psichologinės bei kalbinės raidos amžių atitinkančius elgesio ypatumus. Naudojamas modulis turi būti pasirenkamas prieš vertinimą. Siekdamas objektyviau įvertinti tiriamo asmens elgesio ypatumus, specialistas gali pereiti nuo vieno pasirinkto modulio prie kito.

Lietuvoje autizmo sutrikimo sunkumo laipsniui nustatyti pasitelkiama Vaikystės autizmo įvertinimo skalė (angl. *The Childhood Autism Rating Scale, CARS*) yra vertinimo instrumentas, tinkantis diferencijuoti autizmo ir intelekto sutrikimų atvejus. Ši skalė kartais naudinga planuojant vaikų su ASS terapijos metodus, sudarant individualią vaiko ugdymo programą. Vertinami šie ypatumai: ryšys su žmonėmis, mėgdžiojimas, kūno valdymas, daiktų naudojimas, prisitaikymas prie pokyčių, emocinės ir vizualinės reakcijos, garso, lytėjimo, skonio, uoslės atsakas ir šių pojūčių naudojimas, verbalinis ir neverbalinis bendravimas, aktyvumo lygmuo, mąstymo nuoseklumas ir lygmuo, bendri pastebėjimai.

Vaiko raidos vertinimui užsienyje naudojama Kalbos ir mokymosi įgūdžių vertinimo skalė (angl. *The Assessment of Basic Language and Learning Skills – Revised, ABLLS®-R*). Mokymo programos vadove yra pateikta elgesio ir neverbalinės elgsenos analizė. Kartais dar pasitelkiamas vertinimo instrumentas PEP-R (angl. *Developmental Approach to Assessment. Psychoeducational profil: Third Edition, PEP-3*), bet, atsiradus naujesniems ir geresniems testams, taikomas gana retai. Sensorinės sistemos tyrimo testas (angl. *The Sensory Profile*) taikomas siekiant nustatyti sutrikimus, susijusius su sensorinėmis problemomis.

Daugelis pažintinių funkcijų vertinimo testų (DISC, Wechslerio (Wechsler) ir kt.) skirti vertinti verbalinių ir konstrukcinių įgūdžių raidą. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, verbalinės srities sutrikimai sunkina standartizuotų testų taikymą kognityviniams gebėjimams vertinti, o kartais jų tenka ir visai atsisakyti.

Lietuvoje iki šiol nėra standartizuotų testų vaikų raidos sutrikimams nustatyti. Intelektu lygį siūloma vertinti remiantis visa turima ir prieinama informacija apie vaiką, jo raidos, elgesio, pasiekimų, gebėjimų ypatumus, t. y. pagal anamnezės duomenis, informaciją, surinktą iš vaiko tėvų (globėjų, rūpintojų) bei mokytojų, iš stebėjimo ir (ar) vaiko raidos tyrimo standartizuotu testu (rekomenduotinas ADOS ir ADI), adaptacinio elgesio, socialinio brandumo. Kartais galima naudoti Lietuvos sąlygoms pritaikytus vaikų raidos vertinimo metodus.

Vaikų, turinčių ASS, raidos ar specialiųjų ugdymosi poreikių vertinimą atlieka multidisciplininė specialistų komanda. Ją sudaro gydytojas, psichologas, logopedas, specialusis pedagogas, kineziterapeutas, ergoterapeutas ir kiti specialistai. Vertinami vaiko akademiniai sugebėjimai, kalbėjimo ir kalbos, socialinio bendravimo ir adaptacijos funkcijos. Vaiko elgesys turi būti stebimas įvairių situacijų metu mokykloje, namuose, visuomenėje. Labai svarbu išsiaiškinti vaiko gebėjimus, privalumus ir specialiuosius ugdymosi poreikius. Apskritai sudėtinga ištirti ir įvertinti vaikų, turinčių ASS, gebėjimų lygį, juolab kad ugdant jų sugebėjimai gali gerokai kisti. Labai svarbu surinkti visapusišką informaciją iš kuo daugiau vaiką pažįstančių asmenų įvairiose jo gyvenimo situacijose. Informacija, surinkta iš tėvų (globėjų, rūpintojų) ir vaiko ugdymo įstaigos personalo, papildo viena kitą ir leidžia tiksliau įvertinti vaiko raidos ypatumus.

Pagrindiniai vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, ugdymo principai ir metodai

Rengdama Ugdymo planą, mokykla atsižvelgia į mokinių, turinčių autizmo spektro sutrikimų, ugdymosi poreikius ir numato šių poreikių tenkinimo tvarką: priima sprendimus dėl specialiųjų poreikių mokinių mokymosi krūvio (planuoja privalomas, specialiąsias pamokas), specialiosios pedagoginės ir (ar) specialiosios pagalbos teikimo. Mokiniui, turinčiam autizmo spektro sutrikimų, pritaikytos individualizuotos ugdymo programos įgyvendinimo ir vaiko specialiųjų ugdymosi poreikių tenkinimo pagrindą sudaro specialioji pedagoginė pagalba, išdėstyta pagalbą teikiančių specialistų sudarytame „Pagalbos mokiniui plane“. Vadovaudamiesi šiame plane numatytais švietimo pagalbos specialistų rekomendacijomis bei apibrėžtais tikslais ir naudodamiesi papildomais ištekliais, mokytojai turi tinkamai parengti bei pritaikyti individualias dalykų programas ir sudaryti mokiniui galimybes pagal jo gebėjimus aktyviai dalyvauti klasės ir mokyklos veiklose.

Alternatyvi ir pagalbinė komunikacija

Atsižvelgiant į vaikų, turinčių autizmo sutrikimų, ypatumus, svarbiausia pagerinti šių vaikų galimybes bendrauti kasdienėse situacijose. O tai galima daryti gestais, veido mimika, judesiais, pasitelkus daiktus, nuotraukas, simbolius ir kalbą.

Jei vaikas negali kalbėti arba jo kalba stipriai sutrikusi, taikoma pagalbinė ir alternatyvi komunikacijos sistema (angl. *Augmentative and Alternative Communication, AAK*). Kokią sistemą parinkti verbalinės komunikacijos neturinčiam vaikui, priklauso nuo jo prieškalbinių įgūdžių išsivystymo lygio, kalbos supratimo, mąstymo, regėjimo ir regimojo suvokimo lygio, klausos ir kalbėjimo suvokimo lygio, fizinių galimybių (stambiosios ir smulkiosios motorikos išsivystymo). Alternatyvią ar pagalbinę komunikacijos sistemą vaikui parenka specialistų komanda, dirbanti su vaiku. Šiai komandai vadovauja logopedas arba specialusis pedagogas. Kokius pagalbinės ir alternatyviosios komunikacijos sistemos simbolius parinkti, daugeliu atvejų priklauso nuo vaiko pažintinių gebėjimų, kurie išryškėja įvertinus jo raidą.

Mokant bendrauti kalbėjimo ir kalbos sutrikimų turinčius vaikus, galima naudoti daiktus, simbolius, paveikslėlius ar konkrečius grafinius simbolius. Parenkant pastaruosius, pirmenybę siūloma teikti juodai baltoms piktogramoms. Reikėtų turėti galvoje, kad sykį parinkta AAK simbolių sistema nėra „amžina“: vaikui įgijus naujų žinių ir įgūdžių, ji taip pat keičiama. Parinkus AAK sistemą, simboliai sudedami į lenteles arba kalbėjimo knygas.

Mokant vaiką bendrauti, svarbu jam suprantamai paaiškinti, kur bus jo darbo, žaidimo ir kitokios veiklos vieta, kokias užduotis jam teks atlikti, kiek laiko bus skiriama kiekvienai užduočiai, ką jis veiks, kai užduotį atliks. Pagalbinės ir alternatyviosios komunikacijos (AAK) taikymas, tinkamai parinkti komunikavimo būdai ir metodai didina mokinių, turinčių autizmo spektro sutrikimų, bendravimo galimybes ir mokymosi motyvaciją.

PECS (angl. *Picture Exchange Communication System*) metodas padeda vaikui, turinčiam ASS, suprasti, kaip, koku būdu bendrauti. Šiuo metodu plečiamas pasyvusis vaikų žodynas. Mokymas pagal PECS metodą suskirstytas į šešis etapus – pakopas. Kiekviena pakopa savo ruožtu išskaidyta dar į smulkesnius žingsnelius, kurie sudaro darbo aplanką. Mokymas vyksta laikantis pastovios pamokų struktūros.

Plačiau vaikų su ASS komunikacinių gebėjimų ugdymas aptariamas leidinio II dalyje.

ABA metodas (Taikomoji elgesio analizė)

Vienas labiausiai taikomų yra įrodymais grįstas ABA metodas (angl. *Applied Behavior Analysis*). Tai psichoterapinis-pedagoginis metodas, specialiai sukurtas asmenų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, komunikacijai ir elgesiui gerinti. Šio metodo pagrindinis tikslas - sustiprinti socialiai priimtina elgesį (pvz., socialinės sąveikos inicijavimą) arba sumažinti probleminį elgesį (pvz., agresiją). Šiandien ABA metodas laikomas efektyviausiu ugdant vaikus su ASS.

ABA metodas sukurtas Lovaso (Lovaas) metodo pagrindu ir pagrįstas intensyvia elgesio terapija. ABA terapiniai tikslai: pagerinti ir pritaikyti vaiko elgesį, mokyti naujų gyvenimo ir socialinių įgūdžių, palaikyti vaiko pozityvaus elgesio schemas ir jas pritaikyti įvairioms aplinkybėms (mokyti vaiką

savireguliacijos ir savikontrolės). Šis metodas skatina mokytis vienus išmokus įgūdžius pritaikyti kitose situacijose, pvz., išmokus pritaikyti individualiai, mokytis užduotis atlikti bendroje klasėje ir pan.

Ugdymo proceso metu stengiamasi stiprinti sėkmę (beklaidis mokymasis) ir, kiek galima, sumažinti nesėkmes. Užduotys supaprastinamos, kad vaikas sugebėtų jas atlikti. Tokiu būdu didinama motyvacija aktyviai veiklai. Teisingai atlikus užduotį, vaikas skatinamas mėgstamu maistu, daiktu, veikla, užsiėmimu ar pan. Jei vaikui nepavyksta atlikti užduoties, jam teikiami patarimai, stengiamasi padėti teisingai atsakyti į klausimą. Užduotys ir veiksmai nuolat kartojami nepamirštant paskatinimų. Metodo principas: instrukcija – reakcija – paskatinimas.

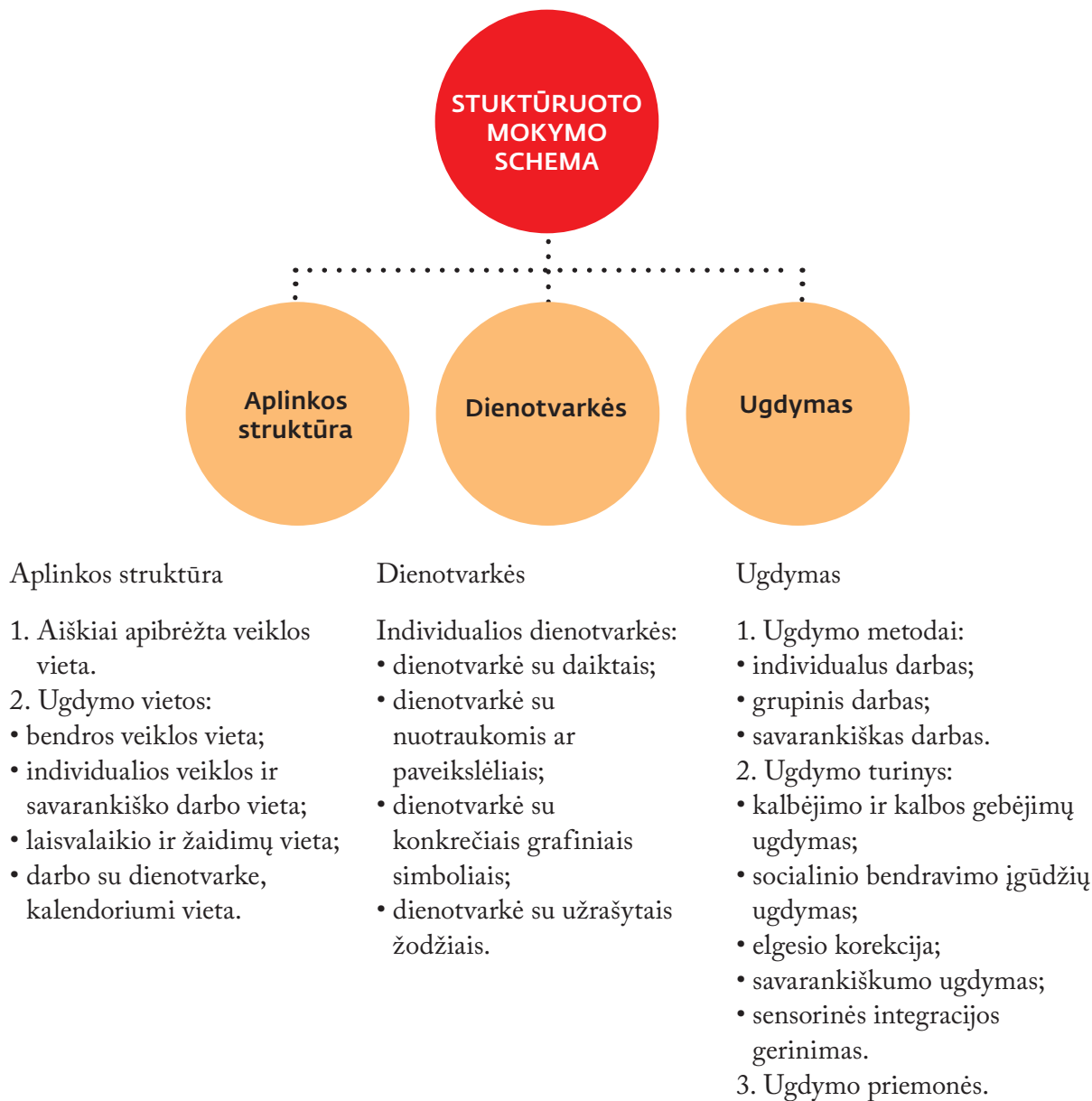
ABA metodo pagrindu sukurtas **Denverio ugdymo metodas** (angl. *Early Start Denver Model – ESDM*), ankstyvojo gydymo elgesio metodika, skirta 1–3 metų autizmo sutrikimą turintiems vaikams. Pagrindiniai tikslai – vaiko bendravimo ugdymas, pozityvaus elgesio mokymas, savarankiškumo formavimas ir kt.

Struktūros mokymas

Struktūros mokymas pagrįstas TEACCH sistema, kuri buvo sukura Šiaurės Karolinos universitete ir pavadinta „Vaikų su autizmu ir sulėtėjusiais komunikacijos sutrikimais terapija ir lavinimas“ (angl. *Treatment and Education of Autistic and related Communication handicapped Children*). TEACCH programos tikslas – padėti vaikui, turinčiam ASS, kiek įmanoma, geriau pritapti aplinkoje ir realizuoti save visuomenėje. TEACCH programos siekimo kryptys – išmokyti įgūdžių, būtinų žmogui gyvenant šiandieninėje visuomenėje.

Struktūrinio mokymo sistema – vizualiai pagrįsta savarankiškumo, komunikacijos ir bendravimo įgūdžių lavinimo sistema, taikoma sutrikusios raidos vaikams, tarp jų ir vaikams su autizmo spektro sutrikimais. Tai dinamiška ir lanksti programa, kurioje pagrindinis dėmesys skiriamas pasaulio suvokimui. Pagrindiniai struktūruoto mokymo ypatumai – suprantamai, vaizdžiai ir aiškiai pateikta aplinkos bei numatomos veiklos struktūra ir dienotvarkės ar užduočių lapai. Šios programos tikslo siekimo kryptys – išmokyti žmogų įgūdžių, reikalingų kasdienėje aplinkoje; mokymo procese svarbu atsižvelgti į pagrindinius autizmo požymius, ypatumus, stipriąsias bei silpnąsias autistų puses ir tinkamai priderinti aplinką. Šioje programoje didelis dėmesys skiriamas specialistų ir tėvų bendradarbiavimui, bendravimo, elgesio ir mokymo principų bei taktikos vientisumui ir tęstinumui įvardijant bendrą tikslą – maksimaliai gera socialinė adaptacija ir konstruktyvus turimų sugebėjimų panaudojimas vaikui užaugus (7 pav.).

7 pav. Struktūruoto mokymo schema

Darbo su vaiku, turinčiu ASS, sistema leidžia pasiekti geriausių rezultatų. Per individualius užsiėmus vaikas geriau susikaupia, atlieka užduotis, suvokia naują mokomąją medžiagą. Sėdėdamas prie stalo, vaikas mato, kiek ir kokių užduočių jis turės atlikti, kokia veikla jo laukia vėliau. Užduotis galima pateikti naudojantis simboliais (daiktais, paveikslėliais, skaičiais, spalvomis, geometrinėmis figūromis, raidėmis ir pan.). Mėgstama veikla po individualaus darbo pasitelkiama kaip skatinimo priemonė. Individuali darbo sistema – tai vaizdinės priemonės, kuriomis vaikas naudojasi. Ši sistema lavina tris svarbius įgūdžius: vaiko savarankiškumą, veiklos užbaigtumą ir rezultatyvumą. Kartu remiamasi vaizdine užduočių struktūra – tai ugdymo metodas, kai užduočiai atlikti naudojama konkreti, aiškiai pateikta vizualinė instrukcija. Informacija apie tai, kaip atlikti darbą, vaikui su ASS pateikiama ne kalba, o simboliais (paveikslėliais ir pan.). Ši sistema gali būti naudojama savarankiškam darbui.

Floortime (DIR) – tai modelis, kuris yra paremtas visapuse žmogaus raida (angl. *Developmental*), individualiu asmens profiliu (angl. *Individual-differences*), ir orientuotas į santykį (angl. *Relationship-based*). Šių trijų elementų visuma padeda atskleisti tikruosius vaiko gebėjimus ir sudaryti ugdymo programą. DIR® modelis taip pat yra profesinis orientyras ir darbinė sistema, skirta specialistams, tėvams, ugdytojams.

Vaikų, turinčių ASS, ugdymui yra naudojama daug įvairių metodikų. Taip pat žinomos Son-Rise programa, SPELL metodika ir kt.

Mokinių, turinčių autizmo spektro sutrikimų, gydymas

Autizmo sutrikimas išlieka visą gyvenimą ir nulemia psichikos bei socialinės adaptacijos sutrikimus. Įvairiose šalyse sukurta dešimtys įvairių terapijos metodų vaikams, turintiems ASS, nuolat diskutuojama apie jų prasmę bei efektyvumą ir manoma, jog nėra nė vieno gydymo būdo, universaliai tinkančio visais autizmo atvejais, nes kiekvienas vaikas yra individualus. Tačiau yra tam tikrų vaikų su ASS bendrybių, todėl mokant svarbu atsižvelgti į jų stipriąsias ir silpnąsias puses, t. y. pastebėti, ką jie gali padaryti geriausiai ir kas jiems sekasi prasčiau. Pvz., silpnosios pusės - neklauso, kas sakoma, nesupranta žodžių, nemėgsta naujų daiktų, nesidžiaugia pagyrimais; stipriosios pusės - gerai atsimeina daugelį dalykų, jiems patinka pasikartojanti veikla.

Vienas gydymo būdų yra medikamentinis. Tokiam gydymui naudojami įvairūs vaistai bei jų deriniai. Dažniausiai skiriami antidepresantai, stimulantai, antipsichotikai, antikonvulsantai ir kt.

Labai svarbu žinoti, kaip padėti tėvams, kurie nori mokyti savo vaiką namuose, nuo ko pradėti, kokius ugdymo metodus reikia taikyti. Nėra vieno gydymo būdo, kuris tiktų visais autizmo atvejais.

Alternatyvios terapijos

Autizmas vis dar nėra lengvai diagnozuojamas, ypač dėl nesuprantamos etiologijos, todėl daugeliui šeimų sunku suprasti šios ligos eigą bei susitaikyti su diagnoze. Tai skatina ieškoti įvairių tiek tradicinės, tiek netradicinės medicinos, t. y. alternatyvios terapijos, gydymo metodų. Alternatyvią terapiją šeimos pasirenka įvairiems simptomams (socialinio bendravimo, aktyvumo, dėmesio, virškinimo trakto, miego sutrikimams, pasikartojančio elgesio modeliams, neįprastiems interesams ir veikloms) gydyti bei bendrai sveikatai palaikyti.

Alternatyvūs gydymo būdai naudojami vietoj įprastinio gydymo. Taip pat kartu su įprastiniais gydymo būdais naudojama ir papildoma terapija. Papildoma ir alternatyvi terapija remiasi įvairiais gydymo metodais, kurie yra neįtraukti į tradicinius, šalyje reglamentuotus gydymo būdus. Tai įvairių procedūrų ir sveikatinimo produktų grupė, kurių veiksmingumas priklauso nuo įsitikinimų ir tikėjimo gydymo poveikiu.

Gydytojas, sprenddamas, kokią gydymą taikyti vaikams, turintiems autizmo spektro sutrikimų, turėtų remtis ne tik klinicine praktika ar gydymo veiksmingumo įrodymais, bet ir bendradarbiauti su pacientu, jo šeima siekdamas suprasti jų vertybes ir prioritetus. Šeimos, turinčios vaikus su ASS, dažnai naudoja

papildomą ir alternatyvią terapiją, nors tyrimų, pagrindžiančių šių metodų veiksmingumą ar neveiksmingumą, saugumą, nėra daug. Svarbiausia pasidomėti, ar alternatyvi terapija yra naudojama, nes dažna šeima apie tai nekalba.

Amerikos pediatrių akademijos (AAP) komitetas specialistams, dirbantiems su vaikais, turinčiais negalią, ir konsultuojantiems šeimoms, kurios pasirinko papildomą ir alternatyvią terapiją, rekomenduoja ieškoti informacijos ir ją pasidalyti su šeimomis. Specialistai skatinami įvertinti mokslinius tyrimus apie konkrečius gydymo metodus, nustatyti pavojų ar galimai žalingą tokios terapijos poveikį, pateikti išsamią informaciją apie gydymo galimybes, išmokyti paciento šeimoms kritiškai vertinti informaciją apie visus gydymo metodus, vengti neigiamo nusistatymo papildomos ir alternatyvios terapijos atžvilgiu, nes tai parodo nejautrumą šeimai. Jei šeima nusprendė naudoti papildomą ir alternatyvią terapiją, rekomenduojama pasisiūlyti padėti stebėti ir vertinti atsaką į gydymą. Lietuvoje tėvai linkę išbandyti visus galimus gydymo metodus, nesvarbu, ar moksliskai jų veiksmingumas yra įrodytas. Tuo tarpu kitose šalyse žmonės daugiau remiasi gydytojo rekomendacijomis ir atsižvelgia į vaisto saugumą bei mokslinius tyrimus. Dažniausiai Lietuvoje naudojami alternatyvios terapijos metodai yra masažas, vitaminai, maisto papildai, vaistažolės. Labiausiai tėvai norėtų išbandyti gyvūnų terapiją (delfinų, jojimo, šunų terapijas).

Literatūros sąrašas

1. Ayres, A. J. (1972). Improving academic scores through sensory integration. *Journal of learning disorders*, 5, 339–343.
2. Baio, J., Wiggins, L., Christensen, D. L., Maenner, M. J., Daniels, J. ... & Dowling, N. F. (2018). Prevalence of Autism Spectrum Disorder Among Children Aged 8 Years — Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network, 11 Sites, United States, 2014. *Surveillance Summaries*, 67(6), 1–23.
3. Boyd, B. A., Odom, S. L., Humphreys, B. P. & Sam, A. M. (2010). Infants and Toddlers With Autism Spectrum Disorder: Early Identification and Early Intervention. *Journal of Early Intervention*, 32(2), 75–98.
4. *Brain response to mom's voice differs in kids with autism*. Prieiga internete: <http://med.stanford.edu/news/all-news/2019/02/brain-response-to-moms-voice-differs-in-kids-with-autism.html>
5. Chahrour, M., O'Roak, B. J., Santini, E., Samaco, R. C., Kleiman, R. J. & Manzini, M. C. (2016). Current Perspectives in Autism Spectrum Disorder: From Genes to Therapy. *The Journal of neuroscience : the official journal of the Society for Neuroscience*, 36(45), 11402–11410.
6. Charman, T., Swettenham, J., Baron-Cohen, S., Cox, A., Baird, G., & Drew, A. (1997). Infants with autism: An investigation of empathy, pretend play, joint attention, and imitation. *Developmental Psychology*, 33, 781–789.
7. Christensen, D. L., Baio, J., Van Naarden Braun, K., Bilder, D., Charles, J. ... & Zahorodny, W. (2016). Prevalence and Characteristics of Autism Spectrum Disorder Among Children Aged 8 Years — Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network, 11 Sites, United States, 2012. *Surveillance Summaries*, 65(3), 1–23.

8. Crane, L., Chester, J. W., Goddard, L., Henry, L. A. & Hill, E. (2016). Experiences of autism diagnosis: A survey of over 1000 parents in the United Kingdom. *Autism*, 20(2), 153–162.
9. Davenport, L. (2015, June 11). Complex Relationship Between Parental Age, Autism Risk Molecular Psychiatry. *Medscape*. Prieiga internete: <https://www.medscape.com>
10. Holtmann, M., Bolte, S. & Poustka, F. (2007). Attention deficit hyperactivity disorder symptoms in pervasive developmental disorders: association with autistic behavior domains and coexisting psychopathology. *Psychopathol*, 40 (3), 172–177.
11. Hviid, A., Hansen, J., Frisch, M. & Melbye, M. (2019). Measles, Mumps, Rubella Vaccination and Autism: A Nationwide Cohort Study. *Annals of Internal Medicine*, 170, 513–520.
12. Yoshida, Y. & Uchiyama, T. (2004). The clinical necessity for assessing attention deficit/hyperactivity disorder (AD/HD) symptoms in children with high-functioning pervasive developmental disorder (PDD). *European Child and Adolescent Psychiatry*, 13 (5), 307–314.
13. Kavaliauskienė, G. ir Kriščiūnas, A. (2008). *Ergoterapija, taikoma sensorinės integracijos sutrikimams gydyti: paskaitų konspektas*. Kaunas: Vitae litera.
14. Keen, D., Webster, A. & Ridley, G. (2016). How well are children with autism spectrum disorder doing academically at school? An overview of the literature. *Autism*, 20(3), 276–294.
15. Kim, Y. S., Leventhal, B. L., Koh, Y. J., Fombonne, E., Laska E. ... & Grinker R., R. (2011). Prevalence of autism spectrum disorders in a total population sample. *American Journal of Psychiatry*, 168(9), 904–912.
16. Kinnealey, M., Koenig, K. P. & Smith, S. (2011). Relationships between sensory modulation and social supports and health related quality of life. *American Journal of Occupational Therapy*, 65, 320–327.
17. Lamanna, A. L, Craig, F., Matera, E., Simone, M., Buttiglione, M. & Margari, L. (2017). Risk factors for the existence of attention deficit hyperactivity disorder symptoms in children with autism spectrum disorders. *Neuropsychiatr Dis Treat*, 13, 1559–1567.
18. Landa, R. J., Holman, K. C., & Garrett-Mayer, E. (2007). Social and communication development in toddlers with early and later diagnosis of autism spectrum disorders. *Archives of General Psychiatry*, 64, 853–886.
19. Liu, X. & Takumi, T. (2014). Genomic and genetic aspects of autism spectrum disorder. *Biochem Biophys Res Commun*, 452 (2), 244–253.
20. London, E. A. & Etzel, R. A. (2000). The environment as an etiologic factor in autism: a new direction for research. *Environmental health perspectives*, 108 (3), 401–404.
21. Miller, L. J., Cermak, S., Lane, S., Anzalone, M. & Koomar, J. (2004). Defining SPD and its subtypes. Position on Terminology Related to Sensory Integration Dysfunction. *Sensory Integration Focus Magazine*, 13–18.
22. Miodovnik, A., Harstad, M., Sideridis, G., & Huntington, N. (2015). Timing of the Diagnosis of Attention Deficit/Hyperactivity Disorder and Autism Spectrum Disorder. *Amir. Pediatrics*, 136 (7), 831–837. Prieiga internete: <https://pediatrics.aappublications.org/content/pediatrics/136/4/e830.full.pdf>

23. Muhle, R. A., Reed, H. E., Stratigos, K. A. & Veenstra-VanderWeele, J. (2018). The Emerging Clinical Neuroscience of Autism Spectrum Disorder: A Review. *JAMA Psychiatry*, 75(5), 514–523.
24. Omer, S. B. & Yildirim, I. (2019). Further Evidence of MMR Vaccine Safety: Scientific and Communications Considerations. *Annals of Internal Medicine*, 170, 567–568.
25. Pisula, E. (2005). *Małe dziecko z autyzmem*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
26. Rapin, I. (1997). Autism. *The New England Journal of medicine*, 337.
27. Sandin, S., Lichtenstein, P., Kuja-Halkola, R., Larsson, H., Hultman, C. M. & Reichenberg, A. (2014). The familial risk of autism. *JAMA*, 311(17), 1170–1177.
28. Schmidt, D. (1998). Introduction to special education: Teaching in an age of challenge. *Perception*, 10.
29. Sharma, S., Gonda, X. & Tarazi, F. (2018). Autism Spectrum Disorder: Classification, diagnosis and therapy. *Pharmacol Ther*, 190, 91–104.
30. Simonoff, E., Pickles, A., Charman, T., Chandler, S., Loucas, T. & Baird, G. (2008). Psychiatric disorders in children with autism spectrum disorders: prevalence, comorbidity, and associated factors in a population-derived sample. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 47 (8), 921–929.
31. Sinzig, J., Walter, D. & Doepfner, M. (2009). Attention Deficit/Hyperactivity Disorder in Children and Adolescents With Autism Spectrum Disorder: Symptom or Syndrome? *Journal of Attention Disorders*, 13(2), 117–126.
32. Tharner, A., Jansen, P. W., Kiefte-de Jong, J. C., Moll, H. A., Ende, J. ... & Franco, O. H. (2014). Toward an operative diagnosis of fussy/picky eating: a latent profile approach in a population-based cohort. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 11(1), 14.

Užduočių pavyzdžiai

1 Užduotis. Ankstyvojo amžiaus vaikų autizmo požymiai

Pirmuosius autizmo požymius galima pastebėti iki 1,5–2 metų amžiaus. Pastebėjus vaiko raidos neatitikimus, rekomenduojama taikyti Ankstyvojo amžiaus vaikų autizmo požymių kontrolinį sąrašą, kuriuo galima tirti 18 mėnesių amžiaus vaikus. Kontrolinį ankstyvojo amžiaus vaikų autizmo požymių sąrašą sudaro dvi skalės: klausimai tėvams ir gydytojo stebėjimas.

A dalis. Klausimai tėvams

1.	Ar Jūsų vaikas mėgsta būti supamas, „šokdinamas“ ant kelių?	Taip/Ne
2.	Ar Jūsų vaikas domisi kitais vaikais?	Taip/Ne
3.	Ar Jūsų vaikas mėgsta ropštis ant įvairių daiktų, pvz., laiptų?	Taip/Ne
4.	Ar Jūsų vaikui patinka žaisti „ku-kū“ (uždengia veidą rankomis ir atidengęs sako: ku-kū), slėpynes?	Taip/Ne
5.	Ar Jūsų vaikas kada nors įsivaizduoja, pvz., žaisliniais indais „verda“ arbatą, „gamina“ valgį ar žaidžia kitus įsivaizduojamus žaidimus?	Taip/Ne
6.	Ar Jūsų vaikas savo rodomuoju pirštu parodo tai, ko norėtų?	Taip/Ne
7.	Ar Jūsų vaikas savo rodomuoju pirštu parodo tai, kas jam įdomu?	Taip/Ne
8.	Ar Jūsų vaikas gali tinkamai žaisti su nedideliais žaislais (mašinėlėmis, kaladėlėmis), o ne tik juos žarstyti ar mėtyti?	Taip/Ne
9.	Ar Jūsų vaikas atneša Jums daiktus, kad juos parodytų?	Taip/Ne

B dalis. Gydytojo stebėjimas

1.	Ar apsilankymo metu vaikas užmezgė su Jumis akių kontaktą?	Taip/Ne
2.	„Pagauk“ vaiko dėmesį ir tada parodyk jam kokį nors daiktą kitame kambario gale sakydamas: „Pažiūrėk, tai... (įvardykite daiktą).“ Ar vaikas pažiūrėjo į tai, ką Jūs rodėte?	Taip/Ne
3.	„Pagauk“ vaiko dėmesį, tada duok jam mažą žaislinį puodelį ir arbatinuką sakydamas: „Prašau įpilti man arbatos.“ Ar vaikas bando „įpilti“ arbatos, „gerti“ iš puoduko ar pan.?	Taip/Ne
4.	Paklauskite vaiko: „Kur yra lempa?“ arba „Parodyk man lempą.“ Ar vaikas rodo savo rodomuoju pirštu į lempą?	Taip/Ne
5.	Ar vaikas gali iš kaladėlių pastatyti bokštą? Jei taip, iš kelių? (kaladėlių skaičius ...)	Taip/Ne

Šiuo metu diagnozuojant autizmą, remiamasi PSO parengtos tarptautinės ligų klasifikacijos (TLK-10) kriterijais:

A. Sutrikusi raida išryškėja iki 3 metų mažiausiai vienoje iš šių sričių:

1. Kalbos supratimo, ekspresyvosios kalbos vartojimo ir socialinio bendravimo stoka.
2. Selektiviųjų socialinių prisirišimų arba abipusės socialinės sąveikos formavimosi trūkumai.
3. Nesusiformavę funkcinio arba simbolinio (vaizduotės) žaidimo įgūdžiai.

B. Išryškėja mažiausiai 6 požymiai iš pateiktų 1, 2, 3 kategorijų:

1. Kokybiniai socialinės sąveikos sutrikimai, pasireiškiantys bent dviejose iš šių sričių:
 - a) nesugebėjimas palaikyti akių kontakto, prie socialinės sąveikos priderinti veido išraiškos, kūno padėties, gestų;
 - b) nesugebėjimas bendrauti su bendraamžiais (atitinkamai pagal funkcinį amžių ir kai tam yra pakankamai galimybių), įskaitant abipusį dalijimąsi interesais, veikla ir emocijomis;
 - c) nepakankamas socialinis ir emocinis bendravimas, pasireiškiantis silpnu ar sutrikusiu atsaku (reakcija) į kito žmogaus emocijas, nesugebėjimas savo elgesio pritaikyti prie socialinės aplinkos, prasta socialinio elgesio, komunikavimo ir emocijų integracija;
 - d) spontaniško siekimo dalytis su kitais žmonėmis interesais, siekiais, malonumais stoka (pvz., vengimas atnešti, rodyti, paduoti kitiems daiktus, kurie yra įdomūs vaikui).
2. Kokybiniai verbalinio ir neverbalinio bendravimo sutrikimai, pasireiškiantys bent vienoje iš šių sričių:
 - a) sulėtėjusi kalbos raida arba visiškas nekalbėjimas ir nesistengiama jos kompensuoti alternatyviais bendravimo būdais (pvz., gestais, mimika);
 - b) sutrikęs gebėjimas pradėti ir palaikyti pokalbį (bet kuriuo esamu kalbos lygiu) arba, jei kalbos raida yra normali, atsiliepti į kito asmens bendravimą;
 - c) stereotipinis, pasikartojantis kalbos vartojimas arba supainiotas žodžių ar frazių vartojimas;
 - d) gebėjimų stoka žaisti įvairius spontaniškus vaidybinius ar socialinio pamėgdžiojimo žaidimus.
3. Pasikartojantis, stereotipinis elgesys, interesai ir veikla, pasireiškiantys bent vienoje iš šių sričių:
 - a) vienas arba keletas stereotipinio ir riboto pobūdžio intensyvūs interesai, neįprasti savo turiniu ar skiriamu dėmesio koncentravimu; vienas ar daugiau interesų, neįprastų savo intensyvumu ir ribotumu;
 - b) akivaizdžiai kompulsyvus (neįveikiamas noras ką nors veikti) polinkis į specifinius, nefunkcionalius veiksmus ar ritualus;
 - c) stereotipiški ir pasikartojantys judesiai (pvz., rankų, pirštų sukiojimas, plasnojimas, viso kūno judesiai);
 - d) specifinis domėjimasis daiktų dalimis ar nefunkcionaliais žaidimo priemonių elementais (pvz., kvapu, pojūčiu palietus paviršių, sukeliama garsu ar vibracija).

Parengta remiantis

Vaikų autizmas: atpažinimas ir pagalbos metodai. (2017, liepos 13). Prieiga internete:

<http://logopedaslp.lt/vaiku-autizmas-atpazinimas-ir-pagalbos-metodai/>

2 Užduotis. Vaikų, turinčių ASS, elgesio ypatumai

Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, visuomenės akimis, dažnai elgiasi keistokai. Svarbu, kad tėvai ir vaiką ugdantys pedagogai suprastų, kodėl taip yra ir kaip vaikas jaučiasi. Geriausiai suprasti žmones su ASS gali padėti tik jie patys, dalydamiesi savo patirtimi.

Knygą „Kodėl taip mėgstu šokinėti?“ parašė trylikametis paauglys, turintis autizmo spektro sutrikimą. Knygoje paaiškinamos tam tikro autizmo spektro sutrikimų turinčių žmonių elgesio priežastys.

Ištraukos iš Naokio Higachidos knygos „Kodėl taip mėgstu šokinėti?“ (2015):

Kodėl šnekėdami nežiūrite pašnekovui į akis?

Tas tiesa – dažnai vengiame žiūrėti žmonėms į akis. „Kai šneki, žiūrėk pašnekovui į akis“, – ne kartą man yra sakę kiti, bet aš vis vien negaliu. Man truputį baisu, todėl privengiu to.

„Tai kur tuomet žiūriu?“ – paklausite jūs. Pagalvosite, kad turbūt žiūriu kurs nors žemyn ar per petį pašnekovui. Bet jūs klystat. Aš žiūriu į pašneko balsą. Balsas nėra matomas, tačiau sutelkiu visas jusles į kalbančio žmogaus skleidžiamą garsą. O kai mes iš visų jėgų stengiamės suprasti, ką, po galais, jūs čia sakote, tuomet rega tarytum atbunka. Jei negali įvardyti, ką matai, tai tas pats, kaip nematyti išvis.

Mane trikdo tai, kad daugelis mano, jog jei žiūri į akis, tai ir girdi, ir supranti viską, ką jie sako. Cha, jei tik tiek reikėtų, kad išnyktų mano negalia, jau senų seniausiai būčiau sveikas (p. 46).

Kodėl autistai dažnai užsidengia ausis? Ar taip darote, kai aplink per daug triukšmo?

Yra daugybė garsų, kurių žmonės net nepastebi, bet mes juos girdime. O svarbiausia, niekas net nenutuokia, kaip stipriai tie garsai mus veikia. Negali sakyti, kad jie mus nervina. Tiesiog labai blaško ir neleidžia susikaupti ties tuo, kuo reikia. Kartais atrodo, kad žemė ima drebėti ir tuoj tuoj atsivėrusi mus pasiglemš. Tada apima neapsakomas siaubas. Taigi, tuomet reikia užsidengti ausis, kad neprarastume nuovokos.

Aišku, kiekvieną autistą trikdo skirtingi garsai. Nežinau, kaip išvengti jų, belieka užsidengti ausis.

Aš irgi taip darau, drauge, pratinuosi prie garsų, ir, kai norisi užsidengti ausis, rankas prie jų spaudžiu vis švelniau ir švelniau. Manau, kad įmanoma išmokti valdytis ir atsikratyti nerimo, kai jie pradeda kankinti (p. 79).

Kodėl be paliovos kartojate kai kuriuos veiksmus?

Autistai kartoja tam tikrus veiksmus ne šiaip sau. Kai kurie mano, kad esam apsėsti. Kad ir kaip mėgtum ką nors daryti, juk nekartotum to šimtus kartų iš eilės? Tačiau viskas nėra taip paprasta, nes mes to nedarom sąmoningai. Atrodo, kad smegenys mums pakartotinai siunčia vis tą patį impulsą. Tą patį veiksmą atlikdami daug kartų įgundame ir jaučiamės itin maloniai.

Labai pavydžiu žmonėms, kurie supranta, ką jiems signalizuoja smegenys, ir atitinkamai elgiasi. O štai mano smegenys nuolat sugalvoja man visokių užduotėlių, nesvarbu, noriu jas atlikti ar ne. Jei nepaklūstu, apima begalinis siaubas. Tikras pragaras.

Autistai gyvena nuolatos kovodami (p. 131).

Ką jūs apskritai manote apie autizmą?

Manau, kad autistai gimsta už civilizacijos ribų. Aišku, čia mano paties sugalvota teorija, bet, manau, žmonija išgyvena didžiulę dvasinę krizę dėl daugybės buvusių ir vis dar tebevykstančių nusikaltimų savo planetai.

Autistai geba išlikti virš viso to. Nors fiziškai atrodome lygiai taip pat, kaip ir sveiki žmonės, mūsų vidinis pasaulis – visiškai kitoks. Mes kaip keliautojai iš gilios gilios praeities. Ir būtų be galo malonu, jei žmonija duotų mums galimybę priminti, kas iš tiesų yra svarbu gyvenant mūsų planetoje (p. 149).

Parengta remiantis

Higashida, N. (2015). *Kodėl taip mėgstu šokinėti?* Vilnius: Kitos knygos.

Vaizdo medžiaga

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ, RAIDOS BRUOŽAI IR
PAGALBOS GALIMYBĖS (<https://youtu.be/nNbRbRmJrBY>)

2

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ, KALBOS RAIDOS YPATUMAI. VERBALINIŲ IR NEVERBALINIŲ KOMUNIKACINIŲ GEBĖJIMŲ UGDYMAS

Vaikams, turintiems autizmo spektro sutrikimų, būdinga specifinė kalbos raida. Jų kalbiniai ir komunikaciniai gebėjimai yra labai įvairūs: nuo visiško žodinės kalbos nebuvimo iki gramatiškai taisyklingos rišlios kalbos, kuri pasižymi tam tikrais kokybiniais ypatumais. Jeigu vaikas nekomunikuoja verbaliai, alternatyviąją komunikacijos sistemą jam parenka logopedas, pedagogams bei tėvams pateikdamas rekomendacijas dėl įgūdžių įtvirtinimo ir plėtojimo. Ne mažiau iššūkių mokytojui kelia vaikai, kurie geba bendrauti žodine kalba, tačiau ji yra specifiška (intonacija, garsumas, tembras, ribotos temos, tam tikrų stiliaus figūrų nesuvokimas ir pan.). Mokytojas, nežinantis vaiko kalbos suvokimo specifikos, gali pakliūti į dviprasmišką situaciją, vaikui sukelti stresą ir išprovokuoti netinkamą jo elgesį. Todėl labai svarbu ne tik ugdyti vaikų kalbą bendrąja prasme, bet ir atkreipti dėmesį į tam tikrus specifinius vaikų kalbos ypatumus.

Šiame skyriuje kalbama apie vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, kalbos ir komunikacijos raidos ypatumus, tam tikrus specifinius bruožus, komunikacinius gebėjimus, kuriuos būtina ugdyti siekiant, kad vaikas tinkamai socializuotųsi. Aptariamas dalyvavimo pokalbyje įgūdžių ugdymas, mokymas suvokti priežasties-pasekmės ryšius, tam tikras stiliaus figūras (perkeltinę prasmę, frazeologizmus ir pan.). Pateikiamos skaitymo strategijos, kurios gali pagelbėti mokytojui dirbant ne tik su šiais vaikais, bet ir su visais klasės mokiniais.

Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, kalbos raidos ypatumai

Daugelis žmonių įsilieja į socialinį gyvenimą intuityviai ir natūraliai. Mes gebame „perskaityti“ kitų žmonių ketinimus ir jausmus tiesiog į juos žiūrėdami. Kaip tai darome, sunku paaiškinti. Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, patiria pakankamai didelių kalbos ir socialinio bendravimo sunkumų. Jie labai sunkiai išlaiko dėmesį bendroje veikloje, bet kokie vidiniai ar išoriniai dirgikliai juos lengvai išblaško. Vaikai dažnai savaip įsivaizduoja, kokia turėtų būti sąveika, tačiau beveik niekada nesidalija savo mintimis ir ketinimais su kitais. Šie vaikai neturi įgimtų socialinių įgūdžių, todėl pedagogai, specialistai ir tėvai turi jiems padėti sukurdami sąlygas socialinei sąveikai (interakcijai).

Žmonės, turintys autizmo spektro sutrikimų, menkai atpažįsta kitų žmonių jausmus, nepakankamai ar netinkamai reaguoja į juos, negeba palaikyti kontakto su aplinkiniais. Be to, jiems būdingas stereotipiškas (pasikartojantis) elgesys, pvz.: vaikas daug kartų kartoja žodžius, judesius, laikosi tam tikrų beprasmisų elgesio, žaidimo taisyklių. Toks asmuo gali nesugebėti užmegzti pokalbio su kitais žmonėmis ar visai nekalbėti, nesidomėti jais, bendraudamas vengti akių kontakto, prieš pradėdamas pokalbį atlikti kažkokį ritualą. Aspergeris teigia, kad jiems visiems būdinga ta pati savybė – nenatūrali kalba (Attwood, 2013).

Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, smegenys visą gaunamą informaciją apdoroja kitaip. Todėl jie:

- nepakankamai supranta priežasties-pasekmės ryšius;
- kartais elgiasi lyg negirdėtų;
- geriau suvokia regimąją informaciją, nes kalba dažnai jiems tėra nieko nesakantis „garsų kratinys“;

- atkakliai siekia daryti tai, kas patinka ar domina, neatsižvelgdami į kitų norus ir poreikius;
- sunkiai įsijungia į bendrą veiklą ir pereina iš vienos veiklos į kitą;
- turi neįprastų pomėgių.

Daugiau kaip pusė vaikų, turinčių ASS, turi kalbos sutrikimų, kai kurie jų nenaudoja kalbos kaip bendravimo priemonės (nors kalbėti gali) arba visiškai nekalba. Kiti gali pakartoti žodžius, frazes, net keletą sakinių, tačiau jie dažnai neatitinka situacijos, jiems trūksta kontekstinio prasingumo.

Šnekančių vaikų, turinčių ASS, kalba dažnai monotoniška, menkai emociinga. Bendraudami jie nenaudoja gestų ir mimikos. Vyresni vaikai nemoka palaikyti pokalbio, dažnai tegeba atsakyti į užduotą klausimą vienu žodžiu ar trumpa fraze.

Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, kalbinio bendravimo požymiai:

- sunkiai perteikia kitiems savo norus;
- negeba mėgdžioti kalbos, gestų, veido išraiškos;
- nesuvokia, kad kalba – bendravimo priemonė;
- negeba laikytis pokalbio taisyklių (kaip pradėti, palaikyti ir užbaigti pokalbį);
- nepakankamai supranta perkeltinę prasmę, dviprasmybes, metaforas, frazeologizmus, mįsles;
- kartais kalbėdami apie save vartoja antrąjį ar trečiąjį asmenį;
- net vartodami pakankamai sintaksiškai ir gramatiškai išplėtotą kalbą, gali nesuprasti sudėtingų daugiapakopių pedagogo instrukcijų.

Didelei daliai vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, būdinga echolalija – stereotipiškas kito asmens žodžių, frazių ar sakinių atkartojimas. Kai vaikas atkartoja kalbą lygiai tokiu pat balso tonu, kalbos ritmu ir visiškai taip pat intonuoja – tai yra vienas dažniausių specifinės kalbos bruožų. Vaikas kartoja žodžius dėl šių priežasčių:

- siekia patraukti pašnekovo dėmesį;
- nori komunikuoti;
- siekia gauti informacijos ar atsakyti į klausimą;
- nusiramina.

Echolalijos rodo, kad vaikas nori bendrauti, bando suprasti, ką pašnekovas sako, ir jam atsakyti. Kai vaikas gerai supranta kalbą, jos niekada echolališkai neatkartoja.

Pradinėje mokykloje vaikai mokosi:

- suprasti ir atpasakoti girdėtą tekstą;
- dalyvauti pokalbyje;
- klausytis kitų žmonių ir suprasti, apie ką jie kalba;
- sklandžiai, su intonacija skaityti tekstą ir gebėti jį atpasakoti;
- kurti pasakojimą apie įvykusį arba išgalvotą įvykį;

- klausydami kitų tinkamai reaguoti;
- suprasti įvairius tekstus ir jų turinį sieti su savo patirtimi;
- kalbėti atsižvelgdami į klausytojus, kalbėjimo tikslą ir situaciją.

Autizmo spektro sutrikimų turintys vaikai visų šių dalykų mokosi šiek tiek kitaip negu jų bendraamžiai. Dažnai jiems reikalingas papildomas tikslingas darbas kalbos, kalbėjimo, skaitymo ir rašymo įgūdžiams ugdyti.

Dar ikimokykliniame amžiuje vaikui, turinčiam autizmo spektro sutrikimų, gali būti rekomenduota logopedo pagalba. Įvertinimas gali parodyti lėtesnę kalbos raidą ir tam tikrus specifinius požymius, nebūdingus jokiam kalbos raidos etapui. Aplinkiniai pastebi, kad vaikai prastai pritaiko kalbinius gebėjimus ir įgūdžius socialinėje aplinkoje: vartoja sudėtingus žodžius, nesilaiko pokalbio taisyklių, pažodžiui supranta tai, ką sako kiti, ir pan. Autizmo spektro sutrikimų turintiems žmonėms būdingi neįprasti kalbiniai gebėjimai (Attwood, 2013):

- ankstyva arba vėlyva kalbos raida;
- paviršutiniška, pakankamai taisyklinga ekspresyvioji kalba;
- keista prozodija, savotiškos balso charakteristikos;
- sutrikęs supratimas, įskaitant neteisingą ar pažodinę numanomų reikšmių interpretaciją;
- nuolatinis kalbėjimas tam tikromis temomis;
- sudėtingas žodynas (vaiko kalba gali atrodyti kaip suaugusiojo);
- pasikartojimai kalbant;
- pokalbiui trūksta nuoseklumo.

Tėvai ir mokytojai dažnai iškelia problemą, kad vaikas, gebantis kalbėti sudėtingais sakiniais, sutrinka, kai reikia atlikti užduotis, kurias lengvai supranta jo bendraamžiai. Autizmo spektro sutrikimų turinčio vaiko polinkis kalbėti sudėtingais sakiniais dar nereiškia, kad jis puikiai supranta sudėtingus suaugusiųjų nurodymus.

Žmonėms, turintiems ASS, gali būti sunku paaiškinti svarbų emocinį įvykį pokalbyje akis į akį, tačiau jie moka sklandžiai ir įžvalgiai reikšti mintis kompiuteriu rašydami dienoraštį ar elektroninį laišką.

Vaikui, turinčiam ASS, ypač sunki tokia gyvenimiška situacija, kai reikia pasirinkti arba savarankiškai priimti sprendimą. Būtinybė atsakyti į paprastą klausimą („Ko tu nori?“, „Ką veiksi?“) vaikui sukelia diskomfortą, todėl dažnai jis sako bet ką, norėdamas išvengti nemalonios, įtemptos padėties.

Vaiko žodynas gali būti įspūdingas, gausus specialiųjų terminų (susijusių su ypatinguoju interesu) ir posakių, būdingesnių suaugusiųjų, o ne vaikų kalbai. Ši savybė gali tapti dar vienu socialinės izoliacijos veiksmu.

Kartais vaiko tartis gali būti pernelyg taisyklinga, žodžiai tariami taip, kaip parašyta, o ne kaip įprasta kalbėti, nes vaikas kalbos labiau mokėsi skaitydamas negu klausydamasis. Kirtis gali būti dedamas tik ant tam tikrų skiemenų, o tai iškraipo žodžių skambesį.

Vaikas, turintis autizmo spektro sutrikimų, kartais gali sukurti naujų žodžių, turinčių tik jam žinomą prasmę (Attwood, 2013). Neologizmai būdingi mažų neurotipiškų vaikų raidai, tačiau gali būti stebimi ir vyresnio amžiaus vaikų su ASS kalboje.

Kartais kokio nors žodžio skambesys ar reikšmė vaikui sukelia juoką. Jis kartoja tą žodį ir garsiai kikena, nesidalydamas su kitais savo džiaugsmu ir neaiškindamas, kas jam taip juokinga. Vaiko humoro jausmas gali būti išskirtinis ir gluminti bendraamžius, tėvus, mokytojus. Gebėjimas žodžiams suteikti naujų prasmių yra viena kūrybiškumo apraiškų. Todėl galbūt vertėtų vaiką apdovanoti už nestandartinę mąstymą, leidžiantį sugalvoti naujoviškų žodžių, frazių ar apibūdinimų, paskatinti įtraukti juos į savo rašinius.

Vienas ryškiausių vaikų su autizmo spektro sutrikimais verbalinio bendravimo sunkumų – negebėjimas pritaikyti kalbos socialiniam kontekstui. Neurotipiški mokyklinio amžiaus vaikai moka įsitraukti į abipusį pokalbį, nutuokia apie kito žmogaus žinias, interesus ir ketinimus, išmano socialines taisykles, apibrėžiančias, ką ir kaip sakyti, kaip įdėmiai klausyti, kada įsiterpti ir pan. Šie vaikų, turinčių ASS, gebėjimai gebėjimai yra labai riboti.

Jų kalbėsenai taip pat būdinga:

- neįprastas balso tonas (monotoniškumas, aukštas balsas, kalbėjimas pro nosį);
- garsumas (kalbėjimas labai garsiai (ypač erzina mokytoją, kai klasė ir taip triukšminga) arba labai tyliai);
- neadekvatus tempas (per greitas (kai kalbama tema, kuri jį ypač domina) arba per lėtas (kai reikia suprasti, ką mąsto pašnekovas, ir galvoti, ką atsakyti);
- vengimas žiūrėti pašnekovui į veidą;
- kitų žmonių pertraukinėjimas ar kalbėjimas tuo pat metu;
- nepakantumas jų pačių kalbėjimo ar veiklos nutraukimui;
- dažnas pokalbio temų kaitaliojimas, nepaaiškinant pašnekovui, koks loginis ryšys jas sieja;
- minčių įgarsinimas ir savo veiksmų komentavimas;
- nenoras dalyvauti pokalbyje (kai tema vaikui neįdomi arba į pokalbį jį bando įtraukti kitas asmuo);
- negebėjimas atkurti pokalbio (kai pašnekovas bando patikslinti informaciją papildomais klausimais);
- nepakankamas lankstumas paaiškinti mintį kitais žodžiais, papildyti ją gestais ar mimika;
- komentarų, kritikos ir subjektyvios nuomonės išsakymas, neasižvelgiant į pašnekovo jausmus.

Neįprasta vaiko su ASS kalba gali turėti labai rimtų socialinių pasekmių. Kiti vaikai gali nustoti žaisti ir bendrauti su juo arba pradėti iš jo šaipytis ir juoktis.

Žmogus, turintis ASS, labai dažnai viską, ką sako pašnekovas, supranta pažodžiui. Jį trikdo ir glumina frazeologizmai, ironija, užuominos, metaforos ir sarkazmas. „It musę kandęs“, „kaip šuniui penkta koja“, „nukabinti nosį“, „pamesti galvą“ ir panašūs posakiai gali rimtai sugluminti autizmo spektro sutrikimų turintį vaiką.

Vaikams, turintiems ASS, būdinga perteikti per daug informacijos, pabrėžti taisykles ir smulkias detales, taisyti prieš tai kalbėjusio asmens klaidas. Kartais vaikai renkasi žodžius ir frazes, labiau tinkančias suaugusiems. Vaiko kalbos stilius formuojasi klausantis ir mėgdžiodamas suaugusiuosius, nes vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, dažniau bendrauja su jais, o ne su bendraamžiais.

Kita pedantiškumo pasireiškimo savybė – konkretumas ir tikslumas. Šeimos nariai ir mokytojai kalbėdami turi vengti žodžių „maždaug“, „galbūt“, „vėliau“ ir pan. Būtina pažymėti, kad nerimaudamas ASS turintis tampa dar pedantiškesnis ir gali nuolat klausinėti suaugusiųjų, kada tiksliai įvyks koks nors įvykis.

Vaikų, turinčių ASS, komunikacinių gebėjimų ugdymas

Nemaža dalis vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, nekalba. Tačiau komunikacija yra daugiau negu kalba. Steponėnienė ir Raudeliūnaitė (2019), remdamosi Skinnerio verbalinio elgesio analize, teigia, kad kalba yra išmokstamas elgesys. Skinnerio vartojamas terminas „verbalinis elgesys“ apima visas komunikacijos formas: gestus, simbolius, sakininę ir rašytinę kalbą, gestikuliaciją ir kt. Mokslininkas minėtą terminą pasirinko neatsitiktinai: komunikaciją apibūdinti kaip kalbėjimą, jo nuomone, per siaura, o kaip kalbą – per platu. Todėl pagrindinis ugdytojų uždavinys nėra būtina išmokyti vaiką bendrauti verbaliai. Svarbiausia – įgalinti jį jam prieinamu ir aplinkiniams suprantamu būdu perteikti savo poreikius, norus, mintis. Čia ir praverčia Skinnerio teorija apie verbalinį elgesį, nes kartais reikia parinkti kitą komunikacijos formą, o ne žodinę kalbą.

Mokant nekalbančius vaikus bendrauti, pasitelkiamos įvairios alternatyviosios ir augmentinės komunikacijos priemonės (paveikslėliai, nuotraukos, simboliai, gestai). Viena iš alternatyviosios komunikacijos sistemų – PECS (angl. *Picture Exchange Communication System*), kuri sukurta JAV 1985 m. ir remiasi jau minėta verbalinio elgesio analize. Ja naudodamasis vaikas mokomas komunikuoti simboliais (vietoj jų gali būti pasitelkiamos nuotraukos ar paveikslėliai). Ši sistema parodo komunikacijos prasmę ir naudą, nes vaikas gali paveikslėlį iškeisti į tai, ko nori. Vaikas nuosekliai mokomas, kaip reikia bendrauti ir bendradarbiauti (iš pradžių sufleruojant, po to – laukiant vaiko iniciatyvos). PECS sudaro 6 fazės: nuo mokymo paprašyti daikto paduodant simbolį žmogui, kuris tą daiktą turi, iki išplėstinių sakinių sudarymo.

Pagrindinį darbą parenkant vaikui tinkamą alternatyviosios ir augmentinės komunikacijos formą, be abejojimo, atlieka logopedas, kuris naudoja įvairias tradicines ir inovatyvias mokymo priemones bei informacines technologijas (pvz., komunikatoriai, programėlės planšetėje ar telefone ir kt.). Specialistas formuoja pradinis vaiko bendravimo įgūdžius simboliais, gestais ar žodžiais ir teikia pedagogams bei tėvams rekomendacijas, kaip įgytus gebėjimus vaikas gali tobulinti klasėje ir namuose bei kitose aplinkose.

Autizmo spektro sutrikimų turinčius vaikus, kurių kalba yra pakankamai išplėtotą, pedagogai turi mokyti kokybiškiau bendrauti, geriau suprasti aplinkinių verbalinę ir neverbalinę kalbą, intonacijos, mimikos, gestų svarbą komunikuojant. Pabrėžtina, kad reikia būti dėmesingam bendraujant su vaiku, atkreipti dėmesį ne tik į tai, ką jūs sakote vaikui, bet ir kaip tai darote (kalbėti trumpomis, paprastomis frazėmis; žiūrėti tiesiai į pašnekovą; palaikyti akių kontaktą; stengtis, kad kalbėtojo veide atsispindėtų emocijos; kalbėti ne monotonišku balsu, o su intonacija, pabrėžti pagrindinį sakinio žodį ir pan.). Veido išraiškos pasikeitimas atkreipia vaiko dėmesį į jūsų akis, veidą ir kūną.

Daugelis autizmo spektro sutrikimų turinčių žmonių nesuvokia, kad kalba reikalinga bendrauti, o kiti žmonės negali savaime jų suprasti, todėl jiems reikia paaiškinti savo mintis ir ketinimus, pasidalyti

savo jausmais, pagrįsti savo sprendimus. Tokį supratimą būtina ugdyti. Tuo tikslu ypač vertinga išnaudoti spontanią komunikaciją, situacijas, kai vaikas susidomėjęs ir pats inicijuoja bendravimą. Jam sunku sudaryti nuoseklų, išplėtotą pasakojimą, nors žodynas gali būti ir pakankamai gausus. Tokiu atveju gali padėti plano sudarymas.

Be to, vaikas patiria daugybę sunkumų dalyvaudamas pokalbyje: kalba arba labai greitai, arba lėtai, kitų neklauso, nežino, kada įsiterpti. Dėl to vaikui, turinčiam ASS, labai naudingos dainavimo, deklamavimo, skaitymo vaidmenimis pratybos. Ugdant dalyvavimo pokalbyje įgūdžius, labai naudingos socialinės istorijos. Taip pat vertingi yra interaktyvūs ir vaidmeniniai žaidimai, komiksai, vaidinimai (Attwood, 2013).

Įvertinus vaiko kalbos raidą, gali atrodyti, kad jam nereikia jokių logopedo paslaugų. Pagrindinės vaiko, turinčio ASS, verbalinio bendravimo problemos ne visada išryškėja logopedinio vertinimo metu. Patyręs logopedas turėtų įvertinti vaiko gebėjimus suprasti stilčiau figūras ir perskaitytą tekstą, pasakoti istoriją, neverbaliai bendrauti. Būtina atsižvelgti į tai, kad bendraujant kitoje aplinkoje (ne su logopedu kabinete), kai yra foninis triukšmas ir kitų blaškančių veiksnių, vaikui trūksta kalbos apdorojimo spartos.

Perkeltinės prasmės, ironijos supratimo ugdymas

Kaip minėta, žmonės, turintys autizmo spektro sutrikimų, nesupranta ironijos ir sarkazmo. Būna, kad kiti vaikai, o kartais ir suaugusieji, pasinaudoję vaiko naivumu, šaiposi iš jo. Vaikas remiasi logika, o ne simbolika, todėl ironiškos pastabos verčia jį manyti, kad kitas žmogus meluoja. Žinodami vaiko polinkį viską suprasti tiesiogiai, tėvai, kiti šeimos nariai ir mokytojai prieš ką nors sakdami turi pagalvoti, kad informacija gali būti neteisingai suprasta.

Mokyti vaiką suprasti perkeltinę arba numanomą konteksto prasmę galima šiais būdais:

- Visada paaiškinti paslėptą ketinimą ar visą prasmę.
- Piešti mįslės aprašymą (pvz., sakant mįslę „Ant kojytės kepurytė“, piešti ovalą (kojytę) ir ant jos kepurę – taip nupiešiamas grybas).
- Naudoti paveikslėlius ar iliustruotus patarimus, kaip suprasti metaforas ir kitus perkeltinės prasmės posakius.
- Piešti ar rašyti socialines istorijas.

Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, kalba gali būti monotoniška, su neįprastais akcentais, pernelyg tikslia dikcija, pabrėžiant beveik kiekvieną skiemenį, dažnai kartojamais žodžiais, trumpomis pauzėmis, iškraipytais arba keistai tariamais žodžiais. Kai kada kalbama per daug garsiai, per nosį arba aukštu tonu. Be to, vaikai (ir net suaugę) ne visada supranta, kad klausantis kito žmogaus kalbos svarbu pastebėti intonacijos pokyčius, o sakinyje pabrėžiant vis kitą žodį galima išreikšti skirtingas prasmes. Autizmo spektro sutrikimų turinčiam vaikui, kuriam kylo problemų tiek perteikiant informaciją, tiek ją suvokiant, reikės pagalbos mėginant suprasti žinutes, perduodamas intonacija.

Paašškinti vaikui, kaip ir kodėl keičiasi loginis kirtis, galima žaidžiant vaidybinius žaidimus, klausantis garso įrašų, vaidinant spektakliuose. Tam tikro žodžio pabrėžimą galima palyginti su teksto žymekliu galvojant, kurį žodį reikia paryškinti norint klausytojui perduoti informaciją, pasidalyti savo mintimis ir jausmais. Be to, svarbu, kad autizmo spektro sutrikimų turintys vaikai suprastų, kaip jų sakomų žodžių garsas, greitis, intonacija veikia klausytojo gebėjimą suprasti, ką jie sako.

Gebėjimo dalyvauti pokalbyje ugdymas

Ypač svarbi mokymo bendrauti dalis – gebėjimų dalyvauti pokalbyje ugdymas. Į mokymą, kaip kokybiškai ir prasmingai dalyvauti pokalbyje, reikėtų įtraukti socialinio konteksto ir taisyklių aiškinimą (remiantis Gray (2018) sukurtu socialinių istorijų metodu), galimybę mokytis bei praktiškai išbandyti pokalbio įgūdžius.

Pirmiausia reikia nustatyti vaiko, turinčio autizmo spektro sutrikimų, gebėjimus vartoti ir pritaikyti kalbą tam tikrame socialiniame kontekste. Priklausomai nuo konteksto, klaidos gali būti skirtingos. Vaikas galbūt moka palaikyti tinkamą pokalbį su suaugusiu asmeniu, tačiau daro ryškias socialinio bendravimo klaidas žaisdamas su bendraamžiais. Paauglys gali neišmanyti savo bendraamžių vartojamo žodyno ir aktualių pokalbio temų. Mokant reikėtų remtis tuo, kad vaikas nuoširdžiai domisi kitais, nori būti geras draugas, todėl svarbu išaiškinti, jog kartais pakalbėti apie tai, kas patinka kitiems, yra draugiška ir geranoriška.

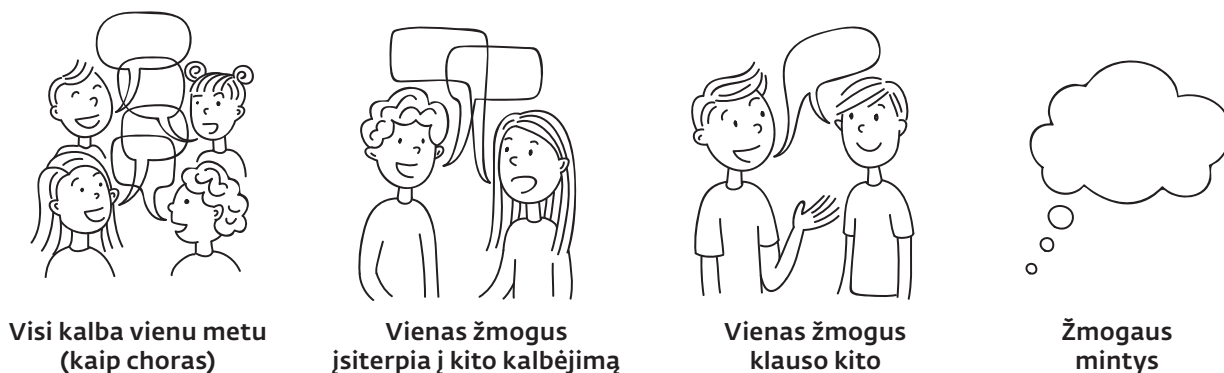
Vaiko pažinimą ir žinias galima gerinti naudojant šias strategijas (Attwood, 2013):

- Individualių ar grupinių užsiėmimų bei diskusijų metu mokytis, kaip atpažinti verbalinius ir neverbalinius ženklus, kad pokalbį reikia kažkaip keisti.
- Įgytus įgūdžius išbandyti praktiškai tikslingai sumodeliuotose situacijose, žaidimuose ir inscenizacijose. Naudinga „pražaisti“ situacijas, kai natūraliai baigiasi pokalbis, tam tikra jo dalis ar kažkas akimis parodo kito pašnekovo eilę kalbėti.
- Suaugęs gali vaidinti asmenį, pokalbyje darantį klaidas, o vaikas skatinamas jas atpažinti, įvardyti ir duoti patarimų suaugusiajam, ką daryti vienoje ar kitoje situacijoje.
- Naudoti socialines istorijas (rašytines arba integruojant paveikslėlius ar simbolius).
- Išmokyti vaiką tam tikrų klausimų ar komentarų, leidžiančių jam geriau suprasti pokalbio esmę (pvz., „Ar gali paašškinti, ką norėjai pasakyti?“, „Man irgi patinka šitas filmas“ ir pan.).
- Pasinaudoti suaugusiojo, kaip patarėjo, ką pasakyti ar padaryti, pagalba. Vaikas, turintis autizmo spektro sutrikimų, pradeda pokalbį su kitu vaiku ar suaugusiuoju. „Patarėjas“ šnibžda vaikui į ausį, ką ir kada sakyti bei daryti. Jis nurodo svarbius signalus, pasiūlo ar pasufleruoja tinkamus atsakymus ir taip palapsniui skatina vaiką pereiti prie savarankiško dialogo.
- Mokyti vaiką dirbti poromis su draugu. Klasė susitaria dėl frazių, tinkamų pradėti pokalbį (pvz., sakiny „Kaip tau patinka šiandienos oras?“ arba klausimas, atspindintis kokį nors aktualų įvykį). Kiekvienas vaikas turi įsiminti informaciją, susijusią su jo pašnekovu, ir

sugalvoti atitinkamų klausimų ar pokalbio temų. Labai naudinga tokiu būdu mokantis vaikus skatinti atrasti bendrų temų, interesų ar sutampančių nuomonių. Tai gali tapti net draugystės pradžia.

- Naudoti veiklos vaizdo įrašus, televizijos laidų bei filmų ištraukas, kuriose gali būti rodomi sėkmingų ir nesėkmingų pokalbių pavyzdžiai.
- Mokyti pasiruošti pokalbiui sudarant pasakojimą pagal paveikslėlius arba mintyse sukuriant aiškią ir rišlią struktūrą.
- Integruoti mokymą palaikyti pokalbį į dramos būrelio veiklą. Šiuo atveju režisierius kuria scenarijų, tobulina kūno kalbą, balso toną bei emocijas. Čia ir patariama, ir praktiškai parodoma, ką ir kaip sakyti įvairiose situacijose. Be to, scenarijų ir naujuosius įgūdžius galima pritaikyti ne tik scenoje, bet ir gyvenime. Tai yra labiau priimtina tiek vaikui (ypač paaugliui), turinčiam autizmo spektro sutrikimų, tiek jo neurotipiškiems bendraamžiams. Vaikas skatinamas stebėti bendraamžius, turinčius gerus pokalbio įgūdžius, ir juos pamėgdžioti.
- Komikso pobūdžio pokalbiai, sukurti Gray (2018), padeda paaiškinti, kas ką galvoja ir jaučia pokalbio metu. Mokytojas piešia žmogeliukus, kurie vaizduoja pašnekovus, ir „burbulus“, į kuriuos įrašo veikėjų mintis, emocijas ir kalbą. Taip pat tokiu pačiu principu galima vaizdžiai paaiškinti dalyvavimo pokalbyje esmę (1 pav.). „Burbulai“ gali būti įvairių formų ir spalvų, taip bus perteikiamos įvairios emocijos (pvz., aštrūs kampai – pyktis, apvalios formos – džiaugsmas, raudona spalva – pyktis ir pan.). Spalvą galima naudoti ir įrašams. Pvz., viena spalva rašyti teigiamus komentarus, o kita – neigiamus (spalvą pasirenka pats vaikas). Taip galima sukurti visą spalvų lentelę, kurią naudojant vaikui, turinčiam autizmo spektro sutrikimų, bus suteikiama papildoma vizuali informacija apie kitų žmonių jausmus (2 pav.). Daugelį vaikų labai trikdo pašaipos ir sarkazmas. Skirtingų formų ir spalvų kalbos bei minčių „burbulai“ gali atskleisti vaikui paslėptas žinutes ir padėti suvokti, kaip jo gebėjimą palaikyti pokalbį suvokia kiti vaikai. Dar labai svarbus dalykas, kurį galima parodyti komiksais, yra tai, jog žmonės toje pačioje situacijoje gali mąstyti skirtingai, o kartais jų mintys ir žodžiai nesutampa.

1 pav. Komikso pobūdžio pokalbių iliustracijos

2 pav. Spalvų lentelė žmonių jausmams vizualizuoti

- Žalia: teigiamos mintys, džiaugsmas, malonūs jausmai, draugiškumas.**
Raudona: neigiamos mintys, nemalonūs jausmai, pyktis, nepasitenkinimas.
Mėlyna: liūdesys, nerimas.
Geltona: baimė.
Juoda: faktai, tiesa.
Oranžinė: klausimai.
Ruda: patogumas, jautumas, ramybė.
Violetinė: išdidumas.
Spalvų kombinacija: sumišimas, painiava.

Girdimosios informacijos suvokimas

Moksliškai įrodyta, kad vaikas su autizmo spektro sutrikimais sutrinka ir sunkiai suvokia girdimąją informaciją, kai vienu metu kalba daug žmonių arba yra didelis triukšmas.

Būdai, kuriais galima padėti ASS turinčiam vaikui geriau suvokti tai, ką sako mokytojas:

- Sodinti vaiką arčiau mokytojo.
- Nuolat pasitikslinti, ar vaikas gerai išgirdo ir suprato.
- Skatinti pakartoti užduotį.
- Tarp sakinių daryti trumpas pauzes.
- Užduotis pateikti trumpais, paprastais sakiniais arba raštu ir paveikslėliais, vengti dviprasmybių.
- Rašytiniai nurodymai turi atitikti vaiko kalbos supratimo lygį, o ne remtis jo gebėjimu perskaityti sudėtingus žodžius.
- Perspėti prieš reiškiant emocijas gestu (pvz., kai plekšnojama per petį giriant, apkabinama užjaučiant ir pan.).

Grandin (2006) ir Azimova (Kairelytė-Sauliūnienė, 2017) pateikia paprastas taisykles tėvams ir mokytojams bei specialistams, palengvinančias darbą ne tik jiems, bet ir ASS turintiems vaikams:

1. Jei norite, kad vaikas jus girdėtų ir suprastų – sodinkite jį priešais save kuo arčiau ir pokalbio metu stenkitės kuo dažniau palaikyti akių kontaktą. Pasakokite istoriją visai klasei, tačiau jei periodiškai negaudysite vaiko, turinčio autizmo spektro sutrikimų, žvilgsnio, jis „išsijunginės“. Toks vaikas gali ramiai sėdėti, net linksėti galva, tačiau nesiklausyti. Mokytojui svarbu, kad toks vaikas būtų fiziškai arti ir su juo nuolat būtų palaikomas akių kontaktas.
2. Vizualinis pateikimas visuomet geriau nei žodinis. Tai labai svarbu, jei norite, kad vaikas, turintis ASS, įsidėmėtų mokomąją medžiagą. Jei turite galimybę parodyti, užuot pasakę,

rodykite. Tai auksinė autizmo taisyklė: vaizdas geriau už bet kokį žodį (ypač veiksmažodžius, prielinksnius ir pan.). Grandin (2006) teigimu, daugelis žmonių, turinčių autizmo spektro sutrikimų, mąsto vaizdais, o ne žodžiais. Visos mintys – tarsi filmas jų vaizduotėje.

Mokslininkė paveikslėlius net vadina gimtąja, o žodžius – antrąja kalba. Jei vaikas skaito, užrašytas žodis geriau negu ištartas. Nes tai, kas parašyta ar nupiešta, – taisyklė, o tai, kas pasakyta, tai šiaip, žodžiai.

3. Kalbėkite trumpai ir aiškiai. Niekada nesakykite ASS turinčiam vaikui daug žodžių. Jei jūs kalbate sudėtingais sakiniais, vaikas pames, ką jūs sakote, jau po kelių žodžių. Todėl jei mokytojas nori, kad vaikas nueitų prie lentos ir užrašytų datą, reikia tiesiog pasakyti vaikui: „Prieik prie lentos ir užrašyk šios dienos datą.“ Nesakykite vaikui: „O šiandien prie lentos prieis... Kas prie lentos eis? Tu ateik prie lentos. Paprašysiu tavęs parašyti... Ką parašyti? Mes paprašysim parašyti...“ Įprastos raidos vaikams tokia kalba nėra problema, tačiau ASS turinčiam mokiniui ši žodžių tirada – kančia. Mes tokiu būdu jį baudžiame. Jis žiūri į mokytoją, mato žiopčiojančią burną ir girdi srautą įvairių garsų.
4. Žmonės, turintys autizmo spektro sutrikimų, sunkiai supranta nuoseklią seką. Visos užduotys, sudarytos iš trijų ir daugiau dalių, turi būti suskaidytos. Tas pats pasakytina ir apie ilgą tekstą, kurį reikia perskaityti ir atpasakoti. Suskaidykite jį dalimis ir užduokite klausimus iš kiekvienos dalies.
5. Išnaudokite tai, kuo vaikas ypač domisi (ypatingąjį interesą), mokydami jį skaityti, spręsti žodinius uždavinius ir pan. Tai kels mokinio mokymosi motyvaciją.
6. Daugelio mokinių, turinčių autizmo spektro sutrikimų, smulkioji motorika neišlavėjusi, todėl jiems labai sunku dailiai rašyti. Tai sukelia nerimą ir nepasitenkinimą savimi. Mokytojas, pastebėjęs, kad mokiniui labai sunku (o kartais galbūt ir neįmanoma) gražiai rašyti ranka ir dėl to jis patiria įtampą bei nusivylimą, turėtų leisti jam rašyti kompiuteriu.
7. Nekalbantys vaikai geriau mokosi matydami daikto ar veiksmo paveikslėlį ir užrašytą jo pavadinimą. Taip jiems lengviau susieti daiktą ar paveikslėlį ir žodį. Mokant veiksmažodžių, būtų puiku demonstruoti veiksmą rodant paveikslėlį su užrašytu žodžiu. Šis metodas ypač tinka vaikams su echolalijomis. Vaikai turi išmokti, kad kai jie sako žodį, įvyksta konkretus dalykas. Pvz., jeigu vaikas prašo puodelio – duokite jam puodelį. Bet jeigu vaikas prašo lėkštės (rodo simbolį ar paveikslėlį), nors nori puodelio, duokite jam lėkštę. Taip vaikams su ASS lengviau suvokti, kad žodis reiškia atitinkamą daiktą. Jeigu neteisingai parinkai žodį, gavai netinkamą daiktą.
8. Kai kuriems vaikams, turintiems autizmo spektro sutrikimų, lengviau palaikyti akių kontaktą ir atsakyti mokytojui, kai jie yra linguojami ant gimnastikos kamuolio arba supasi ant sūpynių ir pan. Sensorinė stimuliacija gali skatinti kalbą. Tik nepamirškite, kad sūpavimas turi būti kaip smagus žaidimas. Niekada vaiko nesupkite ir nesukite per prievartą!
9. Kai kurie vaikai ir suaugusieji, turintys ASS, geriau dainuoja negu kalba. Jeigu užduotis bus išdainuota, vaikui bus lengviau atsakyti. Kita vertus, kai kuriems garsui jautriems vaikams, turinties ASS, aiškesnė yra pašnibždomis pateikta informacija.

10. Kai kurie vaikai ir suaugę, turintys ASS, patiria sunkumą, kai reikia vienu metu klausyti ir žiūrėti. Grandin (2002) juos vadina „vieno kanalo“ žmonėmis. Taigi jiems turi būti pateikta instrukcija arba girdimuoju, arba regimuoju būdu. Tiesiog šių žmonių smegenys negali vienu metu apdoroti ir regimosios, ir girdimosios informacijos.
11. Vaikams su ASS dažnai sunku skirti panašiai skambančius žodžius ir nurodyti, koku garsu jie skiriasi (pvz., „loja – moja“, „lėlė – gėlė“ ir pan.). Tokiu atveju mokant šių įgūdžių reikalingas tikslingas logopedo darbas.
12. Žmonės su ASS dažnai turi regimojo suvokimo sunkumą, todėl jiems lengviau skaityti tekstą, spausdintą ant spalvoto popieriaus, kad būtų sumažintas kontrastas. Eksperimentuokite su skirtingomis spalvomis. Pabandykite rusvą, žydrą, pilką arba žalsvą. Tik reikėtų vengti ryškiai geltonos spalvos – tai gali erzinti akis.

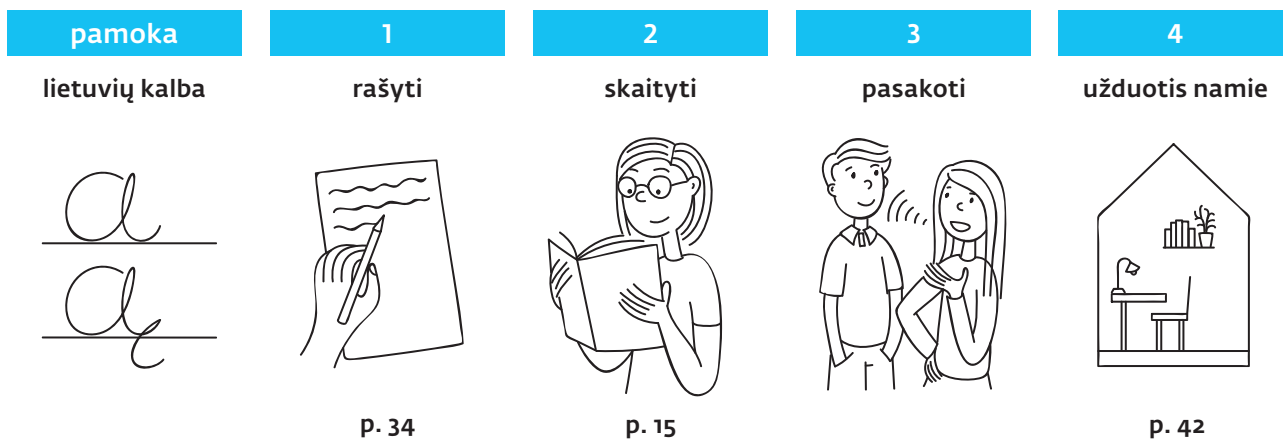
Vizualinės užuominos

Vizualinės užuominos padeda mokiniui, turinčiam ASS, suprasti situaciją ir savarankiškai atlikti užduotį, mažina nerimą ir nepasitenkinimą. Pasitelkus vizualizacijas, vaikai ne tik geriau supranta, ko mokytojas ar tėvai iš jo tikisi, bet ir gali lengviau orientuotis situacijose, kurios jiems yra neaiškios, keliančios nerimą ir sumaištį (Grandin ir Skariano, 1999).

Logopedė Hodgdon (1999) aprašė vizualinių užuominų svarbą ir naudą dirbant su vaikais, turinčiais autizmo spektro sutrikimų. Vaizdžiai pateikta instrukcija:

1. Atkreipia dėmesį. Galėdamas matyti vaikas labiau sukoncentruoja dėmesį negu tik klausydamas.
2. Suteikia informacijos (ką, kodėl, kur ir kada reikia daryti).
3. Suteikia pamokai struktūrą, aiškiai parodo vaikui, ką reikės daryti per pamoką (3 pav.).
Tai sumažina nerimą.

3 pav. Informacijos vizualizavimo iliustracijos

Naudotini ir laminuoti simboliai, kurie keičiami priklausomai nuo pamokos ir užduočių. Jie priklijuojami lentelėje su dvipuse lipnia juoste. Vadovėlio ar pratybų puslapio numerį rašo mokytoja ar padėjėja su nutrinamu rašikliu (mokiniui atlikus užduotį, simbolis nuimamas, o užrašas nutrinamas arba viskas uždengiama).

4. Suteikia pasirinkimą, pvz., pertraukos metu (tai yra labai svarbu bent jau mokymosi pradžioje (4 pav.). Kokie pasirinkimai tam tikroje situacijoje? Kurie pageidautini, o kurie – ne?

4 pav. Vaiko veiklos pasirinkimo galimybių vizualizavimas

5. Paaiškina socialinę situaciją. Aplinka gali būti gluminanti. Žmonės gali judėti, keistis ir būti neprognozuojami. Rašytinė informacija padeda mokiniams susigaudyti. Ypač naudingos socialinės istorijos (5 ir 6 pav.).

5 pav. Socialinės istorijos apie pralaimėjimą vizualizavimas

6 pav. Socialinė istorija apie raminamuosius gestus (Atwood, 2013)

Kartais vaikai mane apkabina. Jie tai daro iš draugiškumo. Vakar klasėje per kontrolinį darbą padariau tris rašybos klaidas. Mano draugė Amy, pamačiusi mano darbą ir tris klaidas, pamanė, kad man liūdna, man ir buvo liūdna. Amy apkabino mane ir pasakė: „Viskas gerai, Juanita.“ Amy yra mano draugė. Ji apkabino mane norėdama padėti man geriau jaustis. Kai kuriems žmonėms apkabinimas padeda jaustis geriau. Apkabinimas padėtų ir Amy geriau jaustis. Amy mane apkabina, nes žino, kad man liūdna, ir nori, kad aš jausčiausi geriau. Po to aš galiu pasakyti jai „ačiū“ už apkabinimą.

6. Moko rutinos. Atlikti tam tikrus kasdienius veiksmus vaikui yra lengviau, kai jis gali juos matyti. Be to, vaikas mokosi lengviau ir daro mažiau klaidų.
7. Suteikia tvarkos aplinkos daiktams. Kur yra daiktai, kurių man reikia? Ar aiškiai nurodyta vieta, kur reikia sudėti daiktus, žaislus ar priemones, kai reikia sutvarkyti darbo vietą?
8. Suteikia tvarkos aplinkai. Ar mokinys gali identifikuoti savo darbo ar žaidimo vietą? Kuriose vietose galima būti, o kuriose – draudžiama?
9. Moko naujų įgūdžių (kaip žaisti su nauju žaislu, naudotis prietaisu, suteikia akademinų žinių).
10. Padeda visose situacijose, kurios susijusios su permainomis ir pokyčiais (pereiti nuo vienos veiklos prie kitos, iš vienos vietos į kitą ir pan.).
11. Padeda vaikui iki galo atlikti užduotį.
12. Padeda vaikui sutelkti dėmesį į atliekamą veiklą ir ignoruoti trukdžius.
13. Suteikia laikui prasmę. Kiek laiko yra penkios minutės arba viena valanda? Kiek laiko užtruks, kol prasidės kita veikla? Šiuo atveju įvairūs laikmačiai ir laikrodžiai padaro laiką „matomą“. Taip pat galima naudoti spalvotas korteles. Pvz., mokytojas likus 2 min. iki užsiėmimo pabaigos rodo geltoną kortelę ir sako: „Dvi minutės, ir tu baigsi.“ Tai ženklas, kad kažkas keisis, ir vaikas apie tai turi būti įspėtas. Pasibaigus užsiėmimui, rodoma raudona kortelė ir sakoma: „Pabaiga.“
14. Apibrėžia elgesio taisykles. Mokytojams dažnai atrodo, kad mokiniai, turintys ASS, savaime supranta, kaip reikia elgtis. Tai nėra tiesa. Vaikai su ASS taisykles gali pamiršti, jų nesuprasti arba tiesiog būti per daug impulsyvūs. Pamokos metu kortelės su tam tikromis taisyklėmis turi būti matomoje vietoje (geriausia – ant mokinio stalo) arba mokytojas turi simbolių rinkinį ir prireikus parodo atitinkamą kortelę (pvz., „Kojos ramiai“, „Rankos ant stalo“ ir pan.).
15. Padeda vaikams, turintiems ASS, priimti pokyčius. Vaizdinės užuominos paruošia vaikus tam, kad kai kas gali vykti ne taip, kaip jie tikėjosi.
16. Padeda vaikams planuoti savo laiką.
17. Lavina atmintį. Vizualinės priemonės padeda vaikui, turinčiam ASS, prisiminti, ką ir kada reikia daryti, koks kieno vardas ir pan. (pagalvokime, kiek būdų mes naudojame sau padėdami geriau įsiminti).

18. Skatina greičiau mąstyti. Kai kurie mokiniai žino labai daug informacijos, tačiau užtrunka laiko jos ieškodami. Vaizdinės užuominos gali paspartinti šį procesą.
19. Leidžia prisiminti reikalingą žodį. Kiekvienam žmogui pasitaiko situacijų, kai žinai kieno nors vardą, bet negali prisiminti, arba žinai, kas tai yra, bet negali pavadinti. Vaikai patiria tokių pat sunkumų bandydami prisiminti.
20. Plėtoja žodyną.
21. Įvardija emocijas.
22. Paaškina žodinę informaciją. Vaikas, turintis ASS, jam sakomą informaciją nebūtinai supranta taip, kaip mokytojas tikisi. Vizualinės užuominos mažina painiavą ir sumaištį.
23. Struktūruoja kasdienę informaciją.
24. Padeda nuolat peržiūrėti ir iš naujo prisiminti reikalingą informaciją. Tai bene naudingiausia vizualinių nuorodų naudojimo priežastis. Pasakyti žodžiai tiesiog dingsta. Vaizdžiai pateikta informacija išlieka, ją galima nuolat matyti ir geriau suprasti.

Naudojant vizualizacijas, svarbu parinkti tinkamas priemones. Atsižvelgiant į mokinio, turinčio ASS, gebėjimus ir poreikius, jos gali varijuoti nuo elementarių nuotraukų iki užrašų arba techninių priemonių (planšetės ir pan.). Vizualinės užuominos gali būti naudingos ir kitiems pradinį klasių mokiniams, ne tik turintiems ASS.

Skaitymo mokymo strategijos

Mokantis ypatingą svarbą įgyja pakankamai susiformavę skaitymo įgūdžiai. Sunkiai skaitantys ar nepakankamai tekstą suvokiantys mokiniai vargiai pademonstruos aukštus akademinus pasiekimus. Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, dažnai gana anksti susidomi raidėmis, savarankiškai pradeda skaityti, tačiau vis dėlto nepakankamai supranta tekstą. Dėl to labai vertingos yra skaitymo mokymo strategijos, kurias aprašė Serravallo (2015). Ji apibūdina skaitymo strategijas kaip rinkinį idėjų tobulinant vaikų skaitymo kompetencijas, gerinant teksto supratimą, ieškant asociacijų. Jomis nebūtina sekti aklai, tačiau šios strategijos yra kaip kelio ženklai, nukreipiantys mokytoją ir įkvepiantys jį improvizuoti, ieškoti savo metodų bei būdų. Tai tarsi „skaitymo receptai“, padedantys pačiam tapti geresniu skaitytoju ir išmokyti tokius būti savo mokinius. Skaitymo strategijų taikymas kelia mokytojo pasitikėjimą savo jėgomis, nes mokiniai dažniau patiria sėkmę skaitydami, auga jų motyvacija. Beje, šios strategijos yra labai naudingos dirbant su visais klasės mokiniais. Taip pat tai leidžia mokytojui įtraukti į bendrą darbą įvairių gebėjimų vaikus, moko vaikus dirbti komandoje.

Skaitymo strategija turi būti parinkta atsižvelgiant į teksto sudėtingumo lygį, žanrą ir mokinio skaitymo įgūdžius. Skaitytojas yra aktyvus skaitymo strategijos parinkimo dalyvis. Su juo aptariami lūkesčiai ir jų pasiekimo galimybės. Ypač tai svarbu ASS turinčiam vaikui, nes ugdo jo gebėjimą vertinti savo stipriąsias ir silpnąsias puses, planuoti norimo tikslo pasiekimo žingsnius.

Vaiko darbas su žinomu, jau girdėtu tekstu veda prie aukštesnių gebėjimų įgijimo – nuo vardijimo, ką jis mato paveikslėlyje, iki teksto atpasakojimo bei skaitymo su intonacija.

Labai svarbu įvertinti vaikų skaitymo įpročius, išsiaiškinti domėjimosi sritis, kad būtų galima tiksliau parinkti knygas, kurios jį įtrauktų. Įtraukiant į skaitymą, labai svarbu įvertinti, kas „neknygiško“ patinka vaikui (hobis, mėgstami filmai ar televizijos laidos).

Skaitymo sąmoningumą didina tokios strategijos (Serravallo, 2015):

- Naudok iliustracijas.
- Pasitelk panašius žinomus žodžius skaitydamas naujus.
- Ar šis žodis skamba taip, kaip parašytas?
- Būk draugo mokytojas (pastebėjęs klaidą nesakyk atsakymo, o pamokyk draugą).
- Sulėtink tempą (ne prašvilpk per knygos eilutes nemąstydamas, o nuolat savęs klausk, ar supranti, apie ką skaitai).
- Mąstyk (jeigu nesupratai, ką perskaitei, skaityk dar kartą).
- Galvok logiškai.
- Pritaikyk žodžių mokymosi žinias skaitydamas knygas.
- Atkreipk dėmesį ne tik į žodžio pradžią (ne pirmą raidę!), bet ir į pabaigą.
- Uždenk žodžio galūnę.
- Denk ir slysk (uždengti dalį žodžio ranka ir slenkant jį perskaityti).
- Suskirstyk žodį dalimis, paskui vėl sujunk.
- Praleisk sunkų žodį, perskaityk visą sakinį, pamąstyk, koks žodis galėtų būti, ir vėl perskaityk visą sakinį.
- Junk perkeltus žodžius (parašyk perkeltą žodį kartu, tada perskaityk).

Kai kurie žmonės mano, kad skaitymo sklandumas ir teksto supratimas yra labai susiję. Skaitant tinkamu tempu, su intonacija, darant loginius kirčius teksto esmė skaitytojui yra aiškesnė. Pabandykite skaityti kapotai, monotoniškai ir pastebėsite, kad pavyksta įsiminti daug mažiau. Mokiniam, turintiems ASS, dažnai sunku su intonacija ne tik skaityti, bet ir kalbėti. Dėl to ypatingą reikšmę turi šių vaikų mokymas sklandžiai skaityti. Pedagogas turi atkreipti dėmesį į keletą dalykų:

- frazavimą (jungti sakinio žodžius į prasmines grupes);
- intonaciją (perteikti teksto nuotaiką, laikytis skyrybos ženklų);
- loginį kirtį (pabrėžti žodžius, atspindinčius autoriaus nuomonę, kreipti dėmesį į teksto vaizdą (paryškinimus ir kt.);
- automatizavimą (žinomus žodžius skaityti automatiškai);
- spartą (skaityti kalbėjimo tempu).

Strategijos skaitymo sklandumui ugdyti (Serravallo, 2015):

- Naudok balsą „Tai įdomu“. Tokio balso mokymas gali būti atskirų pratybių dalis (pvz., kuriant tam tikrus vaidinimo personažus ir pan.).
- Atsisveikink su roboto balsu (skaityti frazėmis, o ne atskirais žodžiais).

- Pabrėžk sakinio pabaigą.
- Žiūrėk į skaitymą kaip į sportą: apšilk ir startuok (pradėti nuo lengvesnių tekstų, paskui pereiti prie sudėtingesnių).
- Atkreipk dėmesį į skyrybos ženklus (su mokiniu aptarti skyrybos ženklų reikšmę tekste).
- Skaityk garsiai dviese su draugu (tą pačią knygą). Tai papildomai ugdo ir vaiko, turinčio autizmo spektro sutrikimų, socialinius įgūdžius (gebėjimą būti šalia kito vaiko, dalytis su draugu tuo pačiu daiktu).
- Stenkis, kad balsas atspindėtų teksto nuotaiką.
- Klausykis savo balso.
- Junk žodžius į frazes.
- Skaityk tarsi pasakotum.
- Skaityk eilutę vienu atsikvėpimu.
- Peršok į kitą eilutę (jeigu sakinyš tęsiasi per kelias eilutes, nesustok eilutės pabaigoje, skaityk jį iki galo).
- Akcentuok loginius kirčius sakinyje (su vaiku aptarti, kas tai yra loginiai kirčiai, kokia jų reikšmė).
- Skaityk tarsi būtum autorius.

Skaitydami grožinės literatūros kūrinių, mokiniai smegenyse turi tarsi susikurti filmuką. Vaikams svarbu suprasti, kas įvyko, kas dalyvauja veiksmo ir kur veiksmas vyksta. Dėl to reikia mokyti juos suvokti tekste keliamas problemas ir jų sprendimus; atpasakoti tekstą ir apibendrinti jame vaizduojamus įvykius; įsivaizduoti situaciją, suprasti, kaip ji paveikia įvykius, ir sekti, kaip ji keičiasi; susieti įvykių priežastis ir pasekmes.

Skaitymo strategijos, padedančios ugdyti grožinės literatūros kūrinio siužeto supratimą (Serravallo, 2015):

- Remkis iliustracijomis.
- Atkreipk dėmesį į pavadinimą.
- Kiek istorijų knygoje: viena ar kelios?
- Atkreipk dėmesį į veikėjų reakcijas: jos padeda identifikuoti problemą.
- Knygų serijos turi numanomą siužetą.
- Leisk knygos anotacijai tau padėti.
- Išskirk esmines teksto problemas ir įvykius.
- Sustok skyriaus pabaigoje.
- Kur aš esu? (Aiškiai žinoti, kur vyksta veiksmas.)
- Skirtingi veikėjų požiūriai į problemą.
- Mąstyk, kaip veiksmo vieta ir laikas siejasi su įvykiais („Jeigu veiksmo laikas ir vieta skirtųsi, ar tai būtų kita istorija?“).
- Atkreipk dėmesį į veiksmažodžio laikų vartojimą.
- Tai ne tik puslapio dekoracijos (tarpų, žvaigždučių, brūkšnių ir kitų simbolių reikšmė).
- Išdėstyk pasakojimo įvykius laiko juostoje.

- Paryškink veikėjų ir veiksmo vietos aprašymus.
- Nupiešk žemėlapi (kai veikėjai keliauja iš vienos vietos į kitą).
- Pildyk lentelę:

Faktai	Klausimai	Atsakymai

- Analizuok istorinį kontekstą.

Veikėjai glaudžiai siejasi su kūrinio siužetu. Jie sujungia įvykius į visumą ir išlaiko skaitytojo susidomėjimą kūrinio. Veikėjai gali padėti mums sužinoti apie kitų žmonių gyvenimą, jų jausmus ir mintis. Skaitytojams keliamas iššūkis yra tas, kad veikėjai yra išgalvoti, todėl reikia atkreipti ypatingą dėmesį į detales, kuriomis autorius kuria vieno ar kito veikėjo paveikslą. Dažniausiai tai yra šios detalės:

- kaip veikėjai atrodo, kuo apsirengę, kokius daiktus turi;
- ką ir kaip veikėjai sako;
- kokios veikėjų mintys, nuotaika, veiksmai;
- kokią įtaką veikėjai daro įvykiams ar kitų veikėjų veiksams;
- veikėjų nuomonė apie įvykius ar kitus veikėjus.

Skaitytojai turi atlikti tam tikrus darbus, kad šias detales sujungtų į visumą ir geriau suprastų veikėjus (daryti išvadas, jungti idėjas, suprasti ne tik pagrindinius, bet ir antraeilinius veikėjus, jų tarpusavio ryšius).

Skaitymo strategijos, padedančios ugdyti grožinės literatūros kūrinio veikėjų supratimą (Serravallo, 2015):

- Kaip veikėjai jaučiasi, ką veikia, ką ir kaip sako, ką galvoja?
- Kas burbulė? (Padaryk pauzę ir pagalvok, apie ką šiuo metu veikėjas mąsto.)
- Įsivaizduok save veikėjo vietoje.
- Pasiruošt, dėmesio, veiksmas! (Vienas vaikas režisierius, kitas – aktorius.)
- Savo idėjas ir išvadas apie veikėjus paremk įrodymais.
- Suvaidink veikėjus – taip juos geriau suprasi.
- Ieškok veiksmų, minčių, dialogų pasikartojimų.
- Kas pasakoja istoriją?
- Palygink veikėjus.
- Pagrindinių ir antraeilinių veikėjų sąveika veda prie išvadų.
- Susikurk platesnį veikėjo paveikslą, pagalvok apie jo būdo bruožus, norus ir troškimus.
- Mąstyk apie veikėjus jų istoriniame kontekste.

Attwood (2013) savo knygoje „Aspergerio sindromas“ teigia, kad dauguma suaugusių žmonių, kuriems sutrikimas buvo nustatytas subrendus, pirmą kartą pasijuto kitokie pradėję lankyti mokyklą. Jie

pasakoja, kad galėjo suprasti šeimos narius, žaisti su broliais ir seserimis, tačiau, kai tekdavo bendrauti su bendraamžiais ir mokytoju, jie suvokdavo, jog skiriasi nuo kitų vaikų.

Apibendrinimas

Savalaikis ir sistemingas komunikacinių įgūdžių ugdymas leidžia mokiniui, turinčiam autizmo spektro sutrikimų, geriau socializuotis, patirti mažiau streso ir tinkamai elgtis įvairiose situacijose. Nepaisant to, kad vaikai, turintys ASS, gali kalbėti sudėtingais sakiniais, jų žodynas panašus į suaugusiojo, vis dėlto jų informacijos suvokimas gali būti pakankamai ribotas. Taigi iš pradžių ikimokyklinio bei priešmokyklinio ugdymo įstaigoje, o vėliau ir mokykloje ASS turintis vaikas gali mokytis bendrauti su kitais, ugdytis komunikacinius įgūdžius, gebėjimus palaikyti pokalbį, suprasti kalbos reikšmę žmonių gyvenime. Vedamas sumanaus pedagogo, su specialistų pagalba toks mokinys lengviau pritaps bendraamžių būryje ir įgis gebėjimų, kurie jam bus reikalingi visą gyvenimą. Naujai įgytus įgūdžius būtina taikyti realiose situacijose. Be galo svarbu, kad autizmo spektro sutrikimų turintis vaikas būtų pagirtas už sėkmingai taikomus įgūdžius.

Literatūros sąrašas

1. Attwood, T. (2013). *Aspergerio sindromas*. Vilnius: Margi raštai.
2. Bondy, A. & Frost, L. (2002). *The Picture Exchange Communication System* (2nd ed.). Prieiga internete: <https://pecusa.com/pecs/>
3. Gray, C. (2018). *Social Stories and Comic Strip Conversations*. Prieiga internete: <https://www.autism.org.uk/about/strategies/social-stories-comic-strips.aspx>
4. Grandin, T. (2002). *Teaching Tips for Children and Adults with Autism*. Prieiga internete: <https://www.iidc.indiana.edu/pages/Teaching-Tips-for-Children-and-Adults-with-Autism>
5. Grandin, T. (2006). *Thinking in Pictures and Other Reports from My Life with Autism*. New York: Vintage books.
6. Hodgdon, L. A. (Eds). (1999). *Solving Behavior Problems in Autism. Improving Communication with Visual Strategies*. Troy, Michigan: Quirk Roberts Publishing.
7. Kairelytė-Sauliūnienė, E. (2017). *5 auksinės taisyklės dirbant su autizmo spektro sutrikimą turinčiu vaiku*. Prieiga internete: <http://www.aboscentras.lt/5-auksines-taisykles-dirbant-su-autizmo-spektro-sutrikima-turinciu-vaiku/>
8. Serravallo, J. (2015). *The Reading Strategies Book. Your Everything Guide to Developing Skilled Readers*. Portsmouth, NH: Heinemann.
9. Steponėnienė, E. ir Raudeliūnaitė, R. (2019). Verbalinio elgesio analizės taikymas ugdant funkcionalią autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų kalbą. *Socialinis darbas*, 17 (1), 84–101.
10. Грэндин, Т. & Скариано, М. (1999). *Отворяя двери надежды. Мой опыт преодоления аутизма*. Москва: Центр лечебной педагогики.

Užduočių pavyzdžiai

1 Užduotis. Žaidimas „Daiktų maišas“

Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, dažnai turi sunkumų suprasdami kalbą ir vartodami rečiau sutinkamus žodžius. Žaidimas „Daiktų maišas“ gali būti lengvai įtraukiamas į kasdienes veiklas per pamokas ar pertraukas.

Žaidimo tikslas – plėsti vaiko žodyną, mokyti manipuliuoti daiktais, suprasti jų reikšmę, lavinti pastabumą, dėmesio sutelkimą.

Žaidimo tipas: grupinis užsiėmimas.

Žaidimo aprašymas: žaidimas yra skirtas vaikams, kuriems sudėtinga manipuliuoti daiktais, kurių žodynas ar kalbos supratimas yra nepakankamas. Žaidime naudojamos priemonės gali būti tiesiogiai susijusios su ugdytiniais, nes tai didina vaikų susidomėjimą žaidimu.

Vaikams, patiriantiems sunkumų atliekant verbalines užduotis, žaidimo metu turite suteikti galimybę ne atsakyti, o parodyti teisingą atsakymą.

Žaidimo priemonės: maišas daiktams sudėti, įvairiausi daiktai, parinkti atsižvelgiant į vaikų gebėjimus (tai gali būti įvairūs žaislai, sunkiau įsimenamos mokymosi priemonės, kasdienės aplinkos daiktai ar pan.). Daiktai maiše gali atitikti ir savaitės (pamokos) temą.

Žaidimo eiga:

1. Susėskite su vaikais ratu (geriausia – ant žemės), praneškite, kokia veikla vyks. Išberkite ant žemės daiktus, esančius maiše (galite sugalvoti dainelę ar eilėraštį, kuris būtų kaip įžanga į žaidimą).
2. Daiktus ant žemės paskleiskite taip, kad visus būtų galima matyti.
3. Iš eilės (ar pagal jūsų pasirinktą struktūrą) užduokite vaikams klausimus. Atsižvelgiant į vaikų gebėjimus, klausimų tipai gali būti labai skirtingi.

Rekomenduojamos klausimų formuluotės:

- Kas čia (rodome daiktą)? (Parodyk, kur yra pieštukas.)
- Kas yra raudonas? (Parodyk, kas yra raudonas.)
- Su kuo mes kerpame? (Parodyk, su kuo mes kerpame.)

Atsižvelgiant į užsibrėžtus žaidimo tikslus ir vaiko gebėjimus, klausimus galima užduoti vieną po kito, pvz.: „Iš ko mes geriame? Parodyk, kaip geriame iš puodelio. Kokios spalvos puodelis?“

4. Norint mokyti manipuliuoti daiktais, labai svarbu nepamiršti klausimo „kaip?“, pvz.: „Kaip važiuoja mašina? Kaip apsiauti batą? Kaip užsidėti kepurę? Kaip reikia piešti?“
5. Už teisingus atsakymus visuomet paskatinkite, pagirkite. Jei vaikui reikalinga pagalba, ją suteikite.
6. Paskatinę vieną ugdytinį, kreipkitės į kitą vaiką su klausimu ar instrukcija.

Būkite atviri kūrybiškoms vaikų manipuliacijoms su daiktais. Skatinkite vaikus užduoti klausimus bendraamžiams – taip suteiksite galimybę kiekvienam pabūti veiklos lyderiu.

2 Užduotis. Kaip kalbėti su ASS turinčiu vaiku?

Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, mąsto konkrečiai ir bendraamžių ar suaugusiųjų žodžius dažniausiai suvokia tiesiogiai. Bendraujant su ASS turinčiu vaiku, svarbu kontroliuoti savo kalbą ir apgalvoti sakomus žodžius. Pateikiame kelis pavyzdžius (Notbohm, 2012, p. 59–61):

Posakiai

Nesakykite	Sakykite
Saugoti kaip akies vyzdį.	Rūpestingai saugoti.
Mano kantrybės taurė perpildyta.	Pradedu pykti.
Prikąsk liežuvį!	Būk geras, nekalbėk taip su manimi.
Vyniokim meškeres.	Jau laikas baigti.
Užuodžiu kažką negero.	Man tai nepatinka.

Netikslūs nurodymai

Nesakykite	Sakykite
Pakabink jį tenai.	Pasikabink paltą ant kablį prie durų.
Nevažiuk į gatvę.	Sustabdyk dviratį takelio gale.
Gana spardyti.	Nejudink kojų po stalu.
Eime.	Dabar eisime namo.

Užuominos

Nesakykite	Sakykite
Tavo kambarys suverstas!	Susikabink drabužius.
Nepadavei namų darbų.	Padėk savo namų darbų sąsiuvinį ant mano stalo.
Šitaip sušalsi.	Šiandien apsimauk kelnes, o ne šortus.
Man tas triukšmas nepatinka.	Prašyčiau pritildyti televizorių.

Perkeltinės reikšmės žodžiai

Nesakykite	Sakykite
Jis žiūri į mus iš aukšto.	Jis mus niekina.
Automobilis ožiuojasi.	Automobilis (ar jo dalis) blogai dirba.
Džeimį išmetė iš pamokos.	Džeimį nusiuntė pas direktorių pasikalbėti.
Mesk tą žaidimą.	Laikas baigti žaisti traukinukais.

Parengta remiantis

Notbohm, E. (2012) *Kiekvienas autistiškas vaikas norėtų, kad jūs žinotumėte dešimt dalykų.*

Vilnius: Tyto alba.

Vaizdo medžiaga

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ, KALBOS RAIDOS YPATUMAI.
VERBALINIŲ IR NEVERBALINIŲ KOMUNIKACINIŲ GEBĖJIMŲ UGDYMAS

(<https://youtu.be/dKDgfEIKnIU>)

3

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ, SOCIALINIO ELGESIO SUNKUMAI IR JŲ KOREKCIJA

Autizmo spektro sutrikimų turintiems asmenims būdinga savita socialinė sąveika, nulemta skurdžių socialinių įgūdžių. Šiems asmenims sudėtinga išsakyti savo nuomonę ir užmegzti kontaktą, sunku suprasti kito mintis, jausmus bei elgesį net paprasčiausiose socialinėse situacijose, todėl jie yra emociškai suvaržyti. ASS turintiems asmenims būdingas perdėtas reagavimas ir polinkis patirti stresą susidūrus su naujove bei neįprasta reakcija į sensorinius dirgiklius. Dėl menkų socialinių interesų ir gebėjimų bendrauti bei nesugebėjimo gauti reikalingą informaciją formuojasi kumuliacinė situacija – augančiam vaikui vis sunkiau orientuotis socialinėje aplinkoje, todėl jo streso lygis didėja. Realybėje susidūrę su problema, kurios sprendimo iš anksto nežino, vaikai su ASS tampa bejėgiai ir tai gali sukelti įvairius elgesio savitumus ir sunkumus: agresyvumą, pykčio protrūkius, savęs žalojimą, besikartojantį elgesį ir pan. Įvairios probleminės situacijos gali turėti didelį poveikį vaiko gyvenimo kokybei, nes dažnai riboja galimybę mokytis integruotoje aplinkoje, dalyvauti įvairioje papildomoje neformaliojo ugdymo veikloje.

Šioje dalyje aptariami vaikų su ASS socialinio elgesio ir emocijų sutrikimai, jų priežastys, charakteristikos ir raiška, probleminio elgesio valdymo strategijos; pateikiama praktinių patarimų, kaip ugdyti vaikų socialinius ir emocinius įgūdžius.

Socialinės problemos, su kuriomis gali susidurti pedagogai

Pedagogai tam tikru metu susiduria su sunkumais, kuriuos sukelia autizmo spektro sutrikimų ypatumai. Problemos gali skirtis, tačiau svarbu, kad mokytojai suprastų, kas jas sukelia ir kaip vaikas gali jaustis tam tikroje situacijoje.

Neįprastas prisirišimas prie tėvų. Prisirišimas gali varijuoti nuo vieno kraštutinumo prie kito. Kai kurie vaikai beveik nelinkę pripažinti savo tėvų ir mielai išėitų su nepažįstamuoju, o kiti laikosi įsikibę savo tėvų ir isteriškai verkia, kai yra paliekami. Nei vieniems, nei kitiems nėra būdinga normali socialinė raida. Dėl tokių ypatumų šiems vaikams gali būti sudėtinga pradėti lankyti darželį. Antroji grupė nebūtinai rodo stipresnį ryšį, greičiau – didesnę baimę naujovėms. Daugelis stipresnį nerimą patiriančių vaikų su ASS bijo susidūrimo su naujais žmonėmis ir nepažįstama aplinka. Kita vertus, taip vadinamas savimi pasitikintis vaikas gali jaustis gerai, nes socialiniai situacijos pokyčiai jam nėra svarbūs, jei tik fizinis komfortas yra stabilus. Egzistuoja ir trečioji grupė – jai atstovaujantys vaikai lyg ir prisirišę prie tėvų, bet kartu gali juos ir užsipulti, tampyti už plaukų ir šūkauti, kai neleidžiama elgtis taip, kaip jie norėtų. Atrodo, kad vaikai nesuvokia skaudinantys kitus.

Kaip galėtumėte pasielgti?

Turėsite padėti tėvams išverti vaiko ašaras. Pernelyg guosdami vaiką, tėvai iš tikrųjų jį patikina, kad situacija potencialiai pavojinga. Be to, tokiu būdu formuojami blogi įpročiai, o vaikai tampa įpročių įkaitais. Leiskite tėvams pasilikti šiek tiek ilgiau, tačiau skatinkite juos palaikyti atstumą su vaiku. Tėvams išėjus, nusiųskite jiems jau nurimusio vaiko nuotrauką. Su kai kuriais vaikais šiam procesui prireiks daug daugiau laiko, tačiau lėtai ir švelniai elgiantis galima pasiekti geriausių rezultatų. Galite ASS turinčio vaiko mamos paprašyti atlikti nedidelę užduotį, kad vaikas galėtų ją matyti. Patartina tarp jų išlaikyti tam tikrą atstumą, kad vaikas galėtų ir toliau žaisti.

Tėvus užsipuolantis vaikas tokiu būdu išreiškia savo nusivylimą ir tokiu elgesiu dėl patiriamų emocijų bando kaltinti tėvus. Iki šiol jis buvo įpratęs supykęs sulaukti tėvų paguodos – juk jie jaučia poreikį padėti vaikui. Svarbu, kad mokytojas nepatektų į šiuos spąstus – jei vaikas įpykęs, leiskite jam nurimti. Nestiprinkite šios emocijos atkreipdami į vaiką dėmesį ir jį guosdami. Tiesiog palaukite ir, vaikui nurimus, tęskite darbą nukreipdami jo dėmesį į kitą veiklą, užtikrinančią sėkmę. Nežiūrėkite į šiuos vaikus kaip į agresyvius. Jie ne agresyvūs – jie tiesiog įpratę taip išreikšti savo nusivylimą. Ilgainiui vaikai išmoks laukti, paprašyti pagalbos ir susitaikyti su kita veikla išvengdami nusivylimo (vėliau paaiškinsime, kaip to pasiekti).

Susitaikymas su nauja situacija ir naujais suaugusiais taip pat būna įvairus. Kai kurie tokiose situacijose stipriai sunerimsta. Jiems prireikia laiko priprasti, kad galėtų prisitaikyti prie grupėje nustatytos tvarkos. Dažnai tokiu atveju gali tekti individualiai priminti taisykles. Kiti greitai pripranta prie reikalavimų ir ištikimai jų laikosi, nes jaučiasi saugūs dėl tvarkos pastovumo. Dar kiti bandys susirasti ugdymo įstaigoje dirbančius suaugusiuosius ir sudarys gana bendraujančių vaikų įspūdį, tačiau jie neįsitrauks į veiklas su vaikais. Iš tiesų jie ieško saugumo tarp suaugusiųjų, nes neįprastose situacijose buvo įpratę tikėtis saugumo iš savo tėvų.

Kaip galėtumėte pasielgti?

Įsitikinkite, kad ieškant suaugusiųjų vaikui nebūtų trukdoma bendrauti su bendraamžiais. Jei vaikas, tikėdamasis dėmesio, atneša žaislą ar knygą, visada stenkitės, kad jis šiuo žaislu pasidalytų su kitu vaiku. Jei vaikui reikia pagalbos, tegu ją suteikia vyresnis vaikas. Jei vaikas įsikimba suaugusiajam į ranką, pasistenkite, kad prie jų prisijungtų ir jo bendraamžis. Atminkite, kad mūsų tikslas – ugdyti socialinius vaiko įgūdžius ir įtraukti jį į bendraamžių grupės veiklą.

Susidomėjimas bendraamžiais ir noras bendrauti su jais fiziškai prie jų artėjant. Kai kurie vaikai, turintys ASS, laikysis nuošalyje, susiras tolimą kampą ir netgi atsuks nugarą grupei. Atrodo, kad bendraamžiai juos trikdo ir vargina. Atvedę šiuos vaikus į grupę, sugadinsime jų nuotaiką. Jie taip pat gali stengtis išvengti bendraamžių keliamo triukšmo. Kiti rodo susidomėjimą ir tarytum susižavi grupės veikla, tačiau linkę ją stebėti per atstumą. Dažnai jie bandys šiek tiek pavėluotai pamėgdžioti anksčiau stebėtą veiklą. Kai kurie mėgdžioja tik vaizdo įrašė matytus veiksmus, o realių vaikų buvimas šalia juos trikdo. Esama ir tokių vaikų, kurie domisi grupės veikla ir nori bendrauti, bet nežino, kaip tą daryti. Jie dažnai pribėga prie kito vaiko, pastumia arba sugriebia jį, dažnai čiumpa už kaklo. Atrodo, kad juos domina kiti vaikai, bet jie nesugeba parodyti šio jausmo socialiai tinkamu būdu.

Kaip galėtumėte pasielgti?

Jei vaikas linkęs nutolti nuo kitų, jums reikia sumažinti jautrumą, kurį jis jaučia dėl šalia esančių bendraamžių. Pasistenkite, kad jis džiaugtųsi tam tikru žaislu ir bendrautų su suaugusiais, kai šalia žaidžia kiti vaikai. Jei vaikas nori pasitraukti, netrukdykite jam, bet pabandykite dar kartą po kelių minučių. Geri žaislai paprastai yra tinkamiausia priemonė.

Jums gali tekti paskatinti kitus vaikus prieiti prie vaiko, turinčio ASS, ypač jei jie pastebėjo, kad jis kitoks. Paprašykite, kad vienas iš bendraamžių įteiktų jam žaislą arba parodytų, kaip juo naudotis.

Jei vaikas priartėja prie kitų vaikų ir juos fiziškai įskaudina, nebarkite jo ir nedrauskite būti šalia bendraamžių. Tiesiog paskatinkite jį tikslingai prie jų priartėti. Įteikite vaikui žaislą, kad jis savo ruožtu jį

perduotų kitam vaikui. Pagirkite jį už atliktą veiksmą. Jei vaikas užsipuola bendraamžį, nuveskite jį į šalį. Galite ramiai, lėtai ir kiek žemesniu balsu pasakyti: „NE, mes taip nesielgiame.“ Daugiau nieko nesakykite. Stengdamiesi paaiškinti, kad jis skaudina kitus, ar versdami vaiką atsiprašyti, jūs tik atkreipsite jo dėmesį į šį įvykį, jį sureikšminsite ir padidinsite tokio elgesio pasikartojimo tikimybę.

Kitaip žaidžia, bet tai nereiškia, kad vaikui trūksta sumanumo ar protinių gabumų. Tipinių vaikų žaidimas atspindi jų protinius gabumus ir yra susijęs su jų kalbine raida. Vaikams, turintiems ASS, reprezentacinis žaidimas (lėlių namelis, gyvulių ūkis, žaisliniai maisto gaminimo įrankiai) neegzistuoja, nes jų *reprezentaciniai įgūdžiai* šiek tiek vėluoja, todėl nėra išreiškiami žaidžiant. Tokiam žaidimui paprastai būdingas ir stiprus socialinis elementas, kuris nedomina tokių vaikų. Tai reiškia, kad net jei vaikai ir atpažįsta lėlę bei jos lovytę, jie nerodo jokio noro paguldyti lėlės į lovą, nes paprasčiausiai nemato prasmės, kodėl turėtų tai daryti. Jų nedomina bet kokia žmonėms būdinga veikla taip, kaip ja domisi tipiniai vaikai. Dėl šių priežasčių vaikus su ASS labiau domina vaizdinės-erdvinės veiklos žaidimai – dėlionės ir žaisliniai kubai. Suprantama, kad šie veiksniai dar labiau apsunkina jų įtraukimą į bendraamžių žaidimus.

Kaip galėtumėte pasielgti?

Paruoškite vaikams dėlionių, galvosūkių ir konstrukcinių kaladėlių. Siekite sustiprinti šių vaikų įgūdžius ir neleiskite jiems užsiimti savistimuliuojančia veikla, bet kartu, kai tai įmanoma, stenkitės įtraukti ir bendraamžius. Iš pradžių sudarykite jiems sąlygas žaisti greta, po to paprašykite pasidalyti žaidimo priemonėmis, o vėliau paskatinkite bendradarbiauti kuriant bendrus „projektus“.

Taip pat stenkitės sudominti vaikus kitais žaislais; nusiveskite vaiką į bendraamžių, žaidžiančių su reprezentaciniais žaislais, grupę ir kalbėkite apie tai, kuo jie užsiima. Įteikite vaikui tokių pačių žaislų rinkinį ir stebėkite, ar mėgdžiodamas bendraamžių veiklą, jis ims jais domėtis. Stenkitės vaiko veiksmus pastiprinti ir įsitikinkite, kad visai grupei yra smagu.

Sutelkite dėmesį į vienodumą, būdingą šio amžiaus vaikams, – jis pakeičia struktūrinį žaidimą. Labai dažnai ASS turintiems vaikams tiesiog nuobodu: jie nenori būti su savo bendraamžiais, jų nedomina kitų siūlomi žaislai. Tokie vaikai nežino, ką daryti, todėl linkę regresuoti į sensorinę veiklą, pvz., nepalaujamai čiupinėja žaislo briaunas, atidžiai nagrinėja tam tikrą daiktą iš skirtingų kampų ir bando sugauti ant jo krantinčią šviesą, smėlio dėžėje nuolat pilsto smėlį iš vienos talpos į kitą, daugybę kartų klausosi tos pačios melodijos, įvairiais būdais sustato ir vis perstato nedidelę daiktų grupę.

Kaip galėtumėte pasielgti?

Šiems vaikams reikia nurodyti, kokia veikla užsiimti, nes jie patys negali imtis iniciatyvos. Mokytojo pareiga – padėti jiems plėsti patirtį, o ne ją apriboti. Nukreipkite vaiką į kitą veiklą ir padėkite jį įsitraukti. Siekiant rezultato, gali prireikti pastiprinimo. Vėliau galite naudoti paveikslėlius, simbolius arba net vizualinį tvarkaraštį. Šios priemonės padės vaikui pereiti į kitą veiklą – jums pakaks tik atkreipti vaiko dėmesį į vaizdinę priemonę ir jis pats imsis kitos veiklos. Arba galite paprašyti vieno geriau veiklą įvaldžiusių bendraamžių, kad jis kreiptųsi į vaiką su ASS ir pakviestų pažaisiti su jam siūlomu žaislu.

Siekis patirti kitus pojūčius – būdas atitraukti dėmesį nuo konkrečios veiklos. Dar viena pasikartojančio, kitokius pojūčius patirti skatinančio elgesio priežasčių – siekis užkirsti kelią nerimą ir stresą

keliantiems dirgikliams. Tai gali būti triukšmas, kitų vaikų buvimas šalia, fizinis diskomfortas ir pan. Norint išspręsti šią situaciją, reikia išsiaiškinti priežastį ir nukreipti vaiko dėmesį į kitą veiklą. Vaikas, turintis ASS, jums nepaaiškina savo problemos, gal jis net pats nežino, kas jam kelia stresą. Labai nedaugelis jų suvokia, kaip gauti pagalbą iš kito asmens. Dauguma jų, net patirdami didelį skausmą, kenčia vieni ir nesikreipia pagalbos į tėvus ar mokytoją. Šiuos vaikus reikia mokyti, kaip prašyti pagalbos.

Kaip galėtumėte pasielgti?

Jums gali tekti išsiaiškinti, kas vaikui kelia diskomfortą ar įtampą ir, jei galima, šią priežastį pašalinti. Vis dėlto tai gali būti neįmanoma, o kartais ir nepatartina, nes vaikas turi išmokti gyventi realiame pasaulyje. Patartina nukreipti vaiko dėmesį kitur ir nutraukti veiklą, o po to paskatinti jį užsiimti veikla, teikiančia džiaugsmą ir malonumą. Šioje situacijoje atsidūrusiam vaikui reikės daug dėmesio ir interakcijos. Į veiklą įtrauktas vaikas neužsiims savistimuliuojančiu elgesiu.

Savarankiškų įgūdžių stoka. Dauguma vaikų nori būti savarankiški, jie didžiuojasi savo pasiekimais ir nori būti panašūs į suaugusiuosius. Vaikai, turintys ASS, nesidomi pokyčiais, jie nenori būti panašūs į kitus. Tėvams taip pat sunku juos suvaldyti, todėl ramybės dėlei jie linkę nusileisti. Nenuostabu, kad daugelis šių vaikų ateina į darželį turėdami mažai patirties, kaip valgant naudotis šaukštu, kaip apsirengti ar naudotis tualetu. Jie mažai kuo domisi ir nesupranta, kad kiti vaikai šiuos įgūdžius turi.

Kaip galėtumėte pasielgti?

Tai neturėtų būti pernelyg sunku. Pirmiausia prisiminkite, kad autizmo spektro sutrikimai neužkerta kelio fizinei vaiko raidai – vaikas su ASS sugeba viską, ką gali padaryti jo bendraamžiai. Tiesiog užsiimkite mokymu ir suteikite pastiprinimą. Jūsų užduotis – įtikinti tėvus, kad jų vaikai šioje srityje nėra neįgalūs. Tėvai gal ir nežvelgia šios srities problemų, tačiau šie vaikai išsiskiria ktonišku socialinėje plotmėje ir tai galiausiai sumažina jų savigarbą. Be to, kuo ilgiau atidėsime mokymą, tuo sunkiau bus įveikti nusistovėjusius įpročius.

Daugeliu atvejų pastebima lėtesnė kalbinių įgūdžių raida. Kai kurie ASS turintys vaikai pradės kalbėti nuo trejų iki penkerių metų amžiaus, tačiau jų kalbiniai įgūdžiai bus sudėtingi. Dažnai jie nesugebės sklandžiai kalbėti, išskyrus Aspergerio pogrupį. Daugelis jų nekalbės arba tegalės ištarti keletą žodžių. Ši situacija jiems paprastai sukelia didelį nusivylimą – jie negali patenkinti poreikių, nesupranta ir nesugeba vadovautis instrukcijomis, negali pasinaudoti mokymosi galimybėmis, o svarbiausia – nesugeba bendrauti tuo pačiu lygiu kaip jų bendraamžiai.

Kaip galėtumėte pasielgti?

Pradėkite nuo akių kontakto palaikymo – atkakliai lavinkite šį įgūdį, nes nuo šio kontakto prasideda bendravimas ir socialinė sąveika. Dirbkite su vaiku stengdamiesi jį išmokyti tam tikrų bendro dėmesio įgūdžių ir ugdydami pasirinkimų suvokimą. Prašykite logopedo ir (arba) kitų specialistų, individualiai dirbančių su vaikais, pagalbos; pasinaudokite bet kokiomis įmanomomis mokymo strategijomis. Daugeliui vaikų su ASS vaizdinė medžiaga tinka kaip mokomoji priemonė, tačiau juos reikia mokyti padedant kuo geriau įvaldyti šiuos įgūdžius. Taip pat būtina suvokti, kaip tokia situacija veikia kitus vaikus. Paaiškinkite jiems, kad šis vaikas nesupranta kalbos, todėl bendraamžiai turės atkreipti jo dėmesį ir parodyti savo pavyzdžiu. Pademonstruokite jiems, kaip tai darote, mokydami vaiką naudotis nauju žaislu.

Aktyvacija – sužadınimas – hiperaktyvumas. Daugelis vaikų su ASS laikomi hiperaktyviais. Jei problema neišsprendžiama vartojant įprastus stimuliuojančius vaistus, galima teigti, kad hiperaktyvumą sukelia ASS. Kadangi šiems vaikams trūksta supratimo bei patirties, daugelis naujų pojūčių, su kuriais susiduriama, juos aktyvina arba sukelia susijaudinimą ir įtampą. Jie tampa pernelyg aktyvūs, kartais patiria stresą, bet dažnai šiuos simptomus lydi hiperaktyvumas. Būtent dėl šios priežasties juos sunku įtraukti į grupę, ypač jei nėra akivaizdu, kas sukelia tokią reakciją.

Kaip galėtumėte pasielgti?

Išsiaiškinę, kas sukelia nesugebėjimą sutelkti ir išlaikyti dėmesį, pašalinkite šią priežastį. Dažnai tai gali būti sensorinė perkrova, pvz., paveiktas muzikos vaikas ima bėgioti ratais. Patalpa, kurioje daug žmonių, taip pat gali būti aktyvuojantis veiksnys.

Pernelyg didelė vaizdinė stimuliacija, per daug spalvų ir blyksnių tiesiogiai veikia smegenis (kai kuriais atvejais net sukelia epilepsijos priepuolius asmenims, turintiems šį polinkį), o vaikus su ASS šie veiksniai aktyvina ir sukelia hiperaktyvumą. Jei tai įmanoma, sumažinkite dirgiklį arba bent jau leiskite vaikui palaipsniui prie jo priprasti ir atsipalaiduoti.

Hiperaktyvumas geriausiai suprantamas kaip nesugebėjimas ilgesnį laiką sutelkti dėmesį į reikiamą veiklą. Tai reiškia, kad mūsų, mokytojų, tikslas yra padėti vaikui susitelkti ties veikla ilgesnį laiką ir tokiu būdu padėti jam nepaisyti pašalinių veiksnių. Taikant pastiprinimą ir užsiimant veikla už atlygį, sumažėja dirgiklių keliamas poveikis.

Nurodymų laikymasis svarbiausius dalykus paliekant pabaigai ir apibendrinant visą anksčiau pateiktą medžiagą. Tipiniai vaikai laikosi nurodymų ir atlieka užduotis, nes nori įtikti suaugusiesiems ir padaryti gerą įspūdį. Jie nori pritapti prie grupės ir būti panašūs į kitus. Grupėje jie mėgdžioja kitų asmenų elgesį. Vaikų su ASS visa tai nedomina. Jie nesuvokia, kad kiti turi nuomonę. Jie elgiasi taip, kaip nori, o tai paprastai reiškia, kad jie vykdys tam tikras užduotis tik tada, kai veikla jiems teiks malonumą. Kadangi šie vaikai renkasi ir atlieka tik jiems patinkančias užduotis, mes privalome parengti mokymuisi būtinas užduotis taip, kad jos jiems atrodytų vertingesnės.

Kaip galėtumėte pasielgti?

Siekdami įtvirtinti nurodymų laikymąsi, teikite paskatinimus ir pastiprinimus. Naudokite modeliavimo metodą už nurodymų atlikimą teikdami pastiprinimus kitiems vaikams. Neiškirkite vaiko aiškindami užduotį visai grupei ir neleiskite jam jūsų nepaisyti. Pateikę užduotį, padėkite vaikui pasufleruodami, kaip ją atlikti, arba paprašykite tai padaryti jo bendraamžį. Vaikas lanko jūsų grupę, kad išmoktų būti grupės dalimi. Vis dėlto dažnai pastebima, kad ASS turintys vaikai lieka nuošalyje, o kiti įsitraukę į veiklą. Nesvarbu, kad vaikas nesupranta jūsų pasakojimo - jis turi būti grupės narys ir išmokti elgtis kaip kiti vaikai. Mokydami nurodymų laikymosi, naudokite ABA (Taikomosios elgesio analizės) principus. Šiuos įgūdžius daug lengviau išugdyti dirbant su mažais vaikais.

Vaikams, turintiems ASS, stresą keliantys veiksniai

Ankstyvosios vaiko, turinčio ASS, socialinio elgesio problemos daugiausia grindžiamos socialiniu deficitu, o šiame etape patiriamas stresas dažniausiai išreiškiamas kaip baimė ar nusivylimas. Tai gali būti priežastis, fiziologiškai paaiškinanti pagrindines neigiamas vaiko emocijas.

Vaikai su ASS pastebi fizinės aplinkos pasikeitimus, pvz., atsirandantį ar dingstantį naują stimulą. Šis „įspėjimas“ apie naują informaciją vadinamas aktyvinimu, nes smegenys į tai reaguoja chemiškai pasirodamos veiksmui. Jei naujas stimulus įvertinamas kaip pavojingas, išskiriama daugiau cheminių medžiagų. Taip rengiamasi ūminei reakcijai į stresą – atsakui „kovoti ar bėgti“. Kūnas yra ruošiamas papildomai fizinei pastangai. Stresas padidėja, kai nėra fizinės šios reakcijos išraiškos. Mažų vaikų su ASS elgesys nėra agresyvus. Jie tiesiog nesugeba susidoroti su naujovių sukeliama įtampa, stimulų perkrova ir nusivylimu. Beje, kartais jie išmoksta taip elgtis manipuliuodami kitais, kad gautų, ko nori. Visgi augdami jie turi prisiimti atsakomybę už streso lygį ir suvokti, kad gali jį sumažinti panaudodami tiek fizinę, tiek psichologinę strategiją.

Mokyklinio amžiaus vaikų, turinčių ASS, ugdymas

Pasiekus mokyklinį amžių, ASS simptomai gilėja, todėl socialinių problemų ir streso valdymas sunkėja.

Mokyklinio amžiaus vaikų, turinčių ASS, elgesį nulemia prieš tai darželyje ir (ar) namuose įgyta patirtis, išmokti įgūdžiai, gebėjimas laikytis disciplinos ir santykiai su bendraamžiais. Vaikų su ASS streso lygis skiriasi, tačiau dauguma jų patiria didesnę įtampą ir jautriau reaguoja į stresines situacijas nei tipiškai besivystantys jų bendraamžiai.

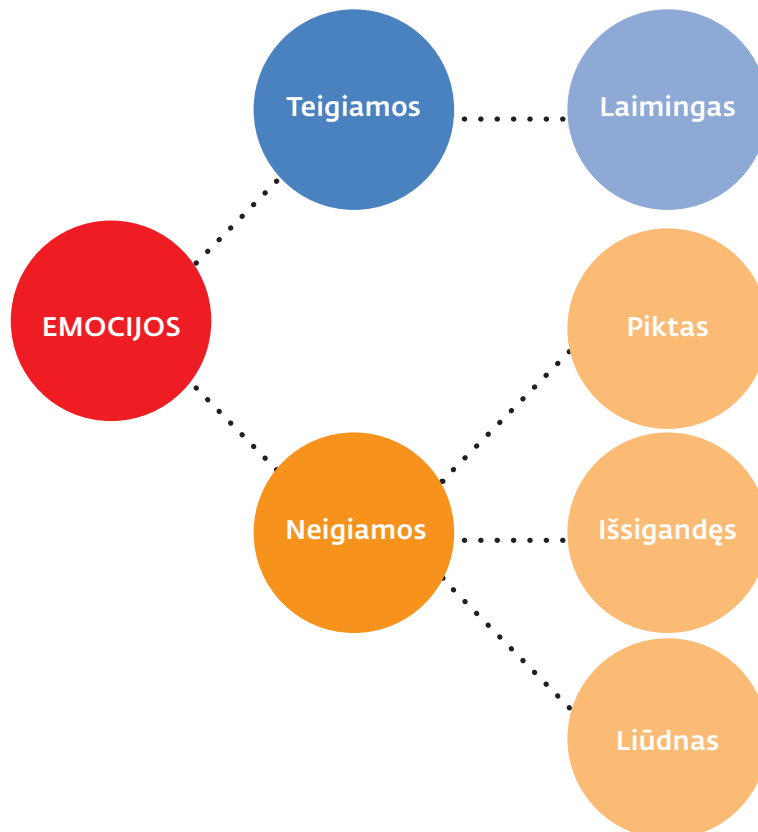
Vaiko, turinčio ASS, gebėjimas susidoroti su ankstyvąja patirtimi mokykloje daugiau ar mažiau priklauso nuo žemiau pateiktų veiksnių. Svarbu, kad mokytojai suvoktų, kas sukelia sunkumų, nes pernelyg lengva apkaltinti vaiką, o stresą ir socialinių žinių trūkumą priskirti sąmoningai blogam elgesiui, už kurį vaikas dažnai baudžiamas. Baudimas už elgesį, kurio vaikas negali kontroliuoti, yra neabejotinai žiaurus metodas, sukeliantis ilgalaikę žalą psichologinei vaiko raidai ir galintis turėti rimtų pasekmių.

Vaikui su ASS stresą ir su juo susijusius socialinio elgesio sunkumus mokykloje gali sukelti šie veiksniai:

- **Ribota kalba.** Mokyklinio amžiaus tipiniai bendraamžiai vis dažniau kaip bendravimo priemonę renkasi kalbą ir vis mažiau pasikliauja fizine tarpusavio sąveika. Tai reiškia, kad vaikas, turintis ASS, bus neįtrauktas į grupę, nes bendraamžių kalba papildoma neverbaliniais gestais ir išvadomis. Be to, vaikas su ASS, net ir įdėjęs didelių pastangų į kalbinių įgūdžių lavinimą, nesugebės pasivyti kitų vaikų kalbos greičio ar suprasti jų vartojamo žargono. Dėl šios priežasties vaikas izoliuojamas žaidimų aikštelėje. Šio amžiaus sulaukusiam vaikui, kuris jau yra šiek tiek socialiai sąmoningas, tokia situacija yra įtampą sukeliantis veiksnys. Žinoma ir tai, kad daugelis jau suaugusių ASS turinčių asmenų, nepaisant gerų kalbos įgūdžių, vis tiek patiria didelį stresą (Lever ir Geurts, 2016).

- **„Minčių teorijos“ stoka.** Mokyklinio amžiaus vaikams, turintiems ASS, socialinio supratimo sunkumai gilėja. Šie vaikai gali išmokti palaikyti akių kontaktą, sekti bei dalytis dėmesiu, laikytis nurodymų, tinkamai atlikti užduotis ir būti panašūs į kitus, bet jie patiria daug sunkumų. Dauguma ASS turinčių vaikų vis dar nesupranta „minčių teorijos“, t. y. stokoja gebėjimo galvoti apie kitų žmonių mintis ir suvokti, kad dėl skirtingos informacijos jų reakcija į tam tikrą situaciją gali būti kitokia. Dažniausiai tipiniai vaikai šį gebėjimą įgyja sulaukę maždaug ketverių metų arba šiek tiek vėliau, o daugeliui suaugusiųjų, turinčių ASS, tai suvokti sunku (Baron-Kohen, 1997; Kleinman ir kt., 2001). Tai reiškia, kad vaikas su ASS neturi galimybės daryti išvadų apie tai, kokia galėtų būti vieno ar kito asmens reakcija į tam tikrą situaciją. Jiems sunku suprasti bendraamžių jausmus, todėl dažnai kyla prieštaringų situacijų. ASS turintys vaikai nepatiria empatijos. Visa tai didina kumuliacinį socialinį stresą, o kartais sukelia ir visišką užsisklendimą savyje.
- **Skurdžios emocijos.** Emocinė vaikų, turinčių ASS, raida yra ribota ir nesudėtinga. Panašu, kad jų jausmai nėra diferencijuojami. Šie vaikai gali būti arba neutralūs, arba užvaldyti emocijų. Jie labai greitai nusivilia dėl nesėkmės ar negavę, ko norėję. Ribota informacija, kurią nulemia prasti kalbiniai įgūdžiai ir socialinio supratimo stoka, sukelia daug nepatogių ir juos žlugdančių socialinių situacijų. Vaikams su ASS sunku suvokti savo jausmus, jie dažniausiai painioja nerimą su pykčiu, negali susieti emocijų su priežastimi. Būtent todėl svarbu ne tik reaguoti į staiga vaikų patiriamus pojūčius, bet ir ugdyti jų gebėjimą suprasti savo emocijas bei išvelgti jas siejančias asociacijas (1 pav.).

1 pav. Vaiko, turinčio ASS, emocijos

- **Konkretus ir nelankstus mąstymas.** Asmenų, turinčių ASS, mąstymui būdingos loginės išvados ir konkretus mąstymas, o abstraktesnės idėjos bei metaforos jiems sunkiai suvokiamos. Jų mąstymui nebūdingas lankstumas, nes jie susaistyti taisyklių. Dėl to ASS turintiems vaikams sunku prisitaikyti net prie mažų pokyčių, adaptuotis taikant taisykles ir jas interpretuojant, priprasti prie socialinio lojalumo pasikeitimų, kai prarandami seni ir įgyjami nauji draugai.
- **Neigiama socialinė patirtis ir žema savigarba.** Neigiama socialinė patirtis vaikams su ASS tampa antrine, bet reikšminga problema vien dėl to, kad anksčiau nebuvo tinkamai sprendžiamos pirminės problemos. Dėl šios priežasties jiems dar sunkiau socialiai prisitaikyti ir pasiekti emocinę gerovę.

Aptarti veiksniai ASS turintiems vaikams sukelia daug socialinių problemų, nesusipratimų bei konfliktų, didinančių streso lygį ir sukeliančių nerimą.

Socioemocinės problemos, su kuriomis mokykloje susiduria vaikas, turintis ASS

Bendraamžiai vaikus su ASS laiko kvailiais ir jų šalinasi. Net ir intelektualiai pažengusiems vaikams, turintiems ASS, mokyklos struktūra ir joje keliami reikalavimai kelia sunkiai įveikiamas problemas. Juos išblaško aplink vykstantis veiksmas, jiems sunku sutelkti dėmesį, todėl jie dažnai „pameta“, kas vyksta, laiku nebaigia užduoties, net jei ir yra pajėgūs ją atlikti. Dažnai šių vaikų kalbiniai įgūdžiai nėra tokie stiprūs, kad jie galėtų įsilieti į diskusijas, nors daugumai jų gerai sekasi matematika (teikiant minimalią paramą). Vaikai su ASS atsiduria socialinės piramidės apačioje. Jų negerbia bendraamžiai.

Vaikai su ASS gali skųstis dėl patyčių. Dėl konkreto mąstymo vaikams, turintiems ASS, sunku suprasti pokštus ir suvokti metaforų esmę. Kai jų bendraamžiai geraširdiškai juokauja ar erzina, jie nusimena ir užima gynybinę poziciją. Jei bendraamžiai ima pokštauti, šie vaikai dažnai įsižeidžia. Vaikams su ASS sudėtinga įsilieti į paprastą ir greitą bendraamžių pokalbį, kai šie plepa apie šį bei tą. Be to, jie neįžvelgia skirtumo tarp atsitiktinių ir tyčinių stumtelėjimų ar „kėsinimosi“ į jiems priklausančius daiktus. Net tais atvejais, kai iš karto sulaukia atsiprašymų, jie jaučiasi pažeminti ir mano, kad kiti juos skriaudžia. Jie skundžiasi dėl patyčių, kai jų iš esmės nėra, bet nepastebi, kai jos iš tikrųjų vyksta.

Bendraamžiai juos gali „pakišti“. Vaikai su ASS patiklūs, todėl juos galima lengvai įtikinti daryti kažką netinkama dėl jų noro socialiai dalyvauti. Neretai dėl savo patiklumo jie lieka kalti, kai yra sugaunami, o jų bendraamžiai gerai žino, kada sustoti ar pasislėpti.

Iš daugelio vaikų su ASS bus tyčiojama. Net geriausi mokytojų ketinimai neužkirs kelio patyčioms – daugelyje situacijų šie vaikai susidurs su agresyviu įvairaus lygio bendraamžių elgesiu. Patyčių gali būti įvairių – nuo užgauliojimų ir pagarbos stokos iki apstumdymo ar net fizinio skausmo sukėlimo. Gali pasitaikyti ir įvairaus lygio netinkamo verbalinio elgesio: prasivardžiavimo ir komentarų. Tokiais atvejais mokytojai turi nedelsdami imtis veiksmų.

Nesugebėjimas įsitraukti į žaidimą. Dažnai, kai žaidžia bendraamžiai, vaikas su ASS laikosi nuošaliai. Daugelis jų negali taip gerai koordinuoti savo motorikos kaip kiti jų amžiaus vaikai. Jie bėga šiek tiek lėčiau ir ne taip vikriai pagauna kamuolį, todėl kiti vaikai jų nekviečia kartu žaisti. Net ir sulaukę kvietimo, jie dažnai nesugeba prisitaikyti prie žaidimo pokyčių ir greitai iš jo iškrenta.

Dėl nelankstumo taikant taisykles vaikai su ASS nėra mėgstami. Vaikai, turintys ASS, linkę atkreipti dėmesį į taisyklių laužymą ir tuo sukelia problemų bendraamžiams. Jie gali prieštarauti ir mokytojui. Jei pajunta, kad nesilaikoma taisyklių, jaučia poreikį reikalauti primygtinai jų laikytis, todėl dažnai vadinami „klasės policininkais“. Toks jų elgesys gali sukelti kitų vaikų pasipiktinimą ir norą keršyti.

Vaikai su ASS nesuvokia savo vaidmens probleminėje situacijoje. Jie dažnai nesupranta, kad jų reakcija į situaciją yra ekstremali ir neadekvati. Vaikai su ASS puola įrodinėti, kad dėl susidariusios situacijos buvo teisūs, nors jų elgesys buvo netinkamas.

Dažnai kyla problemų dirbant grupėje. Vaikai, turintys ASS, neturi lankstumo – bendraamžiai skundžiasi, kad jie mėgsta nurodinėti ir linkę matyti tik savo tiesą. Tai paprastai sukelia ginčų, o šie vaikai nesugeba tinkamai dalyvauti ginče ir spręsti iškilusių problemų.

Daugelis vaikų su ASS labai nemėgsta netikėtai atsidurti dėmesio centre, ypač jei suvokia esantys išskirti iš visos grupės. Jie gali sustingti ar pulti į paniką, jei įeina į klasę pavėlavę ir visa klasė pakelia į juos akis. Šie vaikai gali susijaudinti ir suplėšyti savo darbą, kurį mokytojas iškėlęs ką tik parodė visai klasei. Jiems sunku garsiai skaityti, kai kiti mokiniai į juos žiūri. Tačiau jie puikiai jaučiasi iškrėsdami ką nors kvaila, kad patrauktų bendraamžių dėmesį, bet tik tada, kai jaučiasi tam pasirengę.

Visa tai dar papildykite kitu stresą didinančiu veiksniu – neatsilikti nuo bendraamžių per pamokas. Vaikai su ASS skiriasi pagal savo intelektinius gebėjimus, kaip skiriasi ir jų tipiniai bendraamžiai, tačiau ir jų mokymosi būdai yra kitokie. Būtent dėl šių ypatumų kyla problemų, kurias reikia spręsti.

Sunkumai dalyvaujant verbalinėse pamokose. Mokytojai dažnai linkę per pamokas daug kalbėti manydami, kad visi mokiniai sugeba sekti jų mintį ir supranta jų žodžius. Vaikams su ASS sunku sekti greitą kalbą ir sudėtingus sakinius.

Sunkumai vienu metu atliekant daugiau nei vieną užduotį. Vaikams su ASS nesiseka vienu metu atlikti keletą užduočių (angl. *multitasking*). Pvz., sutelkę dėmesį į knygą, jie negirdės, ką sako mokytojas.

Polinkis siekti tobulumo. Užuoat užbaigę konkretų darbą, jie gaišta laiką nereikšmingoms detalėms, o po to sielojasi dėl laiku nebaigtos užduoties. Paprastai jie stengiasi kuo kruopščiau surašyti užduoties tekstą arba užbaigti tam tikrą užduotį, net jei pagal pamokos planą turėtų pereiti prie kitos užduoties.

Nesėkmės baimė. Jie bijo bandyti tai, ko nesugebės įveikti. Dėl šios priežasties laikui bėgant jie patiria dar didesnę nesėkmę.

Apibendrinę aukščiau pateiktą informaciją, suvokiame, kad išvardyti veiksniai veda į „tobulą audrą“, kuri gali tapti niekada nesibaigiančiu procesu.

Kaip pasireiškia kumuliatyvinis (bendras) stresas?

Ankstyvi didėjančio streso rodikliai gali būti įvairūs:

- **Užsidengiant ausis rankomis**, net jei nėra triukšmo, į(si)kišant pirštus į burną ar kramtant rūbus. Daugelis jų alkūnėmis skaudžiai tranko suolą, kandžioja riešą, dilbį ar nykštį **sukeldami sau skausmą ir save žalodami**.

Negalima to nepaisyti. Išsiaiškinkite problemą ir sumažinkite streso lygį. Problema gali atrodyti nereikšminga, tačiau ji gilės, jei vaikas patirs įtampą. Neatidėliokite, nes gali būti per vėlu užkirsti kelią netinkamam elgesiui.

- Nusiminę arba negalėdami pasiekti savo tikslo, jie gali **suplėšyti savo darbą arba prikeverzoti** užduoties lapą.

Norėdami padėti, galite paprašyti patikimo kito ugdytinio pagalbos.

Užduotis jiems atrodo per sunki arba jie nesuprato, kaip ją atlikti – jūs turėsite jiems padėti. Norėtusi manyti, kad turite klasės asistentą, o jei neturite, galite paprašyti (psichologiškai) brandaus bendraamžio, kuris galėtų padėti paaiškindamas užduotį vaikui su ASS.

- Jei vaikams su ASS darosi per daug sudėtinga susidoroti su konkrečia situacija klasėje, jie jaučia poreikį **pasitraukti**. **Jie gali nuropoti po stalą** ir lindėti ten, lyg būtų pasislėpę nuo visų akių.

Stresas kaupiasi, o jo reakcijos gali būti **kraštutinės, pasireiškiančios emocių krize** (angl. *meltdown*) arba **pykčio priepuoliais**. Paprastai tokių situacijų metu vaikai nekontroliuojami – jie gali klykti, užsipulti kitus, gadinti daiktus negalvodami, kad gali sužeisti save ar kitus. Po tokių situacijų vaikai gali verksti ir jaustis siaubingai. Jie bando atsiprašyti suvokdami, kad toks jų elgesys yra nepriimtinas. Tokius epizodus turime suprasti kaip „kovos arba pabėgimo“ reakcijos perkrovą. Tai natūrali pasirengimo reakcija, kai kūnas jaučia pavojų, o stresas apima visą sistemą ir savaime išprovokuoja fizinį atsaką.

Vaikas sako: „Turiu pabūti vienas.“ Gerbkite jo norą, nelįskite prie jo ir neatkreipkite kitų vaikų dėmesio į tokį vaiko su ASS elgesį. Turite sudaryti sąlygas jam pasitraukti – suraskite vietą „nusiraminti“, kur jis vėl galėtų „surinkti save“ iš naujo.

Mažai kuo galima padėti vaikui atsidūrus šioje situacijoje, tačiau būtina užtikrinti, kad niekam nekiltų pavojus. Išlikite ramūs ir savo pavyzdžiu nuraminkite kitus mokinius. Nusiveskite vaiką į izoliuotą patalpą, kad jis atsigautų. Turėsite visai klasei paaiškinti, ką reiškia streso perkrova, ir taip juos nuraminti. Tokie vieši epizodai nepagerina vaiko su ASS socialinio įvaizdžio, o klasės draugai galiausiai ima jo vengti. Užbėkite šioms įvykiams už akių ir sudarykite sąlygas emocinei perkrovai prasiveržti nuo klasės atskirtoje aplinkoje.

Daugiau minčių apie sudėtingų situacijų valdymą klasėje galite rasti V šio leidinio dalyje.

Prieš paauglystę ir sulaukus ankstyvosios paauglystės, iškyla dar daugiau problemų.

Paauglystėje vaikams su ASS kyla naujų socialinių išbandymų. Šio amžiaus vaikai didesnę dėmesį sutelkia į bendraamžių grupę, o ne į šeimą. Socialinis statusas šioje grupėje įgyja dar didesnę svarbą. Vis labiau išryškėja ir lyčių skirtumai. Be to, reikia daugiau laiko ir dėmesio skirti darbui klasėje ir namų darbams. O kur dar internetas? Daug vaikų, turinčių ASS, šiuo amžiaus tarpsniu atsiduria specialiojoje mokykloje, o jų socialinė situacija nesikeičia.

Dalį anksčiau minėtų sunkumų galima išspręsti taikant atitinkamą mokyklos politiką, paremtą įtraukties principu ir suteikiančią vaikams teigiamą patirtį. Tačiau net ir tokiu atveju išlieka kai kurių problemų. Be to, atsiranda naujų sunkumų.

- **Su „minčių teorija“ (angl. *Theory of Mind*) susiję sunkumai ir toliau** kelia sumaištį, nes nesugebama suprasti socialinių situacijų. Vaikas, turintis ASS, klaidingai interpretuoja verbalinę ir neverbalinę bendravimą su kitais asmenimis. Be to, jam sunku įvertinti kitų emocijas, todėl kyla įvairių socialinių nesusipratimų. Turint omeny, kad šiai amžiaus grupei trūksta tolerancijos ir atlaidumo, socialinė įtrauktis tampa dar sudėtingesnė. Tai reiškia, kad vaikas, turintis ASS, bus izoliuotas.
- **Didėja supratimas apie kitoniškumą**, suvokiama, kad nepritampama prie grupės. Pagrindinė problema – savigarba. Jei su paaugliu, turinčiu ASS, nebus tinkamai dirbama, ilgainiui ši situacija gali sukelti depresiją ir jausmą, kad jis yra niekam tikęs. Ateina laikas, kai ASS turintys vaikai patys supranta ASS ir individualų šio sutrikimo poveikį – tik tada galima planuoti, kaip įveikti kylančius sunkumus. Dėl faktinės informacijos trūkumo dažnai atsiranda klaidingų įsitikinimų, kurie kelia dar daugiau baimių.
- **Prisiminimai apie netinkamą bendraamžių elgesį jų atžvilgiu gali sukelti pyktį.** Šis pyktis gali pasiekti patologinį lygį imant regzti keršto planus. Išskirtiniais atvejais šie planai net gali virsti veiksmais.
- **Perteklinis stresas, atsiradęs dėl nesėkmės ar įsivaizduojamų problemų**, gali sukelti nervinį išsekimą ir nenorą lankyti mokyklą. Prireiks didelių pastangų juos sugrąžinant į klasę ir siekiant užtikrinti, kad jų ugdymas mokykloje nesibaigtų šiame etape.

- **Vienišumas ir draugystės poreikis:** vaikas, kuris anksčiau buvo užsisklendęs arba norėjo slėptis po stalu, dabar jaučia draugystės poreikį ir nori šiek tiek atitolti nuo tėvų teikiamos paramos. Dėl šio poreikio jis dažnai susiranda netinkamų draugų, kurie gali juo manipuliuoti. Kartais išsivysto polinkis į blogus įpročius.
- **Priešingos lyties suvokimas** ir įvairūs besikeičiantys jausmai, kurie natūraliai įvyksta šiame amžiuje, dažniausiai nėra būdingi ASS turinčiam paaugliui. Dėl socialinės patirties stokos gali kilti daug sudėtingų situacijų, kai draugystė ar parama paauglio yra klaidingai suprantama ir suvokiama kaip kito asmens įsipareigojimas. Neretai tokia situacija gali baigtis bendraamžių skundais dėl patiriamo persekiojimo. Būtina suvaldyti tokio elgesio, kuris dažniausiai pasireiškia mokykloje, pasekmes.
- **Internetas nėra vien tik socialinių problemų sprendimo priemonė**, jis suteikia daugiau galimybių. Kalbame apie amžiaus grupę, kuri dažniausiai susiduria su kibernetinėmis patyčiomis, todėl paauglį su ASS reikia nuo jų apsaugoti. Be to, būdami vieniši, jie naršo internete ir lengvai gali rasti (ir suranda) svetainių, kuriose, mūsų nuomone, jiems nereikėtų lankytis. Jų požiūris ir įsitikinimai lengvai formuojami pasitelkus vaizdinę terpę.

Kaip pasireiškia socioemocinis sąmyšis?

Dirglumas namuose, įniršio (agresijos) priepuoliai ir emocinė krizė. Paskui jaučiamasi blogai ir atsiprašoma. Tėvų apibūdintas vaiko elgesys dažnai yra visiškai priešingas jo elgesiui mokykloje. Peršasi prielaida, kad vaikas gali kontroliuoti savo elgesį tik tol, kol grįžta į namus.

Negalima kaltinti tėvų dėl blogo vaikų, turinčių ASS, auklėjimo, bet reikia išsiaiškinti, kas sukelia perteklinį stresą. Pasikalbėkite su vaiku.

Ankstyvieji požymiai gali būti **galvos ir skrandžio skausmai**. Šie skausmai gali atsirasti tomis dienomis, kai vyksta tam tikra veikla, pvz., testai, fizinis parengimas ir pan. Toks ankstyvasis elgesys gali būti vengimo strategija, bet gali būti ir ankstyvieji psichosomatiniai streso pertekliaus simptomai.

Išsiaiškinkite stresą sukeliančius veiksnius, nustatykite juos, bet neleiskite, kad nusistovėtų tokio elgesio įpročiai. Jei tam tikra pamoka vaikui su ASS kelia stresą, kodėl negalėtumėte leisti vaikui dirbti bibliotekoje, užuot leidę jam tuščiai praleisti visą dieną? Raskite praktinių sprendimų ir kuo greičiau juos įgyvendinkite.

Užsisklendimas savyje, atitolimas nuo šeimos ir užsidarymas savo kambaryje.

Toks elgesys gali būti arba depresijos, arba blogų įpročių požymis. Į depresiją reikia reaguoti rimtai teikiant konsultacijas ir koreguojant akivaizdžias priežastis. Atribokite nemokamą prieigą prie kompiuterio, nes internete vaikas gali galima rasti įvairiausias informacijos, kuri tik pablogintų situaciją. Atvirai pasikalbėkite apie socialinius kontaktus.

Kai kurie vaikai su ASS **skundžiasi dėl patyčių**, tačiau dauguma jų nieko nesakys jausdami, kad vienaip ar kitaip jie patys jų „prisiprašė“. Tėvai pastebi suplėšytus drabužius, išplėštus knygos puslapius, dingusius daiktus.

Mokykloje turėtų būti įdiegtos kovos su patyčiomis taisyklės. Visi mokytojai ir mokiniai turėtų jų laikytis, o ne žiūrėti į patyčias pro pirštus. Tokie klausimai dažnai sprendžiami ir aptariami su klase.

Kurį laiką nelankant pamokų (dėl ligos arba atostogų) gali kilti **nenoras grįžti į mokyklą**. Tokiais atvejais ASS turinčius paauglius bus labai sunku sugrąžinti į mokyklą.

Labai svarbu greitai imtis veiksmų, kol dar neįsitvirtino įprotis likti namuose. Reikia alternatyvių ir lanksčių tęstinio mokymo būdų. Galima vaikui leisti lankyti dalį pamokų arba jį perkelti į kitą mokyklą.

Vyresniems paaugliams, turintiems ASS, sunku atlaikyti nepaprastai didelę įtampos perkrovą.

- Daugelis šių paauglių patiria panikos atakas. Tai labai realus ir staigus jausmas, kad įvyks kažkas baisaus, ir kartu sutrikęs gebėjimas tinkamai kvėpuoti.
- Dėl konkretaus mąstymo ir kraštutinės emocinės reakcijos jie linkę tikėti ekstremaliais veiksniais ir lengvai pasiduoti įvairiai propagandai.
- Kai kurios reakcijos yra itin stiprios, nes dėl didelio streso poveikio jie gali net prarasti ryšį su tikrove, o reakcija į tam tikrą situaciją gali turėti šizofrenijos simptomų.

Tokias situacijas turėtų spręsti ne mokytojas. Šiuo atveju reikia profesionalios pagalbos. Mokytojas turėtų atkreipti dėmesį į situaciją ir padėti gauti pagalbą. Šias problemas įmanoma išspręsti teikiant tinkamą paramą, o kartais ir skiriant vaistus.

Vaikų, turinčių ASS, socioemocinių įgūdžių ugdymas

Kūdikiai

Kūdikiams reikia daug asmeninio bendravimo: jie turi matyti žmogaus veidą ir stebėti šiame veide atsispindinčias savo emocijas. Šios emocijos gali būti kiek perdėtos siekiant užtikrinti, jog kūdikiai jas pastebi. Suaugęs žmogus turi atliepti kūdikio nuotaiką, šypsotis ir gugenti, kai kūdikis laimingas, nustatyti liūdną bei empatišką veido išraišką, kai kūdikis nusiminęs. Kad vyktų bendravimas, reikia reaguoti nuosekliai, laikinai stabtelėti, kad kūdikis galėtų sureaguoti. Atminkite, kad kūdikiui nereikia jokio elektroninio ekrano, net jei ten rodoma ugdymui tinkama informacija.

Mažyliai ir darželinukai

Vaikai, turintys ASS, turi išmokti pagrindinių socialinių įgūdžių:

- domėtis žmonėmis, palaikyti akių kontaktą, parodyti bendrą dėmesį arba gebėti sekti kito žmogaus žvilgsnį;
- reaguoti į kreipimąsi, žiūrėti į žmones, kai su jais bendrauja;
- pasisveikinti ir atsisveikinti;
- dalytis, veikti ar kalbėti paeiliui, būti grupės dalimi;
- imituoti, mokytis iš demonstracijos;
- noriai atlikti paprastas užduotis;
- paklusti ir laikytis pagrindinių tinkamo elgesio taisyklių;
- užsiimti veikla ir žaisti bendradarbiaujant su kitais;
- vadovautis namuose ir darželyje nustatytomis taisyklėmis ;
- išmokti laukti atidedant malonumą.

Kelios mintys, padėsiančios mokymo procese

Vaikai su ASS neįgyja socialinių įgūdžių natūraliai kaip jų tipiniai bendraamžiai, todėl jums pravers naudingi mokymosi principai, pvz., ABA (Taikomoji elgesio analizė). Toliau pateikiame keletą pagrindinių patarimų.

Mes neužsiimame nevertinga veikla. Siekdami išmokyti vaiką, turintį ASS, elgtis tam tikru būdu, turite jį paskatinti. Dvimečiam vaikui tai gali būti dėmesys (pvz., švelniai jį pakutenant arba nusišypsant) arba specialus žaislas, kurį jiems parodome arba leidžiame kiek pažaisti, arba kas nors skanaus (bulvių traškutis ar gabalėlis saldainio). Nesvarbu, kas tai būtų. Svarbu, kad atlygis būtų įteiktas nedelsiant, kai tik vaikas atlieka prašomą užduotį. Tik greitai reaguojant galima užtikrinti, kad būtų įtvirtintas ryšys tarp „aš padarau“ ir „aš gaunu“. Būtina atminti, kad šis atlygis mažam vaikui turi teikti malonumą. Sulaukę tokio atlygio, vadinamo paskatinimu ar **pastiprinimu**, visi jį vertiname.

Visa vaikų su ASS veikla turėtų būti skatinama per atlygį už pasiektus rezultatus. Tai gali būti konkretus daiktas (pvz., pinigai ar saldainiai), socialinis (dėmesys, noras padaryti išpūdį) arba vidinis veiksnys, kai imame elgtis tam tikru būdu todėl, kad esame perėmę tam tikras vertybes ir taip elgdamiesi pasijuntame gerai. Tačiau vienintelis vaiko, turinčio ASS, vidinis paskatinimas yra savistimuliacija ir pasikartojantis

elgesys, kuris užkerta kelią mokymuisi. Pridurtina, kad vaikas, būdamas egocentrikas, nevertina socialinio paskatinimo, nors suaugusiųjų dėmesys – tiek teigiamas, tiek neigiamas – dažnai jiems tampa vertingu paskatinimu.

Nutraukus paskatinimus (atlygį), tam tikras elgesys po kurio laiko išnyks – tai vadinamas „blėsimas“ (angl. *extinction*). Vis dėlto negalite užtikrinti, kad dvimečiam vaikui tam tikras elgesys, kurį mes norime išgyvendinti, nėra savaime pastiprinamąją galią turintis veiksnys, t. y. susijęs su vidiniu paskatinimu. Bet kokia savistimuliuojančio elgesio išraiška yra tolygiai pati save pastiprinanti (angl. *self-reinforcing*), todėl mums reikia sugalvoti geresnių užduočių ir stipresnių paskatinimų, kad atkreiptume vaiko dėmesį į naują veiklą, sužadintume jo susidomėjimą ir taip suteiktume malonumą. Netinkamo elgesio atveju geriausia būtų nereaguoti, o po kurio laiko vaiko dėmesį nukreipti į kitą veiklą, nes per didelis neigiamas dėmesys gali virsti pastiprinimu. Kaip ten bebūtų, daugelis netinkamo elgesio apraiškų tiesiog išnyksta, kai vaikui pasiūlomos geresnės veiklos formos.

Geriausias būdas valdyti netinkamą elgesį, kurį mes siekiame išgyvendinti, yra jį atpažinti ir po to sustiprinti **priešingas ar su šiuo elgesiu nesuderinamas elgesio apraiškas**. Tai vadinama DRO ar DRI, reiškiančiu diferencinį priešingo ar nesuderinamo (su demonstruojamu poelgiu) elgesio skatinimą (angl. *Differential Reinforcement of the Opposite / Incompatible*). Tokiu būdu vaikas pasirinktą poelgį, kuris yra skatinamas ir labiau pageidautinas. Ilgainiui susiformuos geri įpročiai.

Nenuvertinkime pastiprinimo svarbos. Išsiaiškinę, ko vaikas nori, pakeisite jo elgesį.

Tikėtina, kad vaikai, atsidūrę naujoje aplinkoje, kurioje juos supa nepažįstami žmonės, yra išsigandę, nervingi ar įsitempę. Jiems reikia prisitaikyti prie naujos situacijos. Tai vadiname **desensitizacija**, arba nujautrinimu, pripratimu (angl. *desensitization*). Šis procesas įvyks greičiau ir sukels mažiau ašarų, jei vaikas, turintis ASS, palaipsniui bus įvedamas į naujas situacijas ir gaus paskatinimą, susiedamas ją su malonumu. Tai pasakytina ir apie triukšmą, kuris vaikui kelia stresą, apie jo įtraukimą į didelę grupę, poreikį paliesti ar susipažinti su įvairiomis tekstūromis (kai kurie vaikai su ASS gali užimti gynybinę poziciją lytėjimo atžvilgiu ir atsisakyti laikyti ar paliesti tam tikrus daiktus). Pratinant vaiką prie tokių situacijų, svarbu jam nesukelti emocinės perkrovos. Streso hormonų perteklius įvyksta tada, kai nemalonius pojūtis yra pernelyg stiprus arba patiriamas per ilgai, o vaiko įtampa pasiekia tokį lygį, kad paskatinimo jis net nepastebi.

Neleiskite vaikui su ASS pačiam nustatyti savo darbotvarkės. Palaipsniui užtikrinkite, kad būtų laikomasi taisyklių. Padėkite vaikui neatsilikti nuo bendraamžių išmokydami jį laikytis grupės taisyklių. Tvarką grupėje nustatote jūs. Tai vadinama **pripratimu ar taisyklėmis pagrįstu elgesiu**. Nustebsite išvydę, kaip noriai vaikai su ASS laikosi šių taisyklių, kai tik jas supranta. Įtvirtinę aiškią tvarką vaikų darželyje, paremtą nuosekliu skirtingų veiklų išdėstymu ir akivaizdžiais signalais apie veiklos pasikeitimą, palengvinsite tiek vaikų, tiek darbuotojų gyvenimą.

Siekiant šių tikslų, reikia aiškių nurodymų. Atminkite, kad dvimetis vaikas su ASS turi vizualinius gebėjimus, tačiau stokoja klausymo ir kalbinių įgūdžių. Kad vaikas žinotų, ko iš jo tikimasi, reikia signalų ar nurodymų, kuriuos vadiname **diskriminaciniais stimulais** (SD) (angl. *discriminative stimuli*). Vartokite atskirus žodžius papildydami juos gestais. Nekartokite jų, nes vaikas įpras jūsų nesiklausyti. Dauguma vaikų, turinčių ASS, reaguos į vizualias mokomąsias priemones. Tai gali būti **nuotraukos ar simboliai**, kuriuos vaikas turi išmokti susieti su tam tikru daiktu ar veikla. Pažymėkite atskiras vaikų darželio zonas

simboliais ar nuotraukomis. Norėdami, kad vaikas nueitų į konkrečią vietą, rodomą simbolių galite sustiprinti nurodymą pateikdami ir verbaline forma – išvardinti.

Neleiskite vaikui su ASS ilgiau užsibūti vienoje vietoje ir užsiimti viena veikla. Daugelis jų susiduria su sunkumais **pereidami** nuo vienos veiklos prie kitos ar vykstant pokyčiams, todėl patartina nedaryti prielaidos, kad vaikui patinka konkreti veikla. Būtina atsiminti, kad vaikas turi mokytis daryti pasirinkimus ir būti lankstesnis. Galima pateikti nuotraukų ar simbolių veiklos sąrašą, kad pats vaikas galėtų pasirinkti, arba galima sudaryti veiklų seką, pvz., darbo grafiką ir užsimeriant paskatinti vaiką pereiti prie kitos veiklos.

Turėsite išsiaiškinti, kaip išmokyti vaiką susitvarkyti su nauja veikla. Pasirenkite veiklai, įsitikinkite, kad ji atitinka vaiko gebėjimus ir galimybes, ir parodykite, kaip jis turėtų elgtis. Galite padėti jam užbaigti veiklą, o po to įteikite atlygį. Galite pasinaudoti veiksminga mokymo strategija – paprašyti, kad užduotį atliktų kitas vaikas, ir jį paskatinti. Svarbu užtikrinti, kad vaikas su ASS tai pastebėtų. *Socialinių įgūdžių mokymas imituojant bendraamžius* (angl. *peer modelling*) – puikus mokymo būdas, nes jis patraukia vaiko dėmesį.

Labai svarbu padėti ASS turintiems vaikams integruotis. Pasistenkite surasti paslaugų, padėti norinčių bendraamžių ir įsitikinkite, kad vaikas su ASS juos atpažįsta ir žino jų vardus. Tada paraginkite prieiti prie vaiko ir pasiūlyti jam žaislą. Paprašykite, kad šis žaislą pasiūlytų kitiems. Paskatinkite vaikus pakviesti bendraamžį su ASS kartu pažaisiti, išmokykite padėti, kai jis patiria sunkumų. Kiti vaikai, pakisdami suaugusįjį, sunkumų patiriančiam bendraamžiui taip pat galėtų priminti, kad reikia laikytis taisyklių ir nurodymų. Šis mokymo metodas, vadinamas **mokymu tarpininkaujant bendraamžiams**, yra labai sėkminga priemonė siekiant tikros įtraukties. Be to, jis padeda mokytojui dirbti didesnėje grupėje (Trembath ir kt., 2009).

Jei užduotis yra pernelyg sunki, jums reikės pagalbos. Tai vadinama sufleravimu, nes siekiama, kad vaikas su ASS pats išmokytų atlikti užduotį. Svarbu pasufleruoti pakankamai anksti, kol vaikas dar nepraradęs dėmesio ir nepasidavęs. Šiek tiek paskatinkite, kad jis matytų veiklos tikslą. Tada palaipsniui mažinkite pagalbą, kad vaikas pats įstengtų atlikti didesnę užduoties dalį. Vėliau tiesiog mažiau pasakinėkite arba po kiekvieno vaiko bandymo darykite ilgesnes pauzes, kad jis imtų nekantrauti ir užduotį atliktų savarankiškai. Atminkite, kad iš pradžių sufleruojama daug, o ilgainiui padedama vis mažiau. Jei vaikas su ASS nesugeba atlikti užduoties, turime pripažinti, kad užduotis yra pernelyg sudėtinga ir ją reikia supaprastinti.

Daugeliui vaikų su ASS, su kuriais susidursite, bus teikiama tam tikra išorinė pagalba ar programa, todėl jų labai reikia išlaikyti nuoseklumą įvairiose jų gyvenimo srityse ir vienodai valdyti elgesį. Siekiant šio tikslo, turi būti **bendradarbiaujama ir bendraujama** palengvinant tiek darželyje, tiek namuose įgyvendinamą programą. Jei šių programų tikslų bus siekiama skirtingais būdais, vaikai naudos nepajus ir nieko nepasieks.

Ikmokyklinio amžiaus (pradinukų) (5-10 m.) socioemocinis ugdymas

Aukščiau nurodytos pagrindinės mokymo strategijos vis dar nepraranda aktualumo ir turi būti taikomos, tačiau dėl didėjančių reikalavimų reikės parengti daugiau strategijų ir išplėsti mokymo tikslus, nes šiuo amžiaus tarpsniu ugdomi įgūdžiai atrodo sudėtingesni ir konkretesni. Daugumai šio amžiaus vaikų su ASS reikia individualaus mokymo. Vis dėlto būtina šiuos įgūdžius įtvirtinti ir klasėje, kad vaikas galėtų pritaikyti naujus gebėjimus platesnėje aplinkoje dalyvaudamas grupiniame darbe, vaidybiniuose užsiėmimuose ir žaidimų aikštelėje. Jei vaikas su ASS gauna kitų specialistų paramą, svarbu su jais bendrauti ir dirbti siekiant tų pačių tikslų. Jie taip pat galėtų padėti sprendžiant kai kurias mokykloje patiriamas problemas. Naudingi bus ir reguliarūs susitikimai su tėvais bei kitais specialistais.

Pagrindiniai šio amžiaus vaikų socialiniai įgūdžiai:

- privatumas, asmeninis atstumas, tinkamas ir netinkamas prisilietimas;
- skirtingi bendravimo su įvairiais žmonėmis lygiai, familiarumas, statusas;
- socialinis bendravimas, klausimų formulavimas, dalijimasis informacija, susidomėjimo rodymas;
- savo emocijų ir jas sukėlusią priežastį suvokimas;
- kitų asmenų emocijų atpažinimas atsižvelgiant į situaciją;
- draugystė (geras draugas, netikras draugas), vertybių mokymas;
- elgsenos savireguliacija;
- noras laimėti, bet susitaikymas su pralaimėjimu;
- gebėjimas derėtis pasikeitus taisyklėms.

Norėdami gauti daugiau praktinių patarimų, susijusių su ASS turinčių vaikų socialinių įgūdžių ugdymu, įtraukimu į klasės veiklas, konkrečių situacijų valdymu, žr. šio leidinio V skyrių.

Vaiko iki paauglystės (angl. *pre-teens*) ir paauglio, besimokančio įtraukioje aplinkoje, socialinė raida

Dirbant su šio amžiaus grupe, ugdytini įgūdžiai labiau susiję su jaunuolio psichologine gerove ir pasirengimu ateičiai.

Šiai amžiaus grupei, vengiant didaktikos, taikytinos konsultacijas primenančios mokymo strategijos. Jaunuoliui su ASS būtina suteikti reikiamą informaciją ir tinkamai nukreipti, kad jis galėtų priimti savo sprendimus ir suvoktų natūralų pastiprinimą, kai sulaukia sėkmės. Geriausiai tinka kognityvinės-elgesio terapijos metodas (angl. *Cognitive Behaviour Therapy* arba *CBT*). Net ir šiai amžiaus grupei naudojama daug vaizdinių mokymo priemonių (pvz., animacinių filmukų ir kt.).

Toliau tęsiant pagrindinių socialinių įgūdžių ugdymą, pateikiame svarbiausių temų sąrašą:

- „minčių teorija“ (angl. *Theory of Mind*) – šio amžiaus vaikams su ASS pateikiami sudėtingesni pavyzdžiai;
- dalyvavimas mažose grupėse – dinamiškumo suvokimas;
- bendravimas su priešingos lyties bendraamžiais – tinkamos temos, galimos reakcijos;
- reakcijų į savo dalyvavimą pokalbyje įvertinimas;
- elgesys patyčių (kabinėjimosi) atveju, suvokimas, kada reikia pasitraukti;
- žmonių stebėjimas – jų reakcijos (poelgių) numatymas;
- mokymasis mąstyti empatiškai, bandant įsivaizduoti save kito žmogaus vietoje.

Pristatomos ir asmeniniam tobulėjimui skirtos temos:

- savęs priėmimas ir savęs suvokimas;
- ASS supratimas įžvelgiant pozityvius veiksnius ir konkretų šio sindromo poveikį asmeniui;
- asmeninių elgesio ir mokymosi tikslų nustatymas ir mažų žingsnelių planavimas siekiant šių tikslų;
- savo emocijų atpažinimas – įskaitant ir kompleksines emocijas (pvz., pavydas, pasididžiavimas ir t. t.);
- streso valdymas – streso mažinimo strategijos, pritaikytos kiekvienam atvejui;
- savo nuomonės gynimo ir pagarbos kitiems mokymas;
- įvairūs santykiai ir įsitraukimas į grupių veiklą;
- draugystės ir artimumo supratimas;
- rengimasis pilnametystės amžiui.

Socialinė vaiko iki paauglystės ir paauglio, ugdomo segreguotoje aplinkoje, raida

Daugumai vaikų su ASS būdingi riboti kalbos įgūdžiai, todėl anksčiau nurodyti tikslai jiems ne visada tinka. Mokymo strategijose vis dar svarbu pabrėžti sprendimų priėmimą ir pagarbą pasirinkimui, tačiau būtina pateikti tinkamą informaciją. Nuotraukos, komiksai, vaizdo fragmentai ir modeliavimas *in vivo* yra tinkamos strategijos. Ši grupė paprastai yra pasirengusi priimti taisykles, todėl daugelio socialinių normų ir tinkamos elgsenos pagrindų gali būti mokoma tiesiogiai.

Lavinant įgūdžius, reikėtų atkreipti dėmesį į šias temas:

- maksimalūs asmens savarankiškumo įgūdžiai;
- maksimalūs savarankiško gyvenimo (namuose) įgūdžiai;
- gebėjimas saugiai, kiek leidžia gebėjimai, pritapti prie bendros aplinkos;
- gebėjimas pagal savo interesus naudotis įvairiomis bendruomenės vietomis, prekybos centrais, teatru, sporto įranga;

- gebėjimas palaikyti socialinius kontaktus ir grupinė veikla bei mokėjimas tinkamai elgtis;
- tinkamas kontaktas su priešinga lytimi ir socialinių taisyklių, taikomų draugystei ir intymumui, laikymasis;
- elgesio savireguliacija;
- kylančio streso atpažinimas ir jo valdymo strategijų supratimas;
- noras būti paklusniam, prisitaikyti ir bendradarbiauti su kitais ruošiantis darbo aplinkai ateityje;
- savo bei aplinkinių žmonių teisių suvokimas ir įgyvendinimas.

Apibendrinimas

ASS dažnai vertinamas kaip nevaldoma būseną, kurią sukelia didelis stresas, pasireiškiantis sudėtingu elgesiu, ir negebėjimas vadovautis pagrindinėmis socialinėmis taisyklėmis. Vis dėlto laiku suteikus pagalbą šią situaciją galima pakeisti. Tiesa, socialinis sąmoningumas yra esminis asmenų, turinčių ASS, trūkumas, tačiau socialinio elgesio ir taisyklių laikymosi įgūdžiai gali būti išugdomi. Skirtumai išliks tik subtilesnėse tarpasmeninėse srityse. Vaikų su ASS emocijos yra paprastos ir „neapdorotos“, o susikaupęs stresas sukelia kančias ir ekstremalų elgesį. Dabar jau žinome, kokias pasekmes sukelia socialinis atmetimas, todėl turėtume stengtis, kad vaikai su ASS nepatirtų dar didesnės įtampos. Galime pasinaudoti elgesio pokyčių mokslo principais, metodais ir strategijomis užtikrindami, kad daugelis mūsų jaunuolių su ASS galėtų mokytis tipinėse mokyklose ir išsiugdytų savarankiško, produktyvaus ir pasitenkinimą teikiančio gyvenimo bendruomenėje įgūdžius. Mes turime lavinti vaikų su ASS įgūdžius – vaikų, kuriems mažiau pasisekė ir kurie patiria papildomą kalbos deficito ir intelekto sutrikimo našą. Turime pasistengti, kad jie taptų socialiai bendraujančiais žmonėmis, kuriuos galima gerbti už jų indėlį į bendruomenę, net jei jiems ir bus reikalinga nuolatinė parama.

Literatūros sąrašas

1. American Psychiatric Association (5th ed.). (2013). *Diagnostic And Statistical Manual Of Mental Disorders (DSM-5)*.
2. Baron-Cohen, S. (1997). *Mind Blindness*. MIT Press.
3. Bedford, R., Elsabbagh, M., Gliga, T., Pickles, A., Senju, A., Charman, T., & Johnson, M. H. (2012). Precursors to social and communication difficulties in infants at-risk for autism: Gaze following and attentional engagement. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 42 (10), 2208–2218.
4. Dawson, G., Webb, S. & McPartland, J. (2005). Understanding the Nature of Face Processing Impairment in Autism. *Developmental Neurology*, 27 (3), 403–424.
5. De Quinzio, J. A., Poulson, C. L., Townsend, D. B. & Taylor, B. A. (2016). Social Referencing in Children with Autism. *Behavior Analyst*, 39, 319–331.

6. Eyley, L. T., Pierce, K. & Courchesne, E. (2012). A Failure of Left Temporal Cortex to Specialize for Language is an Early Emerging and Fundamental Property of Autism. *Brain*, 135 (3), 949–960.
7. Elsabbach, M. & Johnson, M. (2010). Getting Answers from Babies about Autism. *Trends in Cognitive Science*, 14 (2), 81–87.
8. Infant Brain Imaging Study Network. (2017). The Emergence of Network Inefficiencies in Infants With Autism Spectrum Disorder. *Biological Psychiatry*, 82 (3), 152–154.
9. Yirmiya, N. & Charman, T. (2010). The Prodrome of Autism: Early Behavioral and Biological Signs, Regression, Peri- and Post-Natal Development and Genetics. *Child Psychology and Psychiatry*, 51 (4), 432–458.
10. Johansen, J. & Hay, L. (1996). *Mind your Mind*. Australian Scholarship Group.
11. Jones, W. & Klim, A. (2013). Attention to Eyes is Present but it Declines in 2–6 – Months old Infants Later Diagnosed with Autism. *Nature*, 504, 427–431.
12. Kleinman, L, Mariciano, P. & Ault, R. (2001). Advanced Theory of Mind in High Functioning Adults with Autism. *Journal of Autism and Developmental Disorder*, 31 (1), 29–36.
13. Lever, A. & Geurts, H. (2016). Psychiatric Co-occurring Symptoms and Disorders in Young, Middle-Aged, and Older Adults with Autism Spectrum Disorder. *Journal of Autism and Developmental Disability*, 46 (6), 1916–1930.
14. Merin, N., Young, G., Ozonoff, S. & Rogers, S. (2007). Visual Fixation Patterns During Reciprocal Social Interaction Distinguish a Subgroup of 6 Month-Old Infants At-Risk for Autism from Comparison Infants. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37, 108–121.
15. Rozga, A., Hutman, T., Young, G., Rogers, S., Ozonoff, S., Dapretto, M. & Sigman, M. (2011). Behavioral Profiles of Affected and Unaffected Siblings of Children with Autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 42, 287–301.
16. Trembath, D., Belodi, S. Togher, L. & Stancliffe, R. (2009). Peer-Mediated Teaching and Augmentative and Alternative Communication for Preschool Children with Autism. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 34(2), 173–186.

Užduočių pavyzdžiai

1 Užduotis. Vaikų socialinių įgūdžių ugdymas

Sudarykite sąlygas ugdytiniui jaustis laukiamam ne tik klasėje, bet ir kitose mokyklos erdvėse. Įtraukite ugdytinį į bendras veiklas, kad vaikas turėtų galimybę jaustis grupės dalimi.

- Artimai susipažinkite su mokiniu, išsiaiškinkite, koks yra jo socialinių įgūdžių lygmuo. Lavinant socialinius įgūdžius, labai svarbus yra tarpasmeninis santykis, todėl būkite nuoširdūs, atviri, tolerantiški.
- Atkreipkite dėmesį į tai, kad laisvas žaidimas ir kitas nestruktūruotas laikas kelia nemažai nerimo vaikams, turintiems autizmo spektro sutrikimų. Apgalvokite, kaip nustatyti veiklos struktūrą atsižvelgiant į ugdytinio amžių ir gebėjimus.
- Socialinius įgūdžius ugdykite per tas sritis, kurios vaikui įdomios ar geriau sekasi. Naudokitės vaiko stiprybėmis.
- Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, dažnai susiduria su sunkumais palaikant akių kontaktą. Formuodami šį įgūdį, pradėkite nuo prašymo nukreipti kūną į pašnekovą. Tik mokiniui jaučiantis komfortiškai tokioje padėtyje, galite paprašyti palaipsniui žvilgtelėti į jus ar bendraamžį. Neverskite vaiko žiūrėti į akis, noras žiūrėti į pašnekovą palaipsniui atsiras esant artimiems santykiams.
- Ugdydami vaikų socialinį elgesį, nepamirškite pasitelkti bendraamžių. Sudarykite situacijas, kai vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, galėtų imti pavyzdį iš klasės draugų, turinčių stiprius socialinius įgūdžius. Svarbu, kad ryšys tarp mokinių būtų kuo natūralesnis, neverskite bendraamžių tapti mokytojais.

Parengta remiantis

Coburn-Snyder, H. (2012). *School Community Tool Kit*. Autism Speaks. Prieiga internete:

<https://www.autismspeaks.org/tool-kit/school-community-tool-kit>

2 užduotis. Bendradarbiavimo ugdymas

Konkrečias socialinio elgesio mokymo užduotis galite rasti knygoje „Kaip pagerinti vaikų socialinį elgesį?“ (2019), kurią parengė Stephanny Freeman, Gazi Begum, Kristen Hayashida ir Tanya Paparella. Taip pat www.youtube.com platformos Ugdymo plėtotės centro paskyroje galite peržiūrėti vaizdo konsultaciją „Socialinio elgesio mokymo programa“.

Knygoje „Kaip pagerinti vaikų socialinį elgesį?“ pedagogai ras struktūruotų, sistemiskai pateiktų veiklų ir žaidimų idėjų, kurias galima nesunkiai įtraukti į ugdymo (-si) procesą. Ugdymo programoje skiriamas dėmesys šioms pagrindinėms socialinio elgesio sritims – nuosavybės supratimui ir kitų pripažinimui, pagrindiniams ryšio užmezgimo įgūdžiams, ko nors darymui paeiliui, paprastiems socialiniams žaidimams ir bendradarbiavimui.

Leidinyje pateikiama ir išsami informacija tėvams, siekiantiems kurti glaudų bendradarbiavimo ryšį bei užtikrinti vaiko įgūdžių įtvirtinimą.

Pateikiamas pavyzdys iš knygos (p. 209–210):

Tėvams

Gerbiami tėveliai,
šią savaitę socialinių įgūdžių klasėje ugdome šį elgesį:

4 kategorija. Bendradarbiavimas	
1-a savaitė	Padeda užbaigti pradėtą veiklą „Padėjau tau užbaigti!“

Daugelis vaikų vienu metu užsiima keliais darbais arba nepabaigia pradėto darbo. Vaikams taip pat dažnai sunku įgyvendinti arba papildyti kitų žmonių idėjas.

Paraginkite vaikus baigti pradėtą darbą. Taip pat paskatinkite savo vaiką užbaigti kitų šeimos narių pradėtus darbus ištariant frazę „Padėjau tau užbaigti!“ Šiuos įgūdžius galite formuoti kasdien parodydami vaikui, kaip iki galo atlikti užduotį arba kaip padėti kitiems žmonėms pabaigti pradėtą darbą.

Štai keli būdai šiam įgūdžiui lavinti namie:

- Pradėję rinkti indus nuo stalo, leiskite vaikui jums padėti ir duokite atlikti kokią nors užduotį. Tiks bet kokia namų ruošos užduotis.
- Žaisdami kaladėlėmis, šalia vaiko statinio pastatykite savo statinį, paprašykite vaiko jais apsiukeisti ir juos užbaigti.
- Parinkite jau skaitytą knygelę ir perskaitykite pirmą dalį. Tuomet paprašykite vaiko pabaigti skaityti iki pat knygos pabaigos. Jei vaikas dar nemoka skaityti, knygelės turinį galės apibūdinti pasitelkdamas paveikslėlius.

Pedagogui

1-a savaitė	Padedu užbaigti pradėtą veiklą
1 diena	Pirmadienis. Piešimas

Įvadas į temą

Šią savaitę lavinsime įgūdį pabaigti pradėtus projektus, užduotis ir darbus.

Priemonės

- Popierius
- Kreidelės

Įgūdžio formavimas

Pirmasis mokytojas formuoja įgūdį nupiešdamas paveikslėlį ir paduodamas jį antrajam mokytojui užbaigti.

Pamoka su mokytoju

1. Vaikai susėda ratu prie stalo.
2. Mokytojas kiekvienam vaikui paduoda popieriaus lapą ir kreidelių.
3. Kiekvienas vaikas nupiešia po namą.
4. Vaikai su draugais apsikeičia piešiniais.
5. Vaikai pabaigia draugų piešinius.
6. Vaikai gražina draugams jų piešinius išvardami: „Aš padėjau tau užbaigti piešinį!“

Paskatinimas

Vaikai už tai, kad pabaigė vienas kito piešinius, pagiriami žodžiu, padrąsinami palietimu („duok penkis“, pakutenimu, apkabinimu, patapšnojimu per nugarą, jutiminiu stimulu), paskatinami koku nors daiktu (pvz., nupieštais piešiniais) ir veido mimikomis, išreiškiančiomis palaikymą.

Parengta remiantis

Freeman, S., Begum, G., Hayashida, K. & Paparella, T. (2019). *Kaip pagerinti vaikų socialinį elgesį?* Vilnius: Ugdymo plėtotės centras.

Vaizdo medžiaga

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ, SOCIALINIO ELGESIO SUNKUMAI IR JŲ KOREKCIJA (<https://youtu.be/rOgvtcRCbOE>)

4

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ, JUTIMINĖS INFORMACIJOS APDOROJIMO SUTRIKIMAI IR JŲ MAŽINIMO PRIEMONĖS

Sensorinės integracijos tema tampa vis aktualesnė dėl augančio jos masto bei įtakos vaiko vystymuisi. Nustatyta, kad net 69–95 procentai vaikų, turinčių autizmo sutrikimą, pasižymi tam tikrais sensorinės integracijos sutrikimais. Amerikiečių mokslininkų pateiktais statistiniais duomenimis, jutiminių sutrikimų turi nuo 5 iki 13 procentų vaikų, lankančių ikimokyklinio ugdymo įstaigas (Tomchek ir Dunn, 2007). Sensoriniai sutrikimai yra susiję su socialinės sąveikos trūkumu, komunikacijos sutrikimais, nedėmesingumu, hiperaktyvumu (Lane, Young, Baker ir Angley, 2010). Taip pat tyrimai patvirtino, kad sensorinių jutimų sutrikimai turi įtakos žemesniems vaiko gebėjimams dalyvauti socialinėje, mokyklos ir namų, veikloje bei paveikia vaiko psichinės raidos vystymąsi (Boonen ir kt., 2014).

Šiame skyriuje aprašoma, kaip atpažinti jutiminių sutrikimų turinti vaiką, kokią įtaką vaiko gyvenimo kokybei ir vystymuisi turi pojūčiai, kaip jie veikia organizmą, elgesį ir emocijas. Taip pat apžvelgiamos jutiminės sistemos ir jų klasifikacija. Aptariami jutimines sistemas lavinantys būdai, kuriuos nuosekliai taikant galima padėti vaikui, turinčiam autizmo spektro sutrikimų.

Sensorinė sistema mums padeda suvokti, ką girdime, ragaujame, matome, liečiame ir kaip judame erdvėje. **Žmonės, turintys sensorinės integracijos sutrikimą, šią informaciją priima kitaip ir jų atsakas į sensorinius dirgiklius taip pat skirtingas. Viena pojūčių ypatumų priežasčių yra centrinėje nervų sistemoje klaidingai iššifruota jutiminė informacija. Tokiu atveju reakcija į išorinį dirgiklį yra neadekvati. Jutimų stokos rezultatas yra** sutrikusi kūno padėties kontrolė, beprasmis judėjimas, komplikotas prisitaikymas prie naujos aplinkos, sutrikęs gebėjimas skirti dirgiklių skirtumus bei panašumus ir iš to atsiradę emocijų reguliavimo sunkumai, pykčio priepuoliai ir savisaugos jausmo stygius, dėmesio koncentracijos ir užsisklendimo **psichologinės problemos**. Laikomasi nuomonės, kad jei vaikų elgesys neatitinka visuomenės normų, dėl to turėtų būti kalti tėvai (Hayes ir Watson, 2013). Sensorinės integracijos teorijos autorė Ayer (1972) įrodė, jog suvokimas, kalba, mąstymas ir mokymasis priklauso nuo to, kaip yra atrenkami ir priimami sensoriniai dirgikliai požievio ir smegenų kamieno srityse, todėl daugelis vaikystėje išskylančių raidos, elgesio, mokymosi, emocijų problemų gali būti susiję būtent su sensorinės integracijos sutrikimu.

Yra žinoma, jog autizmo atveju sutrinka įvairios sensorinės sistemos, kurios susijusios su pažinimo procesais, pvz., dalis vaikų dėl jutimų sutrikimų ilgai vaikšto ant pirštų galų, taip pat vengia prisilietimų (Micacchil, Giuliani, Cerbo ir Sorge, 2006). Baranek ir kt. (2010) teigimu, sugebėjimas keisti sensorinius atsakus į aplinką atsiranda ankstyvu gyvenimo laikotarpiu tarsi gynybinis mechanizmas vengiant naujų pojūčių patyrimo, o toks nesidomėjimas aplinka stabdo tolimesnę vaiko raidą. Tokie vaikai mėgsta įprastą dienos režimą, tad keičiantis veiklai ar dienotvarkei reikia daugiau laiko prisitaikyti, o tai sukelia įvairaus lygio stresą ir nerimą. Šios savybės neretai lemia mokymosi ir raidos problemas bei elgsenos sunkumus.

Kiekvienas organizmas turi savitų sensorinių ypatumų, tačiau tai nelaikoma problema, jeigu neblogina gyvenimo kokybės. Tokie kasdieniai reiškiniai kaip kojos krutinimas, plaukų lietimas, pieštuko sukiojimas kalbant, gumos kramtymas taip pat yra sensorinė stimuliacija, tačiau tai neįvardijama kaip sutrikimas, o kaip priemonės, padedančios išlikti susikaupusiam ir organizuotam visą dieną. Kasdieniai sensoriniai dirgikliai padeda žmogui išlikti ramiam ir susikaupusiam: šilta vonia, patinkanti muzika, skanus maistas. Kaip vaikui reikia maisto ir miego kiekvieną dieną, taip reikia ir sensorinių sąnaudų, kurios raminamai veikia psichinius organizmo procesus. Literatūroje išskiriami šie sensorinės sistemos sutrikimo ženklai (Brandes-Aitken ir kt., 2018):

- Perdėtas jautrumas prisilietimui, judesiui, garsams arba vaizdui.
- Per mažai reaguojama į prisilietimą, judesį, garsus ar vaizdą.
- Greitas išsiblaškyimas.
- Socialinės ir emocinės problemos.
- Per didelis arba per mažas aktyvumas.
- Nerangūs judesiai.
- Impulsyvumas, savikontrolės trūkumas.
- Sunki adaptacija naujoje aplinkoje.
- Sunkus nusiramimas supykus.
- Savęs pažinimo trūkumas.
- Atsiliekanti kalba.
- Atsiliekantys akademiniai įgūdžiai.
- Sunkumai planuojant veiklas.
- Dėmesio koncentracijos trūkumas.
- Motorinio planavimo sutrikimai.
- Atsiliekanti smulkioji motorika.
- Naujų situacijų vengimas (naujos aplinkos) ir kt.

Pojūčių svarba kasdieniame gyvenime

Viskas prasideda nuo pojūčio, kuris yra sensorinės sistemos sudedamoji dalis, pirminio atsako stimuliacija. Pojūtis yra gebėjimas suprasti, atpažinti, vertinti ar reaguoti į vidinius ir išorinius procesus veikiant jutimo organų sistemoms: regai, klausai, skoniui, kvapui, lytėjimui ir judėjimui (Everitt ir Skronďal, 2018). Nervų sistemą sudaro nervinės ląstelės (neuronai). Neuronai tarpusavyje susieti nerviniais takais, kurie siunčia informaciją iš aplinkos bei jutimo organų į nugaros ir galvos smegenis. Smegenyse informacija apdorojama įterptiniais neuronais. Po to centrinėje nervų sistemoje (galvos smegenyse, smegenyse, esančiose stuburo kanale) informacija iškoduojama, interpretuojama, o smegenys leidžia šią informaciją suplanuoti, koordinuoti ir atsakyti motoriniu atsaku. Jutimai reikalingi kaip „maistas smegenims“, suteikiantis žinių ir supratimą, reikalingą kūnui ir sąmonei (Gliga ir kt., 2014). Pvz.: pamatome obuolį ant šakos ir mūsų jutimai kartu su smegenimis reaguoja į dirgiklį: mes ranka suimame obuolį, pirštais suspaudžiame, truktelime nuskindami ir tiesiame prie burnos. Viskas veikia kartu – pojūčiai per akis, nosį, burną, odą, judesį. Kitas pavyzdys: vaikas susidomėjo degančia žvake ir jo ranka artėja prie liepsnos. Artėjant jaučiama šiluma, šį pojūtį smegenys pagal turimą patirtį interpretuoja kaip pavojų ir vaikas ranką atitraukia. Turint sensorinės sistemos sutrikimų, žvakės liepsna gali būti suvokta kaip malonus pojūtis, todėl vaikas rankos neatitrauks. Pojūčiai yra individualių savybių ir jų sąveikos visuma. Vieniems tas pats pojūtis gali būti malonus, kitiems gąsdinantis. Svarbu prasmingai formuoti gebėjimus, reikalingus suaugus, tinkamai organizuoti vaikų aplinką ir ugdymą veiklai suteikiant kuo daugiau prasmės – tinkamų asociacijų (Kandaswamy, 2018).

Pats pojūtis yra sudedamoji suvokimo dalis, leidžianti pažinti aplinką, kuri mus supa. Pojūčiai ir suvokimas yra sensoriniai–percepciniai vaizdai. Kai objekto vaizdas jau gautas, tada jis sugretinamas su

atmintyje turimais vaizdiniais. Pvz., matome sulčių stiklinę su ledu (regos jutimas), smegenys iškart tai susieja su šalčiu (ankstesnė patirtis), todėl net nepalietę stiklinės jau žinome bei galime įsivaizduoti pojūtį ir suvokti, kad tai padės atsigaiivinti karštą dieną. Jutimas atspindi tik atskiras objektų savybes, todėl orientavimasis aplinkoje vien pagal pojūčius nėra visapusiškas. Daikto ar reiškinių visumos atspindėjimas, tiesiogiai veikiantis jutimo organus, vadinamas suvokimu. Svarbu ne tik jausti, bet ir suprasti pojūtį – ar liečiamas daiktas šaltas ar karštas, šiurkštus ar švelnus, kokia jo forma, kvapas, skonis, skleidžiamas garsas – tokiu būdu jutimui suteikiame prasmę (Gliga ir kt., 2014; Kandaswamy, 2018).

Pojūčiai neatskiriami nuo sensorinių sistemų ir sensorinės integracijos. **Sensorinė integracija** – tai centrinės nervų sistemos gebėjimas jungti, sisteminti bei įvertinti jutimais gaunamą informaciją ir pritaikyti prie aplinkos (Schaaf, Dumont, Arbesman ir May-Benson, 2017).

Jutimų apdorojimo procesą sudaro penki tarpusavyje susiję komponentai (Schaaf ir kt., 2017):

Sensorinė registracija – pradinis supratimas.

Orientavimasis – dėmesio koncentracija į naują pojūtį.

Interpretavimas – sąnaudų integracija.

Organizavimas – kognityvinis, emocinis, motorinis veiksmų sekos organizavimas.

Atsakas, motorinis planavimas – kognityvinis, emocinis, motorinis atsakas.

Kompleksinis jutimų apdorojimo mechanizmas leidžia smegenims organizuotai priimti ir atsakyti į informaciją, kad gebėtume susikaupti kasdienėse situacijose (Gliga ir kt., 2014):

- **Dėmesio sutelkimas** – reakcijos palaikymas į atrenkamą esminį dirgiklį (girdėti, ką žmogus kalba ir susitelkus dalyvauti pokalbyje).
- **Naujos informacijos priėmimas iš aplinkos** – reaguoti į informaciją, į kurią verta atkreipti dėmesį.
- **Adekvачios reakcijos siekimas** – planuoti, kaip pradėti atlikti veiksmą. Naudodamiesi esama informacija ir įgyta patirtimi interpretuojame jutimus.
- **Suvokimas erdvėje** – jaučiame raumenis ir sąnarius, kad atliktume veiksmą (tokiu būdu suprantame, kur mūsų ranka yra erdvėje ir kaip ją pajudinti, kad pasiektume paltą norėdami išėiti į lauką).
- **Adekvatus motorinis planavimas** – nukreipiantis judesį (kaip užsisegti užtrauktuką).

Žmogus kasdien registruoja, orientuoja, interpretuoja, organizuoja ir tinkamai atsako į iš aplinkos gaunamą informaciją. Kai veiksmas atliekamas tinkamai ir atitinka užsibrėžtus tikslus, jis užfiksuojamas motorinėje atmintyje. Priklausomai nuo tikslo ir pastangų, judesys gali būti valingas ir nevalingas. Abu būdai derinami: pradžioje vieną ar kelis kartus su pagalba atliekami nevalingi judesiai, vėliau įsimenama ir judesiai atliekami be didesnių pastangų. Kai vaikas išmoksta naujų veiklų, jis tampa labiau prisitaikęs. Keičiasi elgesys, vaikas tampa ramesnis, geriau orientuojasi erdvėje, sumažėja destruktivaus elgesio epizodų (Voss, 2016).

Sensorinės integracijos sutrikimai

Sensorinė sistema – jutimų sistema, kurią sudaro klausa, rega, kvapas, skonis, lietimasis ir judesys (Baum ir kt., 2017). Šiomis jauslėmis nuolat registruojame, t. y. suprantame aplinkos pokyčius ir gebame tinkamai įvertinti grėsmę. Natūraliai sensorinės sistemos reikalingos išgyvenimui, reguliuojančiam įgimtų instinktų reakciją į pavojingus dirgiklius. Kai vaiko smegenys negali „perfiltruoti“ gausios informacijos, jis dažnai jaučiasi „perkrautas“, sutrikęs ir sunerimęs. Jutimų sutrikimo priežastys susijusios su smegenų kamienu (Hallmayer ir kt., 2011).

Išskiriami (Miller ir kt., 2007) šie sensorinės integracijos sutrikimai:

- sensorinės moduliacijos sutrikimai;
- motorinių funkcijų sutrikimai (dispraksija, kūno padėties sutrikimai);
- sensorinės diskriminacijos sutrikimai (lietimo, vaizdų, garsų, vestibulinių, propriocepcijos, skonio, uoslės dirgiklių diskriminacija).

Sensorinės moduliacijos sutrikimai. Žmogus iš aplinkos kasdien gauna milijoną sensorinių žinučių. Kai kurios turi tiesioginį poveikį mūsų veiksams, tuo metu kitos yra slopinamos. Sensorinė moduliacija skirstoma į **hipojautrią** (per silpną reakciją į dirgiklius) ir **hiperjautrią** (per stiprią reakciją į dirgiklius) (Karsenty, Shalev, Parush ir Bonne, 2018). Kai gauta informacija nėra svarbi esamai situacijai, smegenys šios informacijos nepaiso. Tokiu būdu mes gebame susikaupti ir reguoti tik į tai, kas šiuo metu yra svarbu, pvz., į pašnekovą, su kuriuo kalbame. Turint sensorinės moduliacijos sutrikimą, elgesys tampa neadekvatus, sunku prisitaikyti prie naujų sensorinių dirgiklių, negebama blokuoti foninių dirgiklių ir koncentruotis į esminę veiklą (Baranek, David, Poe, Stone ir Watson, 2006). Vaikai, turintys sensorinės moduliacijos sutrikimų, susiduria su sunkumais grupinėse veiklose, kai reikia susikaupti, nes jų smegenys negeba atrinkti tuo momentu svarbios sensorinės informacijos. Tokie vaikai nenustygsta vietoje, jų dėmesį atkreipia bet koks kitas sensorinis dirgiklis. Ši problema glūdi limbinėje sistemoje, kuri atsakinga už elgesį, savisaugą, motyvaciją ir emocijų labilumą.

Situacijų pavyzdžiai:

Vaikas, kuriam nėra sutrikusi sensorinė moduliacija, žaidžia lauke su kamuoliu. Jis nepaiso šalčio, nes yra labai susidomėjęs žaidimu, tačiau jo rankos sušalo, todėl blogiau sekasi pataikyti kamuolį į taikinį. Nepavykus porą kartų įmesti, vaikas nusimena. Jis atsistoja ir nusprendžia, kad reikia keletą minučių pašokinėti, kad sušiltų ir nurimtų. Vėliau grįžta į klasę ir toliau žaidžia su vaikais iki pietų. Jis sugebėjo interpretuoti pojūtį ir rasti priežastį, todėl ėmėsi atitinkamų veiksmų, o jo emocinė reakcija išliko neutrali.

Vaikas, turintis sensorinės moduliacijos sutrikimą, negali susikoncentruoti į metimą. Pirmus kartus vaikas patiria nesėkmę bandydamas pataikyti. Vaikas vėl bando mesti, bet rankos per daug sušalusios. Staiga vaikas pradeda rėkti „nekenčiu šio žaidimo“, nuspiria kamuolį kuo toliau ir verkdamas nubėga į klasę. Visą rytą vaikas piktas, nieko nenori daryti, viskam prieštarauja. Atėjus pietų metui, atsisako valgyti. Jis nesugebėjo suvokti dirgiklio ir prisitaikyti, jo emocinė reakcija yra sutrikusi.

Motorinių funkcijų sutrikimai. Šie sutrikimai pasireiškia negebėjimu tiksliai atlikti valingo judesio bei prasta kūno padėties kontrole. Motorinės funkcijos susideda iš trijų komponentų: minties, organizavimo ir vykdymo. Vaikai, turintys šį sutrikimą, įvardijami kaip turintys motorinio planavimo sunkumų. Tai naujos informacijos apdorojimo sutrikimas, svarbus atliekant judesius, planuojant judesių strategijas, kurios tiesiogiai siejasi su taktiline diskriminacija. Vaikams, turintiems šį sutrikimą, kyla sunkumų kasdienėje veikloje išmokstant naujų motorinių judesių, pvz., mesti kamuolį, šokinėti, važiuoti dviračiu. Šių vaikų mokymosi procesas užtrunka ilgiau negu neurotipinių vaikų, nes kyla sunkumų išmokus judesius perkeliant į naują aplinką. Vaikams su motorinės funkcijos sutrikimais užduotis vertėtų pateikti žingsniais, skaidant judesius atlikti po vieną, o išmokus kiekvieną atskirai pradėti jungti į visumą. Wilson ir kt. (2018) išskiria šiuos motorinių funkcijų sutrikimų turintiems vaikams būdingus požymius:

- motorinio planavimo sutrikimai;
- negebėjimas įtilpti į laiko normas ir sunkumai planuojant užduotis;
- lėtesnis mokymasis kasdienėse veiklose (pvz., kaip batų užsirišimas);
- rašymo sunkumai;
- atsisakymas atlikti naujas užduotis;
- motorikos sutrikimai: smulkiosios ir stambiosios;
- sunkumai išlaikant pusiausvyrą;
- negebėjimas organizuoti užduočių.

Sensorinės diskriminacijos sutrikimai. Kai asmuo registruoja aplinkos jutimus ir moduliuoja jutimo informaciją, jis gali diskriminuoti įvairius stimulų aspektus. Jutimų diskriminacija leidžia individui atpažinti skirtingų pojūčių detales (kvapo: skanus, neskanus; skonio: saldus, rūgštus; regėjimo ir klausos) ir suteikti joms prasmę. Šis procesas leidžia planuoti ir atlikti judesius, valdyti objektus ir pažinti mus supančią aplinką. Sensorinės informacijos diskriminavimo sutrikimas kelia problemų suvokiant dirgiklių skirtumus ir panašumus (Ben-Sasson ir kt., 2008). Vaikui sunku suvokti, ką jis liečia (pvz., daikto formą, tekstūrą), sunku nustatyti, iš kur sklinda garsas ir koks jo intensyvumas, atpažinti žmonių veidus, pastebėti skirtumus tarp „d“ ir „b“, pajauti skirtumą tarp skonio (sūru, saldu, aštru) ir kvapo. Tokie vaikai sunkiau orientuojasi ir blogiau suvokia savo judesius erdvėje, gali nepastebėti kelyje esančių kliūčių.

Skiriami 4 sensorinės integracijos sutrikimų *tipai*: per stipri reakcija į dirgiklius, per silpna reakcija į dirgiklius, intensyvus sensorinių dirgiklių siekimas, mišrios reakcijos į dirgiklius (Ben-Sasson ir kt., 2008). Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, jutimai ir pojūčiai yra ypač jautrūs, veikia žymiai aktyviau nei žmonių, neturinčių autizmo bruožų. Vaikas gali būti hiperjautrus arba hipojautrus pojūčiams, tačiau reakcija gali būti ir mišri, nes vaikai į skirtingus dirgiklius gali reaguoti tiek hiperjautriai, tiek hipojautriai. Hiperjautrūs vaikai stengiasi vengti dirgiklių, kurių netoleruoja. Hipojautrūs – siekia sensorinių stimulų (Ayer, 1972).

1 pav. Hiperjautrumo ir hipojautrumo požymiai (Case-Smith ir kt., 2014; Baum ir kt., 2015)

Galimi požymiai:

- jautrumas garsui;
- jautrumas šviesai;
- prisilietimų prie skirtingų paviršių vengimas;
- skonio ir kvapo jautrumas, pasišlykštėjimas;
- baimė greitiems padėties pokyčiams;
- perdėtai stiprus atsakas;
- sunkumai sutelkiant dėmesį.

Galimi požymiai:

- dėmesio stoka garsams (kviečiant vardu nereaguoja);
- aukštas skausmo slenkstis;
- nepastebi žmonių ar daiktų kelyje, atsitrenkia;
- pavėluota reakcija;
- dažnai keičia veiklas.

Skiriamos šios sensorinės integracijos sutrikimų rūšys: taktiliniai, klausos, regėjimo, propriorecepcijos, vestibuliniai, uoslės, skonio sutrikimai ir interorecepcija. Kiekvienos rūšies sutrikimas gali būti skirtingų tipų.

Taktilinė (lytėjimo) sistema. Lytėjimas – tai gebėjimas justti ir suvokti mechaninius ir terminius dirgiklius (Weiss-Salinas ir Williams, 2001). Iš pojūčių jis vystosi anksčiausiai, dar motinos gimdoje, todėl vaikui gimus būna išsivystęs labiausiai (Bar-Shalita, Seltzer, Vatine, Yochman ir Parush, 2009). Lytėjimas mums padeda orientuotis erdvėje, nustatyti aplinkos objektų požymius: dydį; paviršiaus savybes – daikto paviršiaus kietumą, minkštumą, lygumą, šiurkštumą; taip pat formą – galime jausdami nustatyti liečiamo daikto ilgį, plotį, tūrį; sunkumą, sukeltą kinestezinius svorio pojūčius; padėtį erdvėje; temperatūrą (Ghanizadeh, 2011). Šie pojūčiai atlieka dvi funkcijas: diskriminavimo (perduoda informaciją apie aplinkos sąlygas ir apie tai, kokia kūno dalis buvo liečiama); apsauginę (duoda signalą į smegenis, jei dirgikliai kelia pavojų). Todėl sistema yra reikalinga siekiant suvokti aplinką ir apsauginėms reakcijoms, būtinoms išgyventi ir vystytis (Lapėnienė ir Bubnytė, 2009).

Taktilinis jautrumas yra skausmo, temperatūros, slėgimo receptoriai odoje (Baranek, David ir Poe, 2006). Taktilinis stimuliavimas moko vaiką naudoti savo rankas kaip lytėjimo ir griebimo organą, pajusti

malonius ir nemalonus pojūčius, juos skirti bei lavina pirmines rankų veiklos formas – taktilinę diskriminaciją (Dickie, Baranek, Schultz, Watson ir McComish, 2009). Case-Smith su kolegomis (2014) teigia, kad lietimio sistemos sutrikimai gali būti pastebėti autizmo atveju, kai vaikai demonstruoja išrankumą dėvėti tam tikro audinio drabužius, vengia šukuotis plaukus ar praustis veidą, kyla panika išsitemus rankas (klėjais, smėliu, purvu), vaikas liečia daiktus labiau pirštų galiukais nei visa ranka (Lane, Reynolds ir Dumenci, 2012) Vaikai su lietimio sistemos sutrikimu nemėgsta, kai prie jų liečiasi – atitraukia rankas, patys vengia prisilietimų („kovok arba bėk“), taip pat į lietimio pojūtį gali parodyti ir kitokio pobūdžio neigiamą reakciją, kuri gali būti per daug intensyvi (Baranek ir kt., 2010). Taip pat taktilinė sistema prisideda prie motorinio planavimo, kūno suvokimo, savireguliacijos ir emocinio ryšio formavimo (apsikabininimų) (1 ir 2 lentelės).

1 lentelė. Taktilinės sistemos sutrikimo bruožai ir pavyzdžiai (Bar-Shalita ir kt., 2009; Ghanizadeh, 2011; Case-Smith ir kt., 2015; Baranek ir kt., 2010)

Taktilinės sistemos hiperjautrumas	Taktilinės sistemos hipojautrumas
<ul style="list-style-type: none"> • Vaikas vengia išsitemti, o išsitemęs rankas ar veidą nori iškart nusiprausti ar persivilkti drabužius. • Vengia kontakto su kitais asmenimis, nenori, kad jį liestų. Bijo stovėti eilėje. • Išrankus rūbų tekstūrai, nepatinka etiketės. • Vengia eiti basomis žole, smėliu, žvyru. • Vaikui nepatinka kasdienės veiklos, pvz.: dantų valymas, šukavimas, nagų, plaukų kirpimas. <p>Šių veiklų metu iššaukiamos tokios reakcijos kaip zirzimas, lipimas ir draskymas, bandymas pabėgti.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Vaikas ne iš karto atkreipia dėmesį, kai jį paliečiate. • Vaikui patinka chaotiškas žaidimas su tepiomis medžiagomis. • Nejaučia diskomforto, kai išsitema veidą ir rankas, gali visą dieną vaikščioti išsitemęs. • Vaikas labai meilus, mėgsta prie visų glaustis, apsikabinti. Patinka kūnu liestis prie daiktų, sienų.

2 lentelė. Taktilinės sistemos lavinimo strategijos (Bar-Shalita ir kt., 2009; Ghanizadeh, 2011; Case-Smith ir kt., 2014; Baranek ir kt., 2010)

Strategijos, lavinančios hiperjautrumą	Strategijos, lavinančios hipojautrumą
<ul style="list-style-type: none"> • Skatinti vaiką patirti kuo daugiau taktilinių pojūčių: <ul style="list-style-type: none"> • skatinti žaidimus su tepiomis medžiagomis (klėjais, dažais, vandeniui ir pan.); • naudoti darbeliams ryžius, pupas, grikius ir kitas įvairias kruopas, juose ieškoti daiktų; • skatinti liesti ir atpažinti skirtingas tekstūras; nusakyti daiktų formą, paviršių: švelnus, šiurkštus. • Naudoti ergoterapines mases, pvz., plastiliną, spausti jas, slėpti jose objektus. 	<ul style="list-style-type: none"> • Taikydami propriocepcijos veiklas su taktiliniais elementais, galime sumažinti vaiko jautrumą. • Kūrybinių veiklų metu, jeigu yra galimybė, leisti naudotis įrankiais, pvz., teptukais, kempinėmis, antspaudais ir pan. Taip pat, jeigu reikia, leisti vaikui nusiplauti rankas. • Perspėti prieš liečiant. • Vengti švelnaus prisilietimo, liečiant vaiką naudoti stipresnę prisilietimą ir visada būti prieš vaiko veidą, kad jis matytų. • Leisti vaikui iš klasės išeiti minute anksčiau, kad išvengtų grūsties.

Proprioreceptinė sistema. Proprioceptinis jautrumas pasižymi raumenų ir sąnarių arba judėjimo – kinesteziniais – pojūčiais, kurių receptoriai yra raumenyse, sausgyslėse, sąnariuose. Šios sistemos

yra atsakingos už viso žmogaus kūno (Adamson, O'Hare ir Graham, 2006) ir galūnių padėties suvokimą reaguojant tiek į judėjimą, tiek į statinę poziciją, kartu jos nulemia motorinių funkcijų vykdymą ir komforto jausmą (Baranek ir kt., 2006). Dėl proprioceptinės sistemos žmonės gali švelniai atsisėsti ant kėdės, pernešti arbatos puodelį jos neišlaistant, laikyti šaukštą ir pan. Sutrikimai šioje sistemoje nulemia „nerangaus vaiko sindromą“, pasireiškiantį kūno judesių nevikrumu, su tuo susijusiais pusiausvyros ir koordinacijos sutrikimais, kūno padėties erdvėje supratimo stoka, keistomis kūno pozomis, negebėjimu manipuliuoti smulkiais daiktais (Goldsmith, Hulle, Arneson, Schreiber ir Gernsbacher, 2006).

Dickie ir kt. (2009) tyrimas rodo, kad vaikai, turintys ASS, dažnai pasižymi silpnomis reakcijomis į stiprius dirgiklius, tačiau parodo stiprų jautrumą švelniems prisilietimams: vaikai mėgsta apkabinimus, kutenimus, maigymus, bet nemėgsta, kai būna valomos ausys, liečiamas veidas ar kerpami plaukai. Lietimo jutimų sutrikimas taip pat gali pasireikšti prisilietimo ar skausmo suvokimo sutrikimu. Lane ir kt. (2012) atkreipia dėmesį, kad autizmo spektro sutrikimų turintys vaikai nekreipia dėmesio į sužeidimus ar sumušimus, pasižymi aukštu skausmo toleravimu. Tokie vaikai dažnai nepastebi, kad rankos ar veidas yra nešvarūs, liečia kiekvieną daiktą ar žmogų; gali kandžioti save, daužyti ar linguoti galvą (Lane, Reynolds ir Dumenci, 2012) (3 ir 4 lentelės).

3 lentelė. Proprioceptinės sistemos sutrikimo bruožai ir pavyzdžiai (Baranek ir kt., 2006; Dickie ir kt., 2009; Lane ir kt., 2012)

Proprioceptinės sistemos hiperjautrumas	Proprioceptinės sistemos hipojautrumas
<ul style="list-style-type: none"> • Vaikui sunku suvokti savo kūną erdvėje. • Kyla sunkumų manipuliuoti mažais objektais. 	<ul style="list-style-type: none"> • Vaikas siekia papildomų pojūčių; juda, sukasi, krenta. • Vaikui trūksta pajautimo, per stipriai meta kamuolį, spaudžia rašymo priemonę ar apsikabina. • Būdingas aukštas skausmo slenkstis, neverkia skaudžiai nukritęs. • Agresyvus žaidimas, „ardomoji veikla“, gali pastumti, atsitrenkti, sugriauti. • Kyla sunkumų komandiniuose žaidimuose, mokantis važiuoti dviračiu. • Deda į burną nevalgomus objektus.

4 lentelė. Proprioceptinės sistemos lavinimo strategijos (Baranek ir kt., 2006; Dickie ir kt., 2009; Lane ir kt., 2012)

Strategijos, lavinančios propriocepciją
<p>Lavinant tiek <i>hiper</i>, tiek <i>hipo</i> jautrumą, naudojamos tos pačios strategijos:</p> <ul style="list-style-type: none"> • šokinėti ant batuto, per kliūtis; • ridenimosi žaidimai: numušant taikinius, susivyniojant į audinį; • masažas su giliais audinių paspaudimais, vibracijomis; • trumpuose atstumuose suteikti didesnę apkrovą: papildyti kuprinę didesniu svoriu arba uždėti svarelius ant kojų; • vaikui suteikti galimybę trumpai „išsikrauti“, per pamokas daryti pertraukas: pasiūlyti atnešti knygą, kreidos ar pan.; • kai vaikui sunku išlaikyti dėmesį, pasiūlyti priemones, kurias galėtų spausti rankoje (ergoterapinę masę, streso kamuoliuką) ir taip gautų reikiamų pojūčių.

Vestibulinė sistema. Koordinacijos bei pusiausvyros problemas gali nulemti ir vestibulinės sistemos sukelti sensorinės integracijos proceso sutrikimai. Dėl šios sistemos sutrikimų akivaizdžiai pastebimi vaiko aktyvumo sutrikimai. Su vestibuline sensorine sistema susijusios ir viena kitą veikia taktilinė ir proprioreceptinė lytėjimo sistemos. Dėl jų veiklos ir sąveikos sutrikimų stebimas nedėmesingumas, išsiblašymas, veiklos planavimo ir organizavimo trūkumai (Parush, Sohmer, Steinberg ir Kaitz, 2007).

Mažai aktyviems (hipoaktyviems) vaikams būdingas supimo baimės jausmas, vaikas netoleruoja greitų judesių, pvz., važiuavimo mašina, ėjimo nestabiliu paviršiumi, pvz., akmenuotu keliu, šlaitu. Tokį vaiką sunku išmokyti lipti laiptais aukštyn ir žemyn, jie bijo erdvės, yra nevikrūs. Šiems vaikams būdingas motorinis pasyvumas – neturi noro ir motyvacijos judėti (Hilton ir kt., 2010).

Kiti, priešingai, yra smarkūs ir judrūs – hiperaktyvūs. Jiems būdingas sukimasis aplink save, bėgiojimas, blaškymasis ir pan. Šie vaikai nuolat keičia kūno padėtį: užuot ėję, bėga, sėdėdami įvairiai juda, ieško pojūčių, kurie dažnai sukelia pavojų, lipa ir šokinėja nuo įvairaus aukščio baldų. Whitcomb (2015) ir kolegų atliktas tyrimas atskleidžia, jog tokie ASS turintys vaikai mėgsta būti mėtomi į viršų, gali suptis ilgą laiką ir neapsvaigti, mėgsta būti žemyn galva, visiškai nebijo aukščio, mėgsta labai greitus ir staigius judesius.

Vestibulinę sistemą galima stimuliuoti šokinėjant, keliant ar stumiant įvairius daiktus, kabant ant virvės, mėtant sunkų kamuolį, supantis ir visai kitaip keičiant kūno padėtį. Užmerktomis akimis vestibulinė sistema stimuliuojama stipriau, tačiau viskas turi vykti vaikui sutikus, nes galima sukelti vaiko uždarumą ir nepageidaujamo elgesio reakcijas (Wilbarger, Gunnar, Schneider ir Pollak, 2010) (5 ir 6 lentelės).

5 lentelė. Vestibulinės sistemos sutrikimo bruožai ir pavyzdžiai (Hilton ir kt., 2010; Whitcomb ir kt., 2015; Wilbarger ir kt., 2010)

Vestibulinės sistemos hiperjautrumas	Vestibulinės sistemos hipojautrumas
<ul style="list-style-type: none"> • Atsisako aktyvių žaidimų, kuriuose reikia daug judėti. • Važiuojant mašina vaiką dažnai užsupa. • Sutrikusi kūno koordinacija ir pusiausvyra einat įvairiais paviršiais. • Staigiai pakeitus kūno poziciją (iš sėdimos į gulimą) vaikas rėkia ir išsigąsta. • Vaikas linkęs prisilaikyti lipdamas, eidamas. • Sutrikusi akies ir rankos koordinacija. 	<ul style="list-style-type: none"> • Sunku nusėdėti vietoje, jaučiamas „judesio alkis“. • Patinka suktis ratu aplink savo ašį. • Pokalbio metu sunkiai sukaupia dėmesį, siūbuoja nuo kojos ant kojos. • Sukant ratu neapsisuka galva. • Patinka vaikščioti ant nestabilių paviršių, šokinėti iš aukštai, nebijo nukristi. • Sutrikusi akies ir rankos koordinacija.

6 lentelė. Vestibulinės sistemos lavinimo strategijos (Hilton ir kt., 2010; Whitcomb ir kt., 2015; Wilbarger ir kt., 2010)

Strategijos, lavinančios hiperjautrumą	Strategijos, lavinančios hipojautrumą
<ul style="list-style-type: none"> • Veiklų metu suteikti stabilumo sėdint, kad vaikas siektų kojomis žemę ir galėtų atsilošti į atlošą. • Lipant laiptais ar einat nestabiliais paviršiais, leisti laikytis. • Leisti vaikui iš klasės išeiti anksčiau išvengiant grūsčių. 	<ul style="list-style-type: none"> • Kasdien vaikas turėtų gauti aktyvių veiklų, kurios būtų susijusios su kūno pusiausvyra, padėčių kitimu: <ul style="list-style-type: none"> • šokinėti ant batuto; • gimnastika; • supimasis ant sūpynių; • joga.

Skonis ir uoslė. Vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimų, gali turėti skonio ir uoslės sutrikimų. Šie pojūčiai dažnai yra kartu. Tokiems vaikams sunku atskirti ir įvardyti kvapus: malonūs kvapai gali sukelti pasišlykštėjimą, o nemalonūs – mielai uostomi; sunku suprasti, kad gėlių, sausainių, vaisių kvapas malonus, o dūmų – nemalonus (Cermak, Curtin ir Bandini, 2009); uosto visus daiktus, net tuos, kurių kiti vaikai paprastai nė nepastebi (Iarocci ir McDonald, 2006). ASS turinčius vaikus galima išmokyti skirti kvapus. Kai su tam tikru kvapu jie bus susidūrę anksčiau ir šis kvapas bus įvardytas kaip malonus arba nemalonus, vaikai išmoks juos skirti, tačiau naujo kvapo jie neatpažins. Taip pat ir su maistu. Dėl šios ir kitų priežasčių vaikams, turintiems ASS, sunku pradėti valgyti naujus maisto produktus ar patiekalus, o jų apetitas gali priklausyti nuo maisto paruošimo būdo, konsistencijos, net nuo pateikimo lėkštėje. Vieni vaikai mėgsta tik tam tikrus jiems gerai žinomus patiekalus, kiti valgo tik tam tikros spalvos maistą, tretį gali priimti tik vienos rūšies įprastus produktus (Baker, Lane, Angley ir Young, 2008). Wilbarge ir kt. (2010) nurodo su uoslės ir skonio sutrikimais kylančias tokio pobūdžio problemas: vaikai su ASS nemėgsta tam tikrų kvapų, kurie daugeliui nesukelia neigiamos reakcijos, dažnai atsisako valgyti maistą dėl kvapo, vengia vonioje ar tualete esančių kvapų, tokio pobūdžio kvapai jiems sukelia pykinimą, jie yra išrankūs maistui, dėl to gali visai nevalgyti, nemėgsta aštraus, sūraus maisto, gali valgyti tik šaltus arba tik karštus patiekalus, juos dažnai pykina nuo dantų pastos, atsisako eiti pas odontologą. Turint uoslės ir skonio sutrikimų, svarbu, kad vaikas patirtų kuo didesnę kvapų įvairovę. Lavinant šią sistemą, išplečiamas maisto racionas, pagerėja kvapų atpažinimas (Baker ir kt., 2008) (7 ir 8 lentelės).

7 lentelė. Skonio ir uoslės sistemos sutrikimo bruožai ir pavyzdžiai (Cermak ir kt., 2009; Baker ir kt., 2008; Wilbarge ir kt., 2010)

Skonio ir uoslės hiperjautrumas	Skonio ir uoslės hipojautrumas
<ul style="list-style-type: none"> • Vengia tam tikros struktūros ar rūšies maisto (grūdėto, glitaus). • Jautrūs prieskoniams. • Svarbi maisto temperatūra. • Nemėgsta valyti dantų ar prausti veido. • Jautrūs kvapams: sukasi nuo kvapo, užsidengia nosį. • Dirgina aštrūs, stiprūs kvapai. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ragauja nevalgomus daiktus. • Patinka aštrus, kietos struktūros maistas. • Valgo karštą maistą. • Per daug nekramto ir ryja. • Uosto visus daiktus, žmones, maistą. • Patinka stiprūs kvapai, pvz., dūmų.

8 lentelė. Skonio ir uoslės sistemos lavinimo strategijos (Cermak ir kt., 2009; Baker ir kt., 2008; Wilbarge ir kt., 2010)

Strategijos, lavinančios hiperjautrumą	Strategijos, lavinančios hipojautrumą
<ul style="list-style-type: none"> • Suteikti galimybę vaikams uostyti įvairius kvapus: prieskonius, kavą, pasenusius produktus, eterinius aliejus. Nors vaikui kvapas ir nepatinka, svarbu, kad jis jį užuostų ir mes tą kvapą įvardytume kaip kvėpiantį ar dvokiantį. • Skatinti vaiką pabandyti ragauti maistą, pajusti naują skonį. • Įdėti į lėkštę naujų produktų, nesvarbu, kad jų nevalgo, svarbu, kad matytų ir gal kartą paragaus. 	<ul style="list-style-type: none"> • Naudoti proprioreceptinius žaidimus. • Leisti vaikui žaisti ir tyrinėti kvapus, išsirinkti mėgstamiausius. Skatinti šiuos kvapus įvardyti. Normuotai leisti juos uostyti. • Mokyti vaiką valgant ilgai kramtyti, galite kartu skaičiuoti, kiek kartų reikia sukramtyti. • Duoti traškesnio maisto pojūčiams patenkinti.

Klausos sistema. Klausos sensorinė sistema padeda mums suvokti garsų stiprumą, kryptį, tonų įvairovę. Vaikai, turintys sveikas garsines sistemas, sugeba natūraliai reaguoti į garsus, atsisuka, kada yra šaukiami vardu, arba pasuka galvą garso link. Jie gali sekti verbalines mokytojų ar tėvų skleidžiamų garsų kryptis. Vaikas, turintis veikiančią garsinę sistemą, gali filtruoti nesvarbius garsus (pvz., draugas palietė pieštuką kaimyninėje stalo pusėje), tuo pat metu nustatydamas svarbius garsus (mokytojo žodžius), kad išgirstų nurodymus ir pradėtų atlikti užduotis (Hilton ir kt., 2010). Jie nėra nei išsiblaškę, nei apsunkinami bendrų garsų fono, todėl dažnai reaguoja automatiškai, žino, ką daryti, kai girdi pažįstamus garsus, pvz., mamos balsą ar žadintuvą. Vaikai, turintys sveiką garsinę sistemą, turi apsauginius atsakus į pavojingas situacijas, gerus komunikacijos ir socialinius įgūdžius. Sutrikus klausos sensorinei sistemai, vaikui sunku suprasti žodinius nurodymus, ypač kai intrukcijos išreiškiamos ilgais sakiniais. Taip pat vaikai gali kalbėti arba per garsiai arba per tyliai, dažniausiai jų kalbėseną monotoniška. Tokie vaikai išsiblaškę, pasireiškia elgsenos ir emocinių problemų (Wilbargė ir kt., 2010) (9 ir 10 lentelės).

9 lentelė. Klausos sistemos sutrikimo bruožai ir pavyzdžiai (Hilton ir kt., 2010; Wilbargė ir kt., 2010)

Klausos sistemos hiperjautrumas	Klausos sistemos hipojautrumas
<ul style="list-style-type: none"> • Vaiką gali siaubingai gąsdinti ar erzinti intensyvūs garsai (dulkių siurblio garsas, motoro ūžesys, signalizacija). • Nuo garso dengiasi ausis. • Vaikas pats gali sukelti triukšmą, kad nustelbtų nemėgstamus garsus (verkti, niūniuoti). • Nepatinka kino teatrai, koncertai. • Prašo aplinkinių žmonių tylos. • Kreipia dėmesį į menkiausius garsus. 	<ul style="list-style-type: none"> • Nekreipia dėmesio į aplinkos garsus. • Negirdi, kai kviečia vardu. • Sunku suprasti kalbines instrukcijas. • Kalba su savimi monotonišku balsu. • Mėgsta labai garsiai žiūrėti televizorių arba klausyti radijo. • Vaikas džiaugiasi triukšminga aplinka.

10 lentelė. Klausos sistemos lavinimo strategijos (Hilton ir kt., 2010; Wilbargė ir kt., 2010)

Strategijos, lavinančios hiperjautrumą	Strategijos, lavinančios hipojautrumą
<ul style="list-style-type: none"> • Jeigu vaikui per daug triukšmo, naudoti garsą izoliuojančias ausines. • Duoti vaikui trumpas ir aiškias intrukcijas (nedaugžodžiauti). Taip pat perklausti, ar vaikas jas suprato. • Mokyti vaiką kitiems žmonėms mandagiai pasakyti, kad tyliau kalbėtų. • Jeigu vaikui per daug garso ir tai jam kelia per didelį stresą, leisti išeiti iš patalpos ir nusiraminti. 	<ul style="list-style-type: none"> • Simboliais ir žodžiais pateikti taisykles, kada galima tiukšmauti, o kada reikia būti tyliai ir klausytis. • Duoti vaikui trumpas ir aiškias intrukcijas (nedaugžodžiauti). Taip pat perklausti, ar vaikas jas suprato. • Skatinti vaiką išgirsti, kai kviečiame vardu, paliesti, kai nereaguoja.

Regos sistema. Per regos jutiminę sistemą iš aplinkos žmogus gauna apie 87 procentus visos informacijos. Ši sistema vaikams leidžia susidaryti pirmąjį išpūdį apie išorinį pasaulį (formas, dydžius, spalvas). Nuo trejų iki šešerių gyvenimo metų vystosi vaiko percepcija – pažintinis jutimas. Šis jutimas formuoja regimų objektų suvokimą ir interpretavimą, regos prisitaikymo galimybes aplinkoje, erdvinių ryšių suvokimą, vystosi akies - rankos koordinacija, atsiranda tikslinga veikla (Behrmann, Thomas ir Humphreys, 2010). Vizualizacija teikia daugiau reikšmės žmogaus sąmonei nei žodinė informacija, nes vizualizuojant lieka tik svarbiausių duomenų scheminiai atvaizdai, kuriuose telpa daugybė informacijos. Moksliniais

tyrimais įrodyta, kad vaizdinė percepcija labai lanksti ir žmonės suvokia erdvines figūras atsižvelgdami į situaciją, todėl gali lengvai prisitaikyti ir atlikti kai kurias užduotis. Percepcija informuoja asmenis apie veiksmo galimybes ir su tuo susijusias situacijas. Sutrikus sensorinei regos sistemai, ASS turintiems vaikams gali kilti problemų: akys greitai sudirgsta nuo per didelio kiekio stimulų, todėl jas dangstosi, vengia akių kontakto, ryškių šviesų. Dėl regos koordinacijos sutrikimų vaikai stengiasi viską paliesti, nes dažnai nepastebi veido išraiškų, daiktų, gestų (Wong ir kt., 2015). Vizualinės sistemos sutrikimai būdingi nuo 8 iki 83 procentų vaikų, turinčių ASS. Jie susiduria su sunkumais nusakydami, kur yra daiktas, įvardydami spalvų, formų ar dydžių skirtumus, dėliodami dėlionę, kopijuodami figūras, kirpdami išilgai linijos. Taip pat šie vaikai sunkiai išlaiko dėmesį, juos dažnai patraukia šalutiniai veiksniai (Behrmann ir kt., 2010) (11 ir 12 lentelės).

11 lentelė. Regos sistemos sutrikimo bruožai ir pavyzdžiai (Wong ir kt., 2015; Behrmann ir kt., 2010)

Regos hiperjautrumas	Regos hipojautrumas
<ul style="list-style-type: none"> • Jautriai reaguoja į šviesą, patinka prietema. • Vengia ryškių šviesų, dengiasi akis. • Dėmesį išblaško įvairūs vaizdiniai dirgikliai. • Pakeitus aplinką, reikia ilgesnio laiko priprasti prie pasikeitusios šviesos. • Kyla sunkumų išrenkant reikiamus daiktus iš didelės gausos objektų. • Nukreipia akis, kad išvengtų akių kontakto. • Dienos metu gali būti prisimerkęs. • Krūpčioja dėl menkausios priežasties. 	<ul style="list-style-type: none"> • Patinka žiūrėti į besisukančius daiktus (sukti mašinyčių ratus). • Ilgai stebi objektus, patraukusius akį, ypač domisi blizgiais, šviečiančiais objektais. • Dažnai mirksi. • Iš arti apžiūri daiktus, mėgsta juos sukti nedideliu atstumu nuo akių.

12 lentelė. Regos sistemos lavinimo strategijos (Wong ir kt., 2015; Behrmann ir kt., 2010)

Strategijos, lavinančios hiperjautrumą	Strategijos, lavinančios hipojautrumą
<ul style="list-style-type: none"> • Kad vaikas nurimtų, reikia naudoti proprioreceptines veiklas. • Naudoti neutralias spalvas, kurios nedirgintų akių. • Parinkti tinkamą apšvietimą. • Nesodinti vaiko prie lango. • Lauke naudoti kepurę ir saulės akinius. • Užduotyje pabraukti reikalingiausią informaciją. 	<ul style="list-style-type: none"> • Skatinti vaiką surasti tinkamus objektus lape, kambaryje, namuose ir pan. • Atlikti darbelių su kontrastingomis spalvomis. • Pabraukti reikalingiausią informaciją. • Darbo vietoje laikytis tvarkos, vengti pašalinių dirgiklių.

Interorecepcija. Interorecepcija mums suteikia informacijos apie mūsų kūno vidinę būklę. Ši sistema ypač svarbi kasdinei savireguliacijai. Ji padeda mums išgyventi ir apsitarnauti kasdieniame gyvenime. Vaikai, turintys ASS, pasižymi interorecepcijos surikimais, todėl jiems sunku išmokti tualetu įgūdžių, jiems būdingi miego ir valgymo sutrikimai. Interorecepcija, kaip ir kitos sistemos, turi specialias ląsteles (receptorius), atsakingas už svarbios sensorinės informacijos perdavimą. Receptoriai išsidėstę daugumoje mūsų kūno audinių – mūsų vidaus organuose, raumenyse, odoje, kauluose ir kt. Šių receptorių surinkta informacija keliauja į galinę smegenų skiltį (lot. *insula*). Ten ši informacija šifruojama ir leidžia mums suvokti badą, sotumą, niežulį, skausmą, pykinimą, poreikį praustis, fizinį krūvį, seksualinį susierzinimą, yra susiejama su emocijomis būsenomis ar net jų suvokimu – pykčiu, ramumu, blaškymusi ar baime. Interorecepcija

leidžia mums atsakyti į klausimą „Kaip aš jaučiuosi?“ (Noel, Lytle, Cascio ir Wallace, 2017). Pastaraisiais dešimtmečiais ši sistema mokslininkų intensyviai tyrinėjama. Interorecepcijos tyrimai susiję su įvairiais sutrikimais – potrauminiu stresu, nutukimu, valgymo sutrikimais, dėmesio deficitu ir hiperaktyvumu, depresija, priklausomybe nuo narkotikų ir alkoholio, skausmo sindromais, šizofrenija, taip pat ir autizmo spektro sutrikimais. Moksliniai tyrimai parodė, kad gerai veikiant interorecepcijai žmonės labiau suvokia vidinius savo kūno pojūčius ir turi geresnius socialinius įgūdžius (Schauer ir kt., 2016). Pvz., galite pajusti sausumą burnoje bei gerklėje ir suprasti, jog esate ištroškę. Arba galite jausti raumenų drebinimą, skrandžio dilgčiojimą, greitesnį širdies plakimą ir suvokti, kad esate susijaudinęs, susinervinęs. Vaikai, turintys ASS, dažnai nejaučia arba netinkamai interpretuoja šiuos procesus, todėl jiems būdingas nenoras valgyti ar valgymas nekramčius, per didelis jautrumas ar aukštas skausmo slenkstis, baimės nejutimas; jie nesuvokia, kad kai skauda pilvą, reikia eiti į tualetą, o kai esi pavargęs, eiti miegoti. Sąmoningumas yra apibrėžiamas kaip mūsų gebėjimas pastebėti pojūčius ir suteikti jiems prasmę. Interorecepcija mums leidžia atpažinti savo pojūčius, įspėjančius, jog vidinė pusiausvyra sutrikdyta, ir skatina imtis veiksmų, kad ji vėl būtų atkurta ir mes pajustumė komforto būseną. Jei mes jaučiamės ištroškę – atsigeriame; jei jaučiame šaltį – apsirengiame; jei yra poreikis šlapintis – einame į tualetą; jei mes jaučiame nerimą – siekiame saugumo; jei jaučiamės nusivylę – ieškome pagalbos.

Apibendrinant galima teigti, kad visos sensorinės sistemos yra reikšmingos žmogui sąveikaujant su aplinka ir vystantis. Autizmo atveju pasireiškiantys sutrikimai šiose sistemose lemia aplinkos suvokimo ir prisitaikymo trūkumus, nulemiančius visuomenei nepriimtina elgesį ir emocinio sutrikimo būsenas individo lygmeniu (Mul, Stagg, Herbelin ir Aspell, 2018).

Faramarzi ir kt. (2016) atlikti tyrimai rodo, kad, lavinant sensorinės integracijos pojūčius, gerėja vaiko pažangumas ir mokymosi rodikliai. Miller (2016) tyrimas atskleidžia, kad sensorikos taikymo programa pagerina vaiko įgūdžius socialinėje integracijoje ir padeda kontroliuojant priešišką elgesį.

Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimų, elgesio sutrikimų sąsaja su emocine išraiška ir sensoriniais sutrikimais

Mus supa daugybė aplinkoje esančių sensorinių dirgiklių. Pabandykime įsivaizduoti tokią situaciją: esame vaikų žaidimų aikštelėje, ten girdime vaikų verksmą ir juoką, mašinų gausmą ir sūpynių girgždesį; matome saulės atspindžius, ryškias aikštelės spalvas; jaučiame smėlį tarp delnų, spaudžiančią drabužių tekstūrą, kito vaiko prisilietimą; uodžiame mašinų kvapą, mamos kvėpalus, nupjautos žolės kvapą; ragaujame rūgščias apelsinų sultis; judėdami jaučiame nelygią žemę, sūpynių svaigulį. Vaikas, neturintis sensorinių sutrikimų, turi savireguliacijos mechanizmą ir geba informaciją rūšiuoti, kreipia dėmesį tik į tuo metu svarbiausią dirgiklį. Šiuo atveju, kai mama užkalbina vaiką, jis reaguoja tik į jos žodžius, kiti dirgikliai lieka antrame plane. Vaikui, turinčiam sensorinės integracijos sutrikimų, atsakymas į mamos klausimą yra iššūkis, nes tuo metu jį blaško kiti dirgikliai (Kandaswamy, 2018). Visus išorės dirgiklius toks vaikas jaučia tuo pačiu metu, negeba jų rūšiuoti ir atrinkti svarbiausių. Kas gi atsitinka? Organizmas į tokią situaciją reaguoja kaip į pavojų, keliantį grėsmę gyvybei, todėl jo rezultatas – kūno reakcija „kovok arba bėk“: žmogaus nervų sistema reguliuoja žmogaus kūno procesus taip, kad vaikas būtų pasirengęs įveikti iškilusį

pavojų. Ši reakcija, susiformavusi evoliuciškai, žmogui gali būti labai naudinga, kai reikia greitai reaguoti. Deja, kartais žmogaus kūnas perdėtai intensyviai reaguoja ir į nedideles grėsmes, o kylantys streso pojūčiai tokiais atvejais būna itin nemalonūs. Maža to, „kovok arba bėk“ reakcijos metu slopsta mąstymo funkcija, nes energija naudojama ne racionalių sprendimų paieškai, o kūno parengčiai gintis nuo grėsmės atsako refleksu – automatiška reakcija į dirgiklius. Taip pasireiškia sunkiai paaiškinamas agresyvus vaiko elgesys, užsisklendimas. Kitas variantas, kai vaiko smegenys registruoja tik dalį dirgiklių – jis išgirsta kas trečią žodį; tik po ilgesnio laiko pastebi, kad nemaloniai pribyrėjo smėlio į batus; įsidūrė į šukę, bet neverkia, nes dėmesys nukrypsta į kitą dirgiklį. Toks vaikas siekia papildomų pojūčių ir yra aktyvesnis už kitus vaikus, nuolat sukinėjasi ir blaškosi ar pan. (Hayes ir Watson, 2013).

Manoma, kad žmonių mintys, jausmai ir elgesys yra tarpusavyje labai glaudžiai susiję, o keisdami vieną jų, sukeliame pokyčius ir kituose (Beyer ir Furniss, 2007). Amerikietės DiMatteo ir kt. (2001) atlikto tyrimo, paremto agresijos neuroanatominės struktūros teorija, duomenys atskleidžia, kad iš tikrųjų pastebime ne emociją, o elgseną, kuria atskleidžiama viena ar kita emocija (autoagresija, vokalizacija, krykštavimas, verksmas, glaustymasis). Šiame tyrime stebėjimo metu tėvai žymėjo vaikų elgseną, kai vyraudavo viena ar kita emocinė reakcija. Vėliau tyrėjai susistemino emocines reakcijas pagal pasirinktą emocijų klasifikaciją: džiaugsmo emocijos raiška – krykštavimas, linksmumas, vokalizacijos; liūdesio emocijai priskirtos įnoringumo, stipraus verksmo emocijos; pykčio emociją išreiškia agresija kitiems ir sau. Agresyviai besielgiantis vaikas sumažina įtampą, kilusią dėl pykčio. Siekiant mažinti elgesio sutrikimus, svarbu suprasti, kad agresyvus elgesys dažnai pasireiškia ne tik dėl to, kad asmuo nežino, kaip tinkamai išreikšti pyktį, bet ir todėl, kad agresija teikia tam tikrą emocinę naudą (Baranek, Boyd ir Poe, 2007).

Autizmo atveju dėl sensorinės integracijos sutrikimų pasireiškiantis hiperaktyvumas taip pat yra siejamas su panikos būsenos išgyvenimu, o ne ligos simptomais (Hayes ir Watson, 2013). Tokie vaikai yra fiziškai aktyvesni ir mažiau atidūs negu bendraamžiai, todėl vargina aplinkinius ir dažnai tampa problema tėvams, auklėtojams ir mokytojams. Trečdaliui jų būdingas agresyvumas ar savęs žalojimas, taip pat virškinimo sistemos sutrikimai, o daugiau nei pusei šių vaikų būdingi miego sutrikimai, kurie turi tiesioginę įtaką tėvų depresyvumui (Kuhlthau ir kt., 2014).

Taip pat dėl sensorinės integracijos sutrikimų autizmo atveju gali pasireikšti hipoaktyvumo sindromas (Beyer ir Furniss, 2007), pasireiškiantis pasyvumu, menkais socialiniais įgūdžiais, žema motyvacija, prastu dėmesio sukaupimu, sunkumais atliekant užduotis, prasta pusiausvyra ir koordinacija, todėl šie vaikai dažnai krenta, susimuša galvą, jų kūnas nusėtas mėlynėmis, pasitaiko net kaulų lūžių (Weeks, Boshoff ir Sewart, 2012). Tokie vaikai menkai tiria aplinką, mieliau veiksma stebi iš tolo, nenori aktyviai žaisti, mažai manipuliuoja daiktais, o jų žaidimas labai monotoniškas, stereotipinis: daiktai kišami į burną, daužomi, kratomi. Tokia žaidimo išraiška atskleidžia jutimų trūkumą (Schaaf ir Davies, 2010). Dirbant su hiperjautriais vaikais labai svarbu atsargiai dozuoti sensorinį stimuliavimą ir per daug nesudirginti. Dauguma hipoaktyvių vaikų pasižymi lytėjimo hiperjautrumu ir yra jautresni garsams bei ryškiai šviesai, tačiau jiems patinka stiprūs prisilietimai. Dėl šių priežasčių lengvų prisilietimų reikėtų vengti ir rinktis stiprų spaudimą, vaiko aplinkoje rinktis skaisčias ir kontrastingas spalvas (baltą ir juodą), pratinti prie skirtingų garsų, pvz., siurblio ar džiovintuvo. Pastebėta, kad suteikiant sensorinių dirgiklių kiekvieną dieną hipoaktyvaus vaiko reakcijos į dirgiklius ilgainiui gerėja. Jis tampa mažiau dirglus ir atidžiau reaguoja į aplinką (Noor, Lawson ir Hartwell, 2018).

Sensoriniai pojūčiai kasdienėse veiklose

Žaidimas – tai svarbiausia sensorinės integracijos patirties įgijimo priemonė. Žaisdami vaikai įgyja naujų sugebėjimų, įgūdžių, vertybių, naujos patirties, ugdoma jų motorika, kalba, vaizduotė, lavinami protiniai sugebėjimai, įsisąmoninamos elgesio normos, taisyklės, vertybės. Būtent žaisdamas vaikas įgyja papildomų pojūčių, praktikos ir suvokia, kad gali išmokti pats susitvarkyti; kantriai skaičiuodamas ir skirstydamas spalvas, supranta, jog kiekviena veikla turi pradžią ir pabaigą; atlikdamas kūrybines užduotis, mokosi savarankiškumos ir daugelio kitų prisitaikymui reikalingų įgūdžių. Žaidžiant vaikui yra svarbus saugumas, tam tikra ramybė, kuri suteikia laisvę nevaržomai pasinerti į žaidimą. Pats terminas „žaidimų metai“ pabrėžia didžiulę žaidimų reikšmę vaiko ugdymuisi bei tobulėjimui. Pridurtina, kad atliekant veiklas kartu su kitais vaikais vystosi ir socialinė sąveika (Kandaswamy, 2018).

Aktyvios veiklos. Sensorinės sistemos glaudžiai siejasi su judėjimu: pusiausvyra, koordinacija, laikysena, bendru judėjimo suvokimu, jėga, atlikimo laiku. Siekiant lavinti vaiką visapusiškai, vertėtų skatinti **tikslingas** aktyvias veiklas, kurių metu vaikas mokytųsi atlikti naujus judesius arba juos tobulinti, o įgydamas naujų jutimų lavintų pažinimo funkcijas. Vaikams, turintiems ASS, kyla sunkumų planuojant judesį ir jį atliekant, tačiau kuo didesnė vaiko patirtis, tuo greičiau ir lengviau jis gali išmokti atlikti naują judesį. Dažna tėvų klaida, kai jie vaiką nori per daug nuo visko apsaugoti ir taip atima jo galimybę tyrinėti ir pažinti aplinką. Jeigu vaikas eidamas pargriūva ir išsitepa, kitą kartą tėvai bus atsargesni ir jam neleis to daryti, todėl vaikui bus sunkiau išmokti tikslingai atlikti veiksmą ir suvokti pasekmes. Taip dažnai atsitinka ir su kitomis veiklomis, pvz., karpymu, šokinėjimu per balas, valgymu ir panašiai. Visa tai sukelia vaiko nepasitikėjimą savimi, baimę žaisti, prarastą savarankiškumą ir iš to kylančias pažinimo bei raidos problemas, nes būtent žaidimas yra praktikos, pasaulio tyrinėjimo ir vystymosi būdas (Noor, Lawson ir Hartwell, 2018).

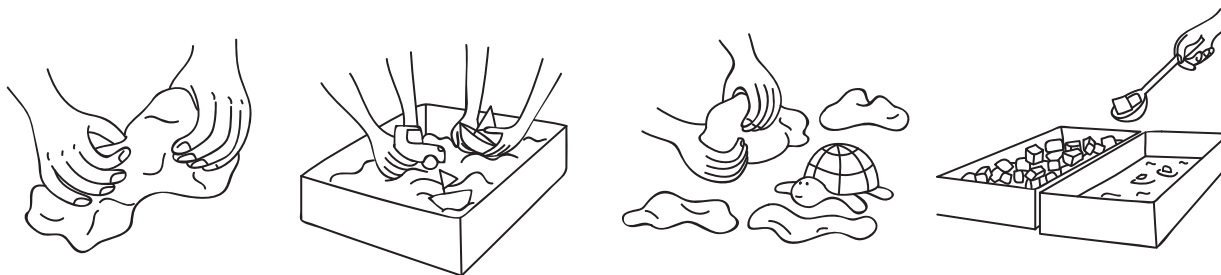
Vaikų, turinčių ASS, sensorinei integracijai gerinti namuose, darželyje ar mokykloje rekomenduojama įkurti aktyvią zoną. Kadangi vaikams sunku susikaupti ir koncentruoti dėmesį į veiklą, trumpos pertraukėlės ir apsilankymas aktyvioje zonoje gali pagerinti ugdymosi rezultatus. Aktyvi zona – tai nedidelė vieta, kurioje gali būti batutas, sėdmaišis, keletas mažesnių sensorinių žaislų, skirtų suspausti ir panašiai. Šioje vietoje vaikas gali gauti sensorinių stimulų, kurių jam trūksta (13 lentelė).

13 lentelė. Sensorinės aktyvios veiklos pavyzdys (Ayer,1972; Schaaf, Dumont, Arbesman ir May-Benson, 2017)

Įrankis	Stimuliuojamos sistemos
	Vestibulinė, proprioceptinė
	Vestibulinė, proprioceptinė, taktilinė
	Vestibulinė, proprioceptinė, taktilinė
	Vestibulinė, proprioceptinė, taktilinė, interoreceptinė
	Vestibulinė, proprioceptinė, taktilinė
	Proprioceptinė, taktilinė
	Proprioceptinė, taktilinė
	Vizualinė

Kūrybinės veiklos. Šios veiklos orientuotos į procesą, o ne rezultatą, tačiau jos taip pat turi būti **tikslingos**. ASS turintys vaikai linkę dažnai keisti veiklas arba ilgai žaisti vieną ir tą patį žaidimą. Siekiant išmokyti įvairesnių žaidimų ir suteikti kitokios patirties, vertėtų sukurti veiklos planą ir padėti jį įgyvendinti. Meninė veikla lavina fantaziją, emocinį intelektą ir suvokimą, socialinius įgūdžius, motorines ir kognityvines funkcijas bei jautimus. Atlikdami šias veiklas, galime pajusti tekstūras ir jas įvardyti. Pvz., kruopose ieškoti įvairių daiktų, mokytis kiekio sąvokų, perkelti daiktus iš vienos vietos į kitą jų nepametęs ir pan. Gausybę priemonių galima rasti namuose – skirtingų faktūrų, dydžių, formų ir apskritai skirtingų rūšių (kruopos, tešla, dažai, modelinas, putos ir daug kitų). Vaiko pasaulio pažinimas per jutimines sistemas vystosi greitai ir pačiu efektyviausiu būdu. Vaikai, kurie turėjo menką patirtį kūrybinėse veiklose, vėliau, pradėję mokytis piešti formas, rašyti raides, skaičius, patiria daug nesėkmių, todėl šios veiklos nemėgsta ir atsisako (Hollander, Hagerman ir Fein, 2018) (2 pav.).

2 pav. Kūrybinių veiklų pavyzdžiai (Baranek, David, Poe ir kt., 2006)

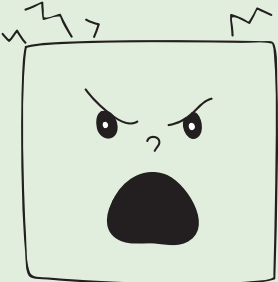

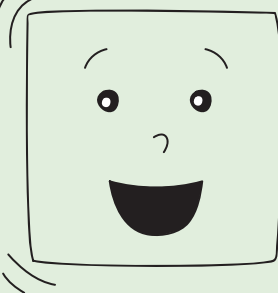
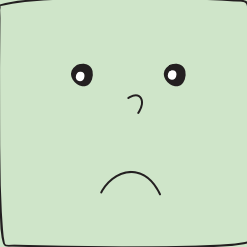

Sensorinė dieta. Vaiko negebėjimas tinkamai reaguoti į sensorinius pojūčius trukdo jam tinkamai vystytis. Tai neigiamai atsiliepia savipriežiūrai, savarankiškumui, mokymosi sugebėjimams, laisvalaikui. Siekdamas įveikti šiuos sunkumus, vaikas turi gebėti tinkamai priimti jutiminę informaciją nebandydamas atsiriboti ar perdėtai (agresyviai) reaguoti. Svarbu pritaikyti vaikui tinkamus sensorinius išbandymus, su kuriais jis gali susidoroti, ir palaipsniui juos stiprinti – sudaryti individualią „sensorinę dietą“. Į tai įeina ne tik aplinkos pritaikymas, bet ir verbaliniai ir neverbaliniai nurodymai, vaizdiniai tvarkaraščiai, kurie padeda orientuotis aplinkoje ir ją suprasti.

Siekiant ugdyti vaikų savikontrolę, šis metodas užsienyje plačiai taikomas. Tai kruopščiai suplanuota fizinės veiklos ar veiklų serija, skirta kiekvienam vaikui suteikti reikalingą sensorinę pagalbą. „Sensorinės dietos“ gali būti naudojamos kaip sensorinės integracijos terapijos dalis. Ji gali padėti vaikams patirti „teisingą“ būseną, kuri gali padėti jiems atkreipti dėmesį į tai, kas vyksta aplinkoje, išmokyti naujų įgūdžių ir bendrauti su kitais vaikais. Ką reiškia „teisinga“ būsena? Vaikams, kurie dėl per didelio stimulų kiekio linkę jaustis išsiblaškę, „sensorinė dieta“ gali padėti jaustis ramiau. Vangius vaikus „teisinga“ būsena skatina atlikti veiklą, kuri juos domina.

Pirmiausia vaikams reikia padėti išmokyti suprasti, kaip jie jaučiasi po vienos ar kitos veiklos, ir atpažinti patiriamas emocijas. Tuo tikslu naudojama vizualinė emocijų skalė, matuojanti esamą emociją (14 lentelė).

14 lentelė. Emocinės skalės pavyzdys (Thompson-Hodgetts ir Magill-Evans, 2018)

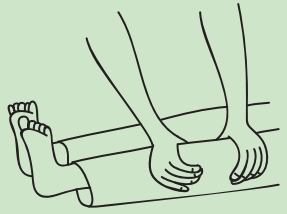

Būsenos	Ką daryti?
 <p>Piktas Agresyvus Nevaldomas Išsigandęs Šaukiantis</p>	<p>Leisti nurimti Pasunkinta paklodė (liemenė) Gilūs paspaudimai (masažas) Nurimti sėdmaišyje Pamaigyti modeliną Įkvėpti ir iškvėpti Patrepsėti Suplėšyti popierių</p>
 <p>Nerimaujantis Nervingas Nuliūdęs Sutrikęs Pavydus Susigėdęs</p>	<p>Pasunkinta paklodė (liemenė, ausinės, svareliai ant kojų) Gilūs paspaudimai (masažas) Paklaudyti muzikos Pasisupti Apkabinti Piešimas putomis (ryžių dėžė)</p>
 <p>Linksmas Laimingas Susikaupęs Ramus</p>	<p>Pasiruošęs atlikti veiklas Budrus Gebantis klausyti Pasiruošęs išmokti</p>
 <p>Liūdnas Pavargęs Sergantis (susižeidęs) Sulėtėjęs Ignoruojantis</p>	<p>Pašokinėti Atlikti trumpą aktyvią mankštą Pamėtyti kamuolį Pakutenti Pasisupti kėdėje</p>

Ne visi vaikai gali atpažinti „teisingą“ būseną. Nuoseklus „sensorinės dietos“ diegimas yra labai svarbus veiksnys, padedantis vaikui tapti sąmoningam ir pažangiam. Ji sudaroma individualiai kiekvienam vaikui. Nėra vieno tinkamo būdo. Šią dietą gali sudaryti ergoterapeutas.

Pagal emocijų ir elgsenos gerinimo principą gali būti pritaikoma ir „jausminė dieta“, susidedanti iš tam tikros veiklos, skirtos vaiko poreikiams. Tai priklauso nuo vaiko sensorinių problemų, todėl nėra vieno tinkamo „recepto“ ją sudaryti. Visų pirma reikėtų nustatyti, kokios veiklos vaiką ramina, o kurios, priešingai – aktyvina, ir jas įterpti tarp kasdinių veiklų (Thompson-Hodgetts ir Magill-Evans, 2018).

15 lentelėje pateikiami pratimai pirmus kartus turėtų būti pademonstruoti ergoterapeuto pagal vaiko individualų sensorinį profilį, o vėliau saugiai atliekami namuose. Netinkamas atlikimas gali turėti neigiamą atsaką ir poveikį.

15 lentelė. Sensorinio masažo pavyzdžiai (Wilbarger, Gunnar, Schneider ir Pollak, 2010; Weeks, Boshoff ir Sewart, 2012)

Metodas (Įrankis)	Naudojimas	Lavinami jutimai	Vizualizacija
Terapinis šepetys	Stabiliai laikydami ar prispausdami vaiko galūnę, braukiame šepetčiu iš viršaus žemyn, stipriau spustelėdami ties sąnariais.	Taktilika, propriorepcija	
Sąnarių kompresija	Stabilizuodami spaudžiamą sąnarį iš abiejų pusių, stumiame rankas su spaudimu į sąnarį ir atleidžiame (galima atlikti su visais sąnariais).	Taktilika, propriorepcija	
Gimnastinis kamuolys	Paguldome vaiką ant grindų ir spausdami ridename kamuolį nuo pėdų iki krūtinės.	Propriorepcija, interorepcija	
Vibruojantis masažuoklis	Pasodiname ar paguldome vaiką ir braukiame masažuokliu per kūną akcentuodami sąnarius, ties jais masažuoklį išlaikome ilgiau. Vaikai dažnai jo bijo, nereikėtų gąsdinti, tačiau pratinti palaipsniui.	Taktilika, propriorepcija, interorepcija	

Apibendrinimas

Vaikams, turintiems ASS, būdingi sensorinės sistemos sutrikimai, todėl jie sunkiau suvokia pasaulį. Tokiems vaikams aplinka atrodo pavojinga, erzinti ir kelianti nerimą. Suteikdami naujos jutiminės patirties, ją palaipsniui didindami, galime padėti ASS turintiems vaikams teisingai priimti ir suvokti iš aplinkos gaunamą informaciją. Šių vaikų sensorinę integraciją galima pagerinti sensorinę sistemą stimuliuojančias veiklas įterpdami į vaiko dienotvarkę, pritaikydami jas kasdienėje praktikoje. Nuolat lavinant sensorinę sistemą, gali pagerėti vaikų, turinčių ASS, emocinė išraiška ir elgesys, dėmesio koncentracija, mokymosi ir prisitaikymo gebėjimai. Jutimų stimuliavimas yra veiksmingas būdas siekiant koreguoti neadekvačias vaikų reakcijas į sensorinius dirgiklius.

Literatūros sąrašas

1. Adamson, A., O'Hare, A. & Graham, C. (2006). Impairments in Sensory Modulation in Children with Autistic Spectrum Disorder. *British Journal of Occupational Therapy*, 69 (8), 357–364.
2. Ayer, A. J. (1972). Improving Academic Scores Through Sensory Integration. *Journal of Learning Disabilities*, 5 (6), 338–343.
3. Baker, A. E. Z., Lane, A., Angley, M. T. & Young, R. L. (2008). The Relationship Between Sensory Processing Patterns and Behavioural Responsiveness in Autistic Disorder: A Pilot Study. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 38(5), 867–875.
4. Baranek, G. T., David, F. J., Poe, M. D., Stone, W. L. & Watson, L. R. (2006). Sensory experiences questionnaire: Discriminating sensory features in young children with autism, developmental delays, and typical development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(6), 591–601.
5. Baranek, G. T., Boyd, B. A. & Poe, M. D. (2007). Hyperresponsive sensory patterns in young children with autism, developmental delay, and typical developmental. *American journal on mental retardation*, 112(4), 233–245.
6. Baranek, G. T., Boyd, B. A., Sideris, J., Watson, L. R., Patten, E. & Miller, H. (2010). Sensory features and repetitive behaviors in children with autism and developmental delays. *Journal Autism Research*, 3(2), 78–87.
7. Bar-Shalita, T., Seltzer, Z., Vatine, J., Yochman, A. & Parush, S. (2009). Development and psychometric properties of the sensory responsiveness questionnaire (srq). *Disability and Rehabilitation*, 31(3), 189–201.
8. Baum, S. H., Stevenson, R. A. & Wallace, M. T. (2015). Behavioral, perceptual, and neural alterations in sensory and multisensory function in autism spectrum disorder. *Progress in Neurobiology*, 134, 140–160.
9. Behrmann, M., Thomas, C. & Humphreys, K. (2010). Seeing it differently: visual processing in autism. *Trend in cognitive sciences*, 10(6), 258–264.
10. Beyer, T. & Furniss, T. (2007). Child psychiatric symptoms in primary school. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 42(9), 753–758.
11. Ben-Sasson, A., Cermak, S. A., Orsmond, G. I., Tager-Flusberg, H., Kadleck, M. B. & Carter, S. A. (2008). Sensory clusters of toddlers with autism spectrum disorders: differences in affective symptoms. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49 (8), 817–825.
12. Boonen, H., Maljaars, J., Lambrechts, G., Zink, I., Leeuwen, K. V. & Noens, I. (2014). Behavior problems among school-aged children with autism spectrum disorder: Associations with children's communication difficulties and parenting behaviors. *Research in autism spectrum disorders*, 8(6), 716–725.
13. Brandes-Aitken, A., Anguera, J. A., Rolle, C. E., Desai, S. S., Demopoulos, C., ... & Marco, E. J. (2018). Characterizing cognitive and visuomotor control in children with sensory processing dysfunction and autism spectrum disorders. *Neuropsychology*, 32(2), 148–160.

14. Case-Smith, J., Weaver, L. L. & Fristad, M. A. (2015). A systematic review of sensory processing interventions for children with autism spectrum disorders. *Autism*, 19(2), 133–148.
15. Cermak, S. A., Curtin, C. & Bandini, L. G. (2009). Food selectivity and sensory sensitivity in children with autism spectrum disorders. *Journal of the American Dietetic Association*, 110(2), 238–246.
16. Dickie, V. A., Baranek, G. T., Schultz, B., Watson, L. R. & McComish, C. S. (2009). Parent reports of sensory experiences of preschool children with and without autism: a qualitative study. *American journal of occupational therapy*, 63(2), 172–181.
17. DiMatteo, M. R., Lepper, H. S. & Croghan, T. W. (2001). Depression is a risk factor for noncompliance with medical treatment: meta-analysis of the effects of anxiety and depression on patient adherence. *Arch Intern Med*, 160(14), 2101–2107.
18. Everitt, B. S. & Skrondal, A. (2018). Cambridge Dictionary. *The Cambridge dictionary of statistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Faramarzi, S., Rad, S. R. & Abedi, A. (2016). Effect of sensory integration training on executive functions of children with attention deficit hyperactivity disorder. *Neuropsychiatry and neuropsychology*, 11 (1), 1–5.
20. Ghanizadeh, A. (2011). Sensory processing problems in children with ADHD, a systematic review. *Psychiatry Investig*, 8(2), 89–94.
21. Gliga, T., Jones, E. J., Bedford, R., Charman, T. & Johnson, M. J. (2014). From early markers to neuro-developmental mechanisms of autism. *Elsevier journal*, 34(3), 189–207.
22. Goldsmith, H. H., Van Hulle, C. A., Arneson, C. L., Schreiber, J. E. & Gernsbacher, M. A. (2006). A population-based twin study of parentally reported tactile and auditory defensiveness in young children. *Journal of abnormal child psychology*, 34(3), 393–407.
23. Hayes, S. A. & Watson, S. L. (2013). The impact of parenting stress: a meta-analysis of studies comparing the experience of parenting stress in parents of children with and without autism spectrum disorder. *Journal of autism and developmental disorders*, 10 (3).
24. Hallmayer, J., Cleveland, S., Torres, A., Phillips, J., Cohen, B., Torigoe, T., ... & Risch, N. (2011). Genetic heritability and shared environmental factors among twin pairs with autism. *Arch Gen Psychiatry*, 68(11), 1095–1102.
25. Hilton, C. L., Harper, J. D., Kueker, R. H., Lang, A. R., Abbacchi, A. M., Todorov, A. & LaVesser, P. (2010). Sensory responsiveness as a predictor of social severity in children with high functioning autism spectrum disorders. *Journal of autism and developmental disorders*, 40(8), 937–945.
26. Hollander, E., Hagerman, R. J. & Fein, D. (2018, November 27). *Autism Spectrum Disorders*. Prieiga internete: <https://emedicine.medscape.com/article/912781-overview>
27. Iarocci, G. & McDonald, J. (2006). Sensory integration and the perceptual experience of persons with autism. *Journal of autism and developmental disorders*, 36(1), 77–90.
28. Kandaswamy, R. (2018). Sensory Processing Disorder (SPD) and Sensory Integration Dysfunction: The Permanent. Solution. *EC Paediatrics*, 7(3), 191–193. Prieiga internete: <https://www.ecronicon.com/ecpe/pdf/ECPE-07-00220.pdf>

29. Kuhlthau, K., Payakachat, N., Delahaye, J., Hurson, J., Pyne, J. M., Kovacs., E., ... & Yock, T. I. (2014). Quality of life for parents of children with autism spectrum disorders. *Research in autism spectrum disorders*, 8, 1339–1350.
30. Lane, S. J., Reynolds, S. & Dumenci, L. (2012). Sensory overresponsivity and anxiety in typically developing children and children with autism and attention deficit hyperactivity disorder: Cause or coexistence? *American Journal of Occupational Therapy*, 66, 595–603. Prieiga internete: <http://dx.doi.org/10.5014/ajot.2012.004523>
31. Lapėnienė, A. ir Bubnytė, G. (2009). Ugdomosios veiklos situacijų, kuriančių jutiminės patirties galimybes priešmokyklinio amžiaus sutrikusios regos vaikams, stebėjimo rezultatai. *Special education*.
32. Mazor-Karsenty, T., Shalev, L., Parush, S. & Bonne, Y. (2018). Perception of Aversive Auditory Stimuli Is Different in Sensory Modulation Disorder and Attention Deficit Hyperactivity Disorder. *American Journal of Occupational Therapy*, 72(6), 1–8.
33. Micacchi, G., Giuliani, A., Cerbo, R. & Sorge, G. (2006). Physical activity in autistic young patients: a critical. *Italian journal of sport science*, 13, 57–64.
34. Miller, S. T. (2016). Vestibular neuromodulation: stimulating the neural crossroads of psychiatric illness. *The international journal of psychiatry and neuroscience*, 18 (6), 539–543.
35. Mul, C., Stagg, S. D., Herbelin, B. & Aspell, J. E. (2018). The feeling of me feeling for you: Interoception, alexithymia and empathy in autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 48 (9), 2953–2967.
36. Nelson, C. A. (2007). A neurobiological perspective on early human deprivation. *Child Development Perspectives*, 1, 13–18.
37. Noel, J. P., Lytle, M., Cascio, C. & Wallace, M. T. (2017). Disrupted integration of exteroceptive and interoceptive signaling in autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 11 (1), 194–205.
38. Noor, I. N., Lawson, L. M. & Hartwell, J. (2018). Relationship Between Sensory Processing and Participation in Daily Occupations for Children With Autism Spectrum Disorder: A Systematic Review of Studies That Used Dunn's Sensory Processing Framework. *American Journal of Occupational Therapy*, 72 (3), 1–9.
39. Parush, S., Sohmer, H., Steinberg, A. & Kaitz, M., (2007). Somatosensory function in boys with ADHD and tactile defensiveness. *Physiology and behavior*, 90 (4), 553–558.
40. Schaaf, R. C. & Davies, P. L. (2010). Evolution of the sensory integration frame of reference. *American journal of occupational therapy*, 64 (3), 363–367.
41. Schaaf, R. C., Dumont, R. L., Arbesman, M. A. & May-Benson, T. (2017). Efficacy of Occupational Therapy Using Ayres Sensory Integration: A Systematic Review. *American Journal of Occupational Therapy*, 72 (1), 1–10.
42. Tamošūnienė, J., Mikulėnaitė, L., Petrulytė, J. ir Raistenskis, J. (2012). Ikimokyklinių amžiaus vaikų, sergančių autizmo spektro sutrikimais, savarankiškumo įgūdžių raidos ypatumai. *Sveikatos mokslai*, 22 (6), 188–193.
43. Tender, G., Ajith, J., Najeeb, T. & Kline, D. (2004) Gilliat-Sumner Hand Revisited: A 25-year Experience. *Neurosurgery*, 55 (4), 883–890.

44. Thompson-Hodgetts, S. & Magill-Evans, J. (2018). Sensory-Based Approaches in Intervention for Children With Autism Spectrum Disorder: Influences on Occupational Therapists' Recommendations and Perceived Benefits. *American Journal of Occupational Therapy*, 72, 1–8.
45. Tomchek, S. D. & Dunn, W. (2007). Sensory processing in children with and without autism: a comparative study using the short sensory profile. *American Journal of Occupational Therapy*, 61 (2), 190–200.
46. Uljarević, M., Prior, M. R. & Leekam, S. R. (2014). First evidence of sensory atypicality in mothers of children with autism spectrum disorder (ASD). *Molecular autism*, 5, 26.
47. Voss, A. (2011). *Understanding Your Child's Sensory Signals: A Practical Daily Use Handbook for Parents and Teachers*. Independent Publishing Platform.
48. Weeks, S., Boshoff, K. & Sewart, H. (2012). Systematic review of the effectiveness of the Wilbarger protocol with children. *Pediatric health, medicine and therapeutics*, 3, 79–89.
49. Weiss-Salinas, D. & Williams, N. (2001). Sensory defensiveness: a theory of its effect on breastfeeding. *Journal of human lactation*, 17 (2), 145–151.
50. Whitcomb, D. A., Carrasco, R. C., Neuman, A. & Kloos, H. (2015). Correlational research to examine the relation between attachment and sensory modulation in young children. *American Journal of Occupational Therapy*, 69, 1–8.
51. Wilbarger, J., Gunnar, M., Schneider, M. & Pollak, S. (2010). Sensory processing in internationally adopted, post-institutionalized children. *The journal of child psychology and psychiatry*, 51 (10), 1105–1114.
52. Wilson, R. B., Enticott, P. G. & Rinehart, N. J. (2018). Motor development and delay: advances in assessment of motor skills in autism spectrum disorders. *Current Opinion in Neurology*, 31 (2), 134–139.
53. Wong, C., Odom, S. L., Hume, K. A., Cox, A. W., Fettig, A., Kucharczyk, S., ... & Schultz, T. R. (2015). Evidence-based practices for children, youth, and young adults with autism spectrum disorder: a comprehensive review. *Journal of autism and developmental disorders*, 45 (7), 1951–1966.

Užduočių pavyzdžiai

1 Užduotis. Elgesio sunkumai ir galimi sprendimo būdai

Vaikai, turintys ASS, patiria jutiminės informacijos apdorojimo sunkumų, todėl ugdymo procese jų bendravimas su bendraamžiais nėra sklandus. Toliau pateiksime kelis tokio elgesio pavyzdžius ir galimus sprendimo būdus, padėsiančius įveikti ar bent sumažinti kylančias problemas.

Nuolatinis atsitrenkimas į kitus moksleivius ir jų lietimasis (Aune, Burt ir Gennaro, 2010, p. 10–12)

Toks elgesys pastebimas įvairių lygių ugdymo įstaigose – nuo ikimokyklinių ugdymo įstaigų iki vidurinės mokyklos. Per bendras veiklas ugdytinis gali panorėti atsigulti ar įspirti šalia sėdinčiam vaikui. Tokie moksleiviai atsiduria kitų žmonių erdvėje, jiems sunku suvaldyti rankas, jie dažnai liečia kitų moksleivių kūną ar plaukus.

Juos galite pamatyti vaikstančius ištiesta ranka ir pirštais braukančius sienas, kol laukia eilėje kur nors koridoriuje. Kartais tokie moksleiviai stovėdami eilėje vis atsitrenkia į kitus arba per bendras veiklas užgauna šalia esančius bendraklasius. Jie dažnai atsiprašo, kai mokytojas liepia, bet ir toliau nesąmoningai atlieka šiuos veiksmus. Taip yra dėl to, kad jie yra pernelyg jautrūs lytėjimui arba nesuvokia savo kūno padėties erdvėje.

Galimi sprendimo būdai:

- Priminkite moksleiviui asmeninės erdvės taisykles. Jei žinote, kad moksleiviui kyla tokių problemų, geriausia mokslo metų pradžioje praveisti pamokas, kuriose pabrėžiama deramo atstumo nuo bendraamžių laikymosi svarba. Moksleivis jau gali būti to mokytojas per psichologo konsultacijas arba namie. Kai žinote, kad moksleivis yra susipažinęs su asmeninės erdvės taisyklėmis, dažnai pakanka užuominos, kad šis elgesys liautųsi bent jau kuriam laikui.
- Jei moksleiviui nepavyksta liautis taip elgtis net gavus užuominą, gali tekti sudaryti jam sąlygas šį poreikį patenkinti tinkamesniu būdu. Tokiose situacijose galima daryti pertraukėles pajudėti. Tam puikiai padėtų pertrauka, skirta atsigerti ar nueiti į tualetą.

Drabužių arba kitų daiktų kramtymas (ten pat, p. 13–15)

Viena strategijų, kurią moksleiviai naudoja savireguliacijai, yra drabužių kramtymas, dėl kurio audinyje atsiranda skylių arba didelių šlapių dėmių. Kai kurie moksleiviai taip pat dažnai kramto trintukus arba nuolat kandžioja pieštukus. Šis oralinis veiksmas padeda susikaupti ir ramina. Svarbu užtikrinti, kad vaikai turėtų galimybę šį veiksmą atlikti socialiai priimtiniu ir pagal amžių tinkamu būdu.

Galimi sprendimo būdai:

- Leiskite moksleiviui atliekant užduotis klasėje valgyti. Sunkiai kramtomas maistas, vaisių juostelės arba guminukai jam gali suteikti oralinę stimuliaciją ir jutiminį dirgiklį, kurių reikia, kad jis išliktų budrus ir susitelktų į užduotį. Rūgštus maistas, pvz., citrininiai rutuliukai, irgi padėtų pasiekti pageidaujamą poveikį.

- Leiskite moksleiviui gerti vandenį iš buteliuko per didelį plastikinį šiaudelį. Vandens buteliukai ant mokinių stalų yra įprastas dalykas, tad konkretus moksleivis neišsiskirs iš klasės draugų. Jis gaus norimą oralinę stimuliaciją kramtydamas arba čiulpdamas šiaudelį ir neatrodys keistai ar „kitoks“.

Sunkumai dėl drabužių (ten pat, p. 97–98)

Kai kuriems moksleiviams kyla su drabužiais susijusių sensorinių problemų. Šios problemos kartais pasireiškia tualete, per fizinio lavinimo pamokas ir klasėje. Vaikas, jautriai reaguojantis į prisilietimus, galbūt nori dėvėti didelius, apsmukusius drabužius. Šie moksleiviai taip pat gali nepakęsti kojinių ir batų. Moksleiviams, kurių reakcija į lytėjimą susilpnėjusi, gali būti sunku „jausti“, ar jų drabužiai dėvimi tinkamai, todėl jie ne visada atrodo tvarkingi. Taip pat dėl smulkiųjų judesių problemų moksleiviams gali būti sunku susijuosti diržą, užsirišti batų raištelius ar net užsisegti kelnes, susisagstyti marškinius, dėl to kartais sudėtinga nueiti į tualetą.

Galimi sprendimo būdai:

- Jei aptartosios problemos trukdo pamokinei veiklai, pakalbėkite su vaiko tėvais ir išsiaiškinkite, kokios priemonės veiksmingos namie. Kartu galite rasti sprendimą, pvz., batų raištelius pakeisti lipniomis juostelėmis.
- Paklauskite ugdytinio, dėl ko konkrečiai jis jaučiasi patogiai arba nepatogiai, ir pakalbėkite apie tai su jo tėvais.
- Moksleiviui, kuriam kyla tokių sunkumų, gali būti teikiamos ergoterapijos paslaugos. Jei moksleiviui tokios paslaugos teikiamos, patikrinkite, ar jos padeda spręsti šias problemas.

Parengta remiantis

Aune, B., Burt, B. & Gennaro, P. (2010). *Behavior Solutions for the Inclusive Classroom: A Handy Reference Guide that Explains Behaviors Associated with Autism, Asperger's, ADHD, Sensory Processing Disorder, and other Special Needs*. Arlington: Future Horizons.

2 užduotis. Sensorinės priemonės

Problemas, kurias sukelia sensoriniai sunkumai, galima sumažinti tinkamai parenkant priemones, kurios stimuliuotų atitinkamas sensorines sistemas. Rekomenduojamos išbandyti tokios sensorinio jaudrinimo priemonės (Aune, Burt ir Gennaro, 2010, p. 127):

- Antistresiniai kamuoliukai (maži, telpantys į delną kamuoliukai, užpildyti žele ar smėliu ir sukeliantys reikiamą sensorinę reakciją).
- Antistresiniai žaislai, pvz., išmanusis plastilinas. Vyresni moksleiviai gali pažaisti sąvaržėlėmis. Suraizgyti kamuoliai ir kiti maži plastikiniai lankstomieji žaislai, iš kurių moksleiviai gali formuoti įvairias figūras. Šios lankščios figūros pakankamai atsparios, kad patenkintų moksleivio sensorinius poreikius.
- Pripučiamos kėdės pagalvėlės, sukurtos taip, kad moksleivis galėtų judėti kėdėje nuo jos nepakildamas. Tai pripučiamieji diskai, kurių viena pusė faktūrinė. Vaikas ant jų sėdėdamas gali šiek tiek judėti, o tai padeda susikaupti ir išlaikyti dėmesį.
- Sunkesni daiktai (liemenės, pagalvės, antklodės, kelių užklotai, minkšti žaisliniai gyvūnai, apyrankės ar apykojės). Šias priemones reikėtų naudoti prižiūrint ergoterapeutui.
- Gydomieji kamuoliai. Tai pripučiami kamuoliai, dažniausiai pakankamai dideli, kad ant jų būtų galima sėdėti ar nuo jų daryti atsispaudimus.
- Sunkiai kramtomi maisto produktai: javainių batonėliai, riestainiai, sūris, kramtomoji guma, vaisių juostelės, kietesni saldainiai. Sunkiai kramtomas maistas sukelia pasipriešinimą ir gali padėti susikaupti bei patenkinti sensorinius poreikius.
- Traškūs maisto produktai: sausi dribsniai, baviški riestainiukai, javainių batonėliai, daržovės, spragėsiai ir bulvių traškučiai.
- Rūgštūs maisto produktai: citrininiai rutuliukai, rūgštūs rutuliukai ar guminukai. Sunkiai kramtomi maisto produktai, rūgštus maistas palaiko budrumą, sužadina ir padeda susikaupti.
- Vandens buteliukai.

Parengta remiantis

Aune, B., Burt, B. & Gennaro, P. (2010). *Behavior Solutions for the Inclusive Classroom: A Handy Reference Guide that Explains Behaviors Associated with Autism, Asperger's, ADHD, Sensory Processing Disorder, and other Special Needs*. Arlington: Future Horizons.

Vaizdo medžiaga

VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ, JUTIMINĖS INFORMACIJOS APDOROJIMO SUTRIKIMAI IR JŲ MAŽINIMO PRIEMONĖS (<https://youtu.be/FLexxcoCakg>)

5

UGDYMO IŠŠŪKIAI SPRENDŽIANT VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ, MOKYMOSI IR BENDRAVIMO PROBLEMAS

Ši tema tampa vis aktualesnė mokytojams visame pasaulyje, nes darbas su klase, kurią lanko vaikas, turintis ASS, jau ne išimtis, o beveik taisyklė. Be to, dažnai klasėje būna daugiau nei vienas vaikas su ASS. Tokių vaikų skaičius auga, todėl didėja poreikis pritaikyti mokyklas prie besikeičiančios situacijos. Daugelis vaikų su ASS geba mokytis, nors jų ugdymas įprastinėje klasėje mokytojams gali kelti nemažai sunkumų. Šie vaikai gali praturtinti grupę. Antra vertus, jei su jais netinkamai elgiamasi, jie gali mokytojui, sau ir savo šeimoms kelti stresą.

Šiame skyriuje kalbama apie įtrauktį – tiek jos teikiamą naudą, tiek galimus trūkumus, taip pat aptariamas pasirengimo lygis, būtinas sėkmei užtikrinti. Vaikų su ASS mokymosi būdai skiriasi, todėl mokytojai neretai susiduria su išbandymais ugdydami tokius vaikus. Šioje dalyje aptarsime paramą, kurios prireiks mokytojui ir vaikui, pristatysime mokymo ir elgesio korekcijos strategijas, kad ugdymas teiktų naudos vaikui su ASS ir kad mokymosi metu būtų formuojami socialiniai vaiko įgūdžiai. Daugelis aptariamų strategijų bus naudingos ir likusiai klasės daliai.

Įtraukiojo ugdymo nauda ir akvaizdžių kliūčių įveikimas

Logiška manyti, kad, siekdami išugdyti jaunuolių su ASS savarankiško gyvenimo įgūdžius, ruošdami juos gyventi bendruomenėje ir dalyvauti jos veikloje išnaudojant visus gebėjimus, turime juos ugdyti tokioje aplinkoje, kuri yra platesnės bendruomenės atspindys. Ši aplinka yra mokykla. Modeliavimas (Nikopoulos ir Keenan, 2006, Charlop-Christie ir kt., 2000; Ergenekon ir kt., 2013) yra galinga ugdymo priemonė, ypač socialiniam mokymuisi, o mokykloje vaiką su ASS supa bendraamžiai, kurių elgesys gali būti modeliuojamas. Galima pateikti daug pavyzdžių, kai vaiko su ASS elgesys gerokai pagerėja ėmus jį ugdyti įtraukioje aplinkoje. Vaikas su ASS mokosi būti grupės dalimi, laikytis grupėje nustatytos tvarkos, paklusti grupėje nustatytoms taisyklėms, vadovautis grupės vertybėmis. Net jei vaiko su ASS akademinis lygis yra žemesnis, socialinis mokymasis grupėje yra geriausias pasirengimas suaugusiojo gyvenimui bendruomenėje.

Toje pačioje klasėje besimokantys bendraamžiai taip pat gauna daug naudos. Jie mokosi užuojautos ir tolerancijos, tampa labiau pakantūs kitoniškumui ir įpranta būti kantrūs. Jie turi teisę susipažinti su įvairiais bendruomenę sudarančiais asmenimis ir juos suprasti, todėl turi išmokti bendrauti su visais. Be to, yra didelė tikimybė, o tai svarbiausia, kad kai kurie jų ateityje augins vaikus su ASS. Žinoma, kad jiems vis tiek bus sunku susitaikyti su ASS diagnoze, tačiau ši žinia nebus tokia sukrečianti, kaip nežinomybės sukelta baimė.

Deja, ne visada pavyksta pasiekti gerų rezultatų. Net geriausi ketinimai gali baigtis nesėkme ir turėti neigiamų pasekmių, jei trūksta informacijos, stokojama pasirengimo ir neįdedama pakankamai pastangų.

Vaikui su ASS neigiami rezultatai gali sukelti didelę įtampą, nesėkmės, patyčių baimę, sąlygoti žemą savigarbą. Patiriant stresą, mokymasis tampa neįmanomas ir vaikui nesiseka siekti geresnių rezultatų mokykloje, todėl jaučiama dar didesnė įtampa. Patekęs į tokią situaciją, vaikas ims nenatūraliai elgtis, gali išsiliesti demonstruodamas netinkamą elgesį arba agresiją, užsisklęsti savyje atsisakydamas lankyti mokyklą ir puldamas į depresiją. Jam net gali kilti minčių apie savižudybę.

Mokymosi procesas gali šiek tiek sutrikti, kol mokytojas bandys spręsti sudėtingas situacijas klasėje. Didesnį susirūpinimą šiuo atveju kelia prarasta galimybė mokytis pakantumo ir tolerancijos, nes vaikai nukreipiami priešinga linkme. Jei jie neigiamai žiūri į vaiką su ASS ir stebi patyčias ar netgi dalyvauja jose, mokosi nepakantumo.

Visuomenė yra sudėtinga įvairių narių grupė, todėl ji turi sugebėti atsižvelgti ir įsiklausyti į visus savo narius. Geriausias būdas tai pasiekti – ugdyti mažus vaikus kartu, kol jie vis dar atviri kitoniškumui, atsižvelgiant į jų individualius poreikius ir tuo pat metu mokant juos priimti ir toleruoti skirtumus. Izoliavimo laikai, kai kitokie vaikai būdavo uždaromi institucijose, neabejotinai liko praeityje. Visuomenė negali sau leisti atskirti savo narių. Be to, asmenų su ASS, jei tik jie yra išsilavinę ir moka bendrauti, ypač tumai visuomenei gali būti naudingi.

Pasirengimas vaikų, turinčių ASS, ugdymui mokykloje

Pasirengimas prasideda nuo administracijos ir **mokyklos vadovybės** palaikymo bei pritarimo. Mokytojams reikia suteikti pasitikėjimą – jie turi žinoti, kad jų vadovai ne tik suteiks jiems moralinę ir ideologinę paramą, bet ir leis lanksčiai taikyti taisykles, užtikrins profesinę ir fizinę pagalbą, reikalingą sėkmingam darbui su ASS turinčiais vaikais. Mokyklų direktoriai turi užtikrinti, kad mokytojai gautų konkrečią informaciją apie vaiką, ir organizuoti mokymus apie ASS gerindami jų žinias. Be to, mokykloje turi būti aktyvi kovos su patyčiomis švietimo politika, kurią visi suprastų ir kuri būtų nuosekliai vykdoma. Nepakanka vien žodžiais deklaruoti, kad patyčios nebus toleruojamos. Būtina visus mokyti prisiimti atsakomybę. Iš esmės daug kas priklauso nuo mokyklos kultūros, o ši kultūra nustatoma ir įgyvendinama pozityviai vadovaujant (Cohen, 2018).

Šiuo metu **mokytojų rengimo srityje** esama spragų, nes apie ASS ir veiksmingesnius bei sėkmingesnius mokymo metodus naudojant elgesio korekcijos strategijas, pvz., ABA (Taikomojo elgesio analizę), yra mažai kalbama. Jei tokio pobūdžio informacija nėra teikiama, mokytojai turi lankyti kvalifikacijos kėlimo kursus, skaityti ir ieškoti pagalbos visais jiems prieinamais būdais.

Rekomenduojama įkurti budinčią **konsultavimo tarnybą**, pvz., tokią, kuri veikia Australijoje, kai šios tarnybos deleguoti vizituojantys mokytojai atvyksta į mokyklą, stebi vaiką su ASS, pataria ir paaiškina strategijas bei nurodo mokytojams įvairius tinkamus mokymo šaltinius bei būdus. Kai kuriais atvejais su vaiku dirba privačias paslaugas teikiantys profesionalai. Nesvarbu, kas suteikia šią paslaugą – svarbiausia, kad mokytojai nebūtų palikti vieni ir žinotų, kur kreiptis pagalbos ir informacijos.

Klasės auklėtojas turi būti pagrindinis asmuo, atsakingas už socialinius vaiko ugdymo poreikius ir programos įgyvendinimą. Ugdymo programa turi atitikti kiekvieno vaiko su ASS specifinį gebėjimų lygį ir jam būdingą mokymosi stilių. Siekiant šio tikslo, būtina mokytojui užtikrinti maksimalią paramą. Be to, mokytojas turi gerai pažinti vaiką, perskaityti visą prieinamą informaciją, pasikalbėti su tėvais ir kuo geriau išsiaiškinti vaiko raidos lygį bei jo poreikius.

Tėvai yra labai svarbūs renkant reikalingą informaciją apie konkretų ASS turintį vaiką. Paprastai manoma, kad jie geriausiai pažįsta savo vaiką ir stengiasi gauti įvertinimą iš įvairių šaltinių tikėdamiesi papildomos informacijos. Jie taip pat gali numatyti vaiko reakciją tam tikrose situacijose, o ši informacija gali labai praversti mokytojui.

Tikėtina, kad darbui klasėje bus paskirtas **mokytojo asistentas**, nes vaikui su ASS prireiks jo pagalbos. Būtina, kad padėjęs gerai pažintų vaiką ir dirbtų su juo prižiūrint mokytojui. Asistentui reikės mokytis bendrauti su vaiku ir suprasti pagrindines elgesio korekcijos strategijas, geriausiai tinkančias konkrečioje situacijoje.

Prieš įtraukiant **vaiką** į grupės veiklą, reikia išugdyti tam tikrus pagrindinius jo įgūdžius. To siekti turėtų patys tėvai arba jie gali pasinaudoti išorės teikiamomis paslaugomis. Vaikas turi gerai jaustis įvairioje aplinkoje ir gebėti atlikti paprastus suaugusiųjų nurodymus. Negalima leisti, kad jis keltų pavojų sau ar kitiems.

Šiam procesui būtina rengtis iš anksto. Pateikiame veiksmų planą, kurio reikėtų laikytis pasirengimo metu:

- Būtina organizuoti pagrindinių asmenų, dalyvaujančių šiame procese, susitikimą, kuriame bus aptariami visų dalyvių vaidmenys, pasidalijama informacija, nustatomi tikslai, apibrėžiami komunikacijos kanalai ir parengiamas planas, kaip bus nuolat peržiūrima esama padėtis.
- Mokytojas, atsižvelgdamas į vaiko poreikius, turės planuoti jo veiklą klasėje, pvz., nuspręsti, kur jam geriausia sėdėti, kokius jo dėmesį blaškančius veiksnius būtų geriausia pašalinti ir t. t. Svarbu pagalvoti, kaip prireikus užtikrinti asistento pagalbą, akivaizdžiai neatkreipiant kitų vaikų dėmesio ir jiems neparodant, kad jų bendraamžiui reikia pagalbinių paslaugų. Būtina atsižvelgti ir į saugumo klausimą. Be to, nepamirškite, kad reikia surasti saugią ir ramią „nusiramavimo“ zoną, į kurią vaikas galėtų atsitraukti, jei jam reikės pabūti vienam ir nusiraminti.
- Vaikas turi būti supažindintas su mokytoju ir klasės aplinka (geriausia tai padaryti, kai klasėje nėra kitų vaikų), taip pat su visa mokykla ir žaidimų aikštele. Vaikui reikia paaiškinti, kur jam bus leista vaikščioti. Patartina pasinaudoti žemėlapiais ir nuotraukomis. Padėdami formuoti vaiko lūkesčius, tėvai taip pat gali su juo pasikalbėti apie naują tvarką.
- Klasėje besimokantys bendraamžiai turi būti paruošti. Jei vaikas su ASS nekalba arba turi rimtų bendravimo sunkumų, geriausia pasakyti grupei, kad jis negali kalbėti, todėl jiems reikės pasitelkti kitus bendravimo būdus. Savo pavyzdžiu kuo paprasčiau ir natūraliau vaikams pademonstruokite, kaip tai daroma. Su vyresniais moksleiviais, kurie viską geriau supranta, pasikalbėkite apie autizmo spektro sutrikimus ir paaiškinkite, kad visi esame skirtingi, o kai kuriems mūsų šie bruožai taip pat gali būti būdingi, tik ne taip stipriai išreikšti. Visada padeda istorijų apie įžymius žmones, turinčių ASS, pristatymas. Paaiškinkite, kada ir kur jų bendraamžis su ASS gali patirti sunkumų ir kada jam reikės pagalbos. Be to, išreikškite viltį, kad prireikus jie padės savo klasės draugui. Pasakykite klasei, kad jie gali būti pagalbinių komanda, ir paaiškinkite, kaip gali padėti: pvz., įtraukti vaiką į grupės veiklą, pasiūlyti dalyvauti bičiulių sistemoje, padėti klasėje ir įsitikinti, kad jų bendraamžis supranta užduotį, pvz., skaityti nurodytą puslapį ir pan.
- Žaidimų aikštelė turi būti prižiūrima užtikrinant fizinį ir sukuriant socialinį bei psichologinį saugumą. Svarbu, kad vaikas nepatirtų patyčių.

Nuolatinė pagalba, kurios prireiks mokyklos personalui

Visiems mokyklos darbuotojams reikalinga informacija apie ASS ir apie įtraukties teikiamą naudą vaikams su ASS. Šiuo atveju nebūtinai kalbama apie su bendraamžiais lygiaverčius akademinis rezultatus, bet apie gebėjimą tapti grupės dalimi ir tinkamą pasirengimą gyventi bendruomenėje. Geriausia šią informaciją pristatyti profesinio tobulėjimo renginiuose.

Gali praversti mokytojų kambaryje demonstruojamas plakatas, kuriame vaizduojama vaiko nuotrauka ir pateikiama konkreti informacija, pvz., kada ir kaip nukreipti vaiką, jei jo elgesys yra netinkamas, kaip bendrauti, jei vaikas atrodo sutrikęs, už kokį elgesį jį reikia pagirti ir t. t.

Visi mokytojai turi suprasti, kad sudėtingas elgesys paprastai atsiranda dėl streso perkrovos. Vaiko drausminimas nesustabdys nuo tokio elgesio – bandymas taikyti discipliną greičiausiai tik padidins stresą.

Pagalba, kurios prireiks klasės auklėtojų

Tai žmogus, kuriam labiausiai reikia pagalbos. Klasės auklėtojas atlieka daugiausia darbo su vaiku, jam tenka ir didžiausia atsakomybė. Siekiant veiksmingos įtraukties, kuri naudinga tiek vaikui su ASS, tiek apskritai visai klasei, klasės auklėtojų prireiks nuolatinio administracijos ir kitų kolegų palaikymo. Būtina užtikrinti šias palaikymo priemones:

- Visų pirma, kolegų supratimą, kad klasės auklėtojas susiduria su stresą keliančia situacija, todėl jam labai svarbu nuolat jausti komandos palaikymą. Labai svarbu turėti galimybę pasikalbėti su kolegomis ir administracija apie problemas ir jaustis vertinamam bei palaikomam. Tuo siekiama užtikrinti, kad patiriamas izoliacijos jausmas neperaugtų į perdegimo sindromą.
- Bendradarbiavimą su kolegomis ir komandinį požiūrį padedant vaikui integruotis į žaidimų aikštelę bei dalykų pamokas, užtikrinant tęstinumą ir neprarandant sunkiai pasiektų laimėjimų.
- Administracijos lankstumą ir paramą, reikalingą situacijai valdyti, net jei gali prireikti koreguoti kai kurias tradicines taisykles.
- Prireiks papildomo laiko parengti individualizuotas bei pritaikytas programas ir užtikrinti bendravimą su specialistais bei tėvais apie vaiko gebėjimus ir daromą pažangą.
- Aiškų supratimą apie dabartinius konkrečius vaiko su ASS ugdymo poreikius. Mokytojui gali prireikti pagalbos nustatant konkrečius vaiko poreikių prioritetus, nes jie gali būti susiję su elgesiu ar socialiniu bendravimu. Nereikėtų nerimauti, kad vaikas su ASS neatitinka akademinio klasės lygio, jei pasiekiami rezultatai pagrindinėse vaikui reikalingose tikslinėse srityse. Gali prireikti pagalbos ar patarimo naudojantis statistinėmis priemonėmis ir tiksliau įvertinant vaiko pasiekimus tose srityse.
- Galimybę susipažinti su konkrečia mokymo medžiaga, nesvarbu, ar tai būtų specialistų patarimai, seminare išgirstos mintys, knygos ar kt. Svarbu skirti pakankamai laiko išmokti veiksmingai panaudoti šią medžiagą.
- Laiku teikiamas profesionalias konsultacijas sprendžiant konkrečius klausimus.

- Mokytojo padėjėjo paslaugas klasėje sudarant mokytojui tinkamas sąlygas individualiam darbui su mokiniais. Asistento laikas klasėje priklauso nuo konkretaus poreikio, t. y. nuo vaikai reikalingos papildomos pagalbos lygio.

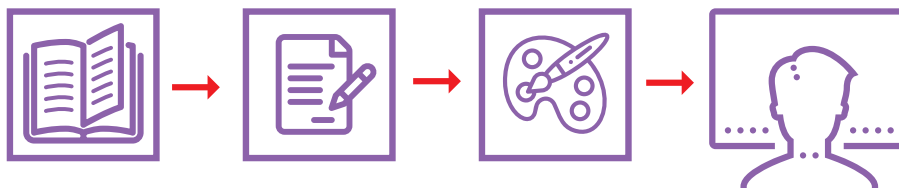
Pagalba, kurios gali prireikti vaikui klasėje

Pagalba priklauso nuo konkretaus vaiko poreikių.

Pagalba siekiant išlaikyti dėmesį atliekamai užduočiai. Dauguma vaikų su ASS kartais atrodo sutrikę ar paskendę savo mintyse; jie būna išsiblaškę ir linkę pamesti savo daiktus. Be to, jie paprastai nekreipia dėmesio į žodinius nurodymus ir, regis, niekada nesugeba baigti darbo raštu.

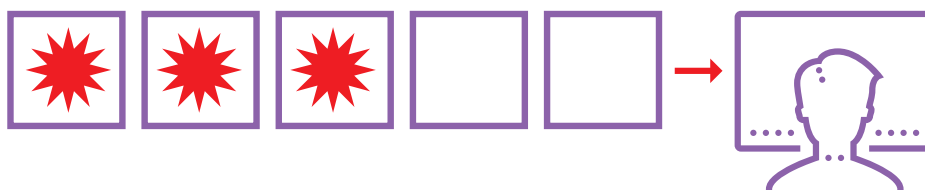
- **Vizualūs užduočių tvarkaraščiai padeda** mokant vaiką savarankiškai kaitalioti savo veiksmus – vaikas mato, ką reikia daryti, kad pereitų prie kito žingsnio. Be to, vizuali darbotvarkė (1 pav.) suteikia visai klasei daugiau struktūros ir nuspėjamumo.

1 pav. Vizualios darbotvarkės pavyzdys

- **Individualizuotos pastiprinimo strategijos** padeda motyvuoti vaiką sutelkti dėmesį į užduotį ir pagerinti veiklos rezultatus. Žetonų (angl. *token economy*) metodą paprasta naudoti klasėje, tačiau galiausiai pats vaikas turi norėti, kad jam pasisektų. Žvaigždučių (lipdukų) diagramos (2 pav.) nesuteiks daug naudos, jei neužtikrins konkretesnių rezultatų. Tais atvejais, kai tinkamo pastiprinimo negalima panaudoti klasėje, patartina susitarti su tėvais, kad šis atlygis būtų teikiamas po pamokų. Paprastai tokia strategija pasiteisina.

2 pav. Žetonų sistemos diagrama. Surinkus 5 žvaigžduotes (lipdukus), įgyjama teisė žaisti kompiuteriu

- **Bendraamžių teikiama pagalba. Įveskite klasėje paslaugumo kultūrą.** Parodykite vaikams, kaip galima padėti vieni kitiems. Paprašykite, kad tipiniai bendraamžiai paėliui atsisėstų šalia vaiko su ASS nesukeldami pernelyg didelės įtampos. Vaikas su ASS vėliau galėtų padėti kitiems bendraamžiams, kuriems nesiseka įvaldyti darbo kompiuteriu įgūdžių.
- Būtina patikrinti, ar nurodymai buvo suprasti, tokiu būdu išvengiant dažnai pasitaikančių atvejų, kai užduotis suprantama neteisingai. Vaikui su ASS gali prireikti **vizualaus pavyzdžio**, iliustruojančio užduotį.
- **Patartina pildyti dienoraščius**, kuriuose įrašomos namų darbų užduotys ir reikalavimai. Tokie įrašai palengvins tėvų situaciją – jie supras, kuriose srityse gali būti reikalinga jų parama, kad namų darbų užduotys būtų atliktos ir jų atlikimo laikas būtų tinkamai valdomas.
- **Sumažinti užduočių raštu kiekį** atsižvelgiant į sunkumus, su kuriais susiduria daugelis vaikų, turinčių ASS. Net jei vaiko akademinis lygis gana geras ir jis puikiai supranta užduotį, jam vis dar bus sunku atlikti užduotis raštu.
- **Kompiuterio naudojimas užduotims raštu.** Toks ugdymo principas įgauna ypač didelę prasmę vaikui perėjus į aukštesnes klases. Vis dėlto jis naudingas net pradinėje mokykloje, nes akivaizdžiai sumažina įtampą ir pagerina veiklos rezultatus.

Pagalba, padedanti išvengti nesėkmės baimės. Vaikai su ASS – perfekcionistai. Jie pasaulį mato tik juodai baltą, todėl kiekvieną situaciją įvertina kaip teisingą arba neteisingą. Jie greitai išsiaiškina savo trūkumus ir ima jausti nusivylimą dėl patiriamų nesėkmių. Vaikams su ASS sunku atlikti sudėtingas smulkiosios motorikos užduotis; jie nesugeba suprasti kitų ir patys nepajėgia suprantamai perduoti informacijos. Šį sąrašą galima ir toliau tęsti. Mokykloje jie vėl susiduria su nusivylimu, nes lygina save su bendraamžiais pastebėdami tik savo nesėkmes, o ne tai, kas pavyksta. Kai ateina laikas laikyti egzaminus, daugelis gana gerus gebėjimus turinčių mokinių su ASS tiesiog negali suvaldyti streso lygio, kurį paprastai sukelia egzaminai. Jie arba apskritai jų nelaiko, arba susikerta, o tai savo ruožtu apriboja ateities galimybes.

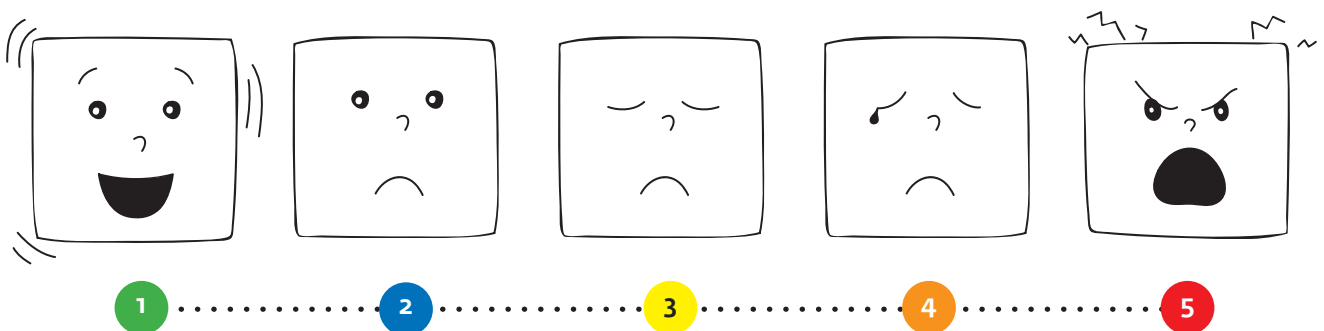
- Taisykite jų darbus taip, kad pateikti rezultatai būtų vertinami kaip **tebevykstanti, nebaigta veikla**. Viskas, kas iš dalies klaidinga, yra ir iš dalies teisinga. Mokykite juos vadovautis principu, kad stiklinė yra pusiau pilna, o ne pusiau tuščia.
- **Skatinkite juos rasti sprendimą**, užuot pateikę jiems teisingą atsakymą, nes tai suteikia pasiekimo pojūtį.
- **Nesukurkite konkurencijos kultūros** klasėje, kai visi stengiasi gauti geriausius testo rezultatus, užuot tobulinę savo įgūdžius ir sutelkę dėmesį į mokymąsi.
- **Jei nesate tikri, kad vaikui su ASS pavyks, neprašykite jo prieš klasę atsakyti į klausimus.** Venkite situacijos, kurioje vaikas su ASS visai klasei pasirodytų nieko negebantis ir taip patirtų viešą nesėkmę.
- Būkite ypač atsargūs prašydami vaiką su ASS skaityti garsiai, ypač jei jo artikuliacija nėra gera.

Pagalba valdant didėjančią įtampą ir reguliuojant emocijas. Besikaupianti įtampa veda prie smurtinių emocinių protrūkių, dėl kurių vaikas su ASS klasėje išsiskiria iš kitų vaikų ir tarp bendraamžių įgyja

blogą įvaizdį. Paprastai ASS turintis vaikas patiria nuolatinį stresą, dėl kurio sudėtinga mokytis integruotoje aplinkoje. Dažnai toks vaikas užsisklendžia savyje. Pateikiame keletą patarimų, kurie padidintų mokytojų pasitikėjimą savimi valdant vaiko su ASS reakciją į stresą:

- Visų pirma, pasistenkite gerai pažinti savo mokinį su ASS. Kas konkrečiai galėtų jį prislėgti ar sujaudinti, kokie yra **ankstyvieji didėjančios įtampos požymiai**? Tokia informacija jums suteiks galimybę aktyviai reaguoti į situaciją.
- Stenkitės **valdyti šiuos emocinius protrūkius išvesdami vaiką iš grupės** prieš pakylant streso lygiui, **kad vaiko įniršis (agresija) neprasiveržtų klasės draugų akivaizdoje**. Turite būti tam pasirengę iš anksto. Vaikas taip pat turi žinoti, kaip viskas vyks. Iš anksto paruoškite šiam tikslui skirtą vietą užtikrindami tam tikrą vaiko priežiūrą ir numatydami įprastą veiklą. Jei vaikas jaunesnio amžiaus, prireiks asistento pagalbos. Situaciją gerai suprantantis vyresnio amžiaus ASS turintis vaikas greitai sureaguos į paraginimą ir supras, kad reikia pačiam ramiai išeiti.
- **Parenkite įspėjimų arba raginimų sistemą**, kad išpėtųmėte vaiką, jog laikas nusiraminti. Vaikams įspūdį daro šviesoforo šviesos (žalia šviesa rodo, kad viskas gerai, geltona reiškia įspėjimą, raudona – kad laikas eiti į nuošalią vietą ir nusiraminti). Šios švieselės gali būti sustatytos ant vaiko stalo. Mokytojas ar jo asistentas tyliai parodo vaikui, kad dega įspėjamoji šviesa ir taip suteikia vaikui galimybę atgauti savitvardą.
- Dirbdami su vyresniais vaikais, galite panaudoti Dunn-Buron (2013) „**Neįtikėtiną 5 balų skalę**“ (angl. *Incredible 5 Point Scale*). Tai paprasta ir vaikui su ASS suprantama priemonė. Ją naudodamas vaikas suvokia, kad 5 lygis yra nepriimtinas, o daugeliu atvejų net neteisėtas. Vaikas turi atpažinti ankstyvuosius įspėjimus ir pradėti taikyti savikontrolės strategijas nuo 3 lygio. Dauguma vaikų džiaugiasi galimybe pasinaudoti šia pagalbine priemone (3 pav.). Bėgant laikui jie patys gali perimti atsakomybę už savo veiksmus.

3 pav. „Neįtikėtiną 5 balų skalę“ (Dunn-Buron, 2013)

- Situacijai nurimus, **pasikalbėkite su vaiku ir aptarkite kitas elgesio galimybes**. Po incidento dauguma vaikų su ASS suvokia, kad jie pernelyg jautriai sureagavo ir kad toks elgesys sukelia neigiamas socialines pasekmes. Būtų pravartu pasikalbėti su vaiku arba net paprašyti jo užpildyti ataskaitą apie incidentą atsakant į šiuos klausimus:

Kas dalyvavo incidento metu?	
Kas nutiko?	
Ką tu padarei? Kaip tu pasielgei?	
Ar tau tai išėjo į gera?	
Ką galėjai kitaip padaryti?	

Pagalba padedant pasijusti socialiai įtrauktiems

Socialinei įtraukčiai spartinti reikia iniciatyvaus planavimo, nes įtrauktis savaime neįvyks. Vaikai auga skirtingose šeimose. Kai kuriose jų gali vyrėti išankstiniai nusistatymai, todėl tokiose šeimose augantys vaikai gali daryti įtaką kitiems.

- Pirmiausia klasėje sukurkite **įtraukties, bendradarbiavimo ir paramos kultūrą**. Prisiminkite, kad mokytojas yra labai galingas požiūrio ir elgesio formavimo modelis. Pagarbos kitam ir kitoniškumo priėmimo modeliavimas sukurs visos grupės elgesio standartą.
- **Neleiskite vaikams neigiamai kalbėti ir prasivardžiuoti**. Nustatykite labai griežtas klasės taisykles ir pareikalaukite, kad jų būtų laikomasi.
- **Aktyviai mokyti tolerancijos ir (kitoniškumo) priėmimo**, kalbėti apie lygybę ir teises, pristatyti istorijas ir veiklas, vaizdžiai iliustruojančias šiuos klausimus, pritaikant jas mokinių amžiaus grupės lygiui. Ugdykite vaikų gebėjimą suvokti, koks jausmas būti kitokiam – juk niekas nesijaučia gerai būdamas antrarūšis. Jaunesnio amžiaus vaikams veiksmingesni bus paprasti žaidimai, leidžiantys patirti, ką reiškia būti kitokiam. Vyresniems vaikams labiau tiks įvairūs pasakojimai. Svarbu ugdyti jų nuovokumą ir pažadinti empatiją, taip pat pabrėžti kiekvieno žmogaus teisę jaustis ramiai ir saugiai.
- **Aktyviai ugdykite draugystės, pasitikėjimo, lojalumo ir paramos vertybes** – reikia pabrėžti skirtumus tarp draugiško ir nedraugiško, savanaudiško elgesio. Svarbu įvertinti ir ilgalaikį tam tikro elgesio poveikį. Kalbėkite apie tai, kurie asmenys vertinami, kuriais pasitikima ir koks elgesys ilginiui bus vertinamas geriau. Pateikite istorijų bei pavyzdžių ir leiskite vaikams patiems įvertinti aptariamus asmenis.
- **Paašškinkite vaikams apie ASS** pritaikydami informaciją konkrečiam amžiui, kad ugdytiniai jus suprastų. Svarbiausia padėti suprasti, **kaip šis sutrikimas paveikia bendrą klasę su ASS ir kaip grupė gali jam padėti**. Kiti vaikai gali labai prisidėti prie geresnių rezultatų. Pvz., viena klasė nusprendė, kad visi turėtų kalbėti ar bendrauti su ASS turinčiu ir nekalbančiu berniuku bent kartą per kiekvieną pertrauką. Nuo to laiko šis berniukas niekada nebuvo vienas žaidimų aikštelėje, o jo savistimuliuojantis elgesys ilginiui išnyko. Kita grupė sutarė, kad jie visi tyliai išėis iš patalpos, jei mergaitė su ASS pradės demonstruoti pyčio priepuolius, ir tęs darbą lauke. Tai puikiai pasiteisino, nes mergaitė suprato jai siunčiamą žinutę, o dar po kelių incidentų jos priepuoliai liovėsi.
- Svarbu suplanuoti **pagalbą** žaidimų aikštelėje **ir per pertraukas**, nes tuo metu paprastai susiklosto sudėtingiausios situacijos. Žaidžiant vaikui su ASS reikia pagalbos, kad jis galėtų

užsiimti grupine veikla. Suaugusysis arba vyresnis mokinys gali tapti žaidimo lyderiu (vyresniems mokiniams tokia lyderystė gali tapti brandą užtikrinančia prielaida). Būkite itin budrūs mokiniams pereinant iš vienos patalpos į kitą. Geriausia būtų paskirti atsakingą mokinį, kurio pareiga būtų prižiūrėti, kad vaikas su ASS saugiai patektų į kitą vietą. Dažnai naudojama „Bičiulių sistema“, kai atsakingas mokinys bendrauja su ASS turinčiu vaiku. Tokiu atveju atsakomybe turėtų būti dalijamasi. Vienas mokytojas paskyrė vaiką su ASS būti atsakingą už sporto įrangą. Mokinys atsidūrė dėmesio centre, nes į sporto salę atnešdavo visus bendraamžių žaidimui reikalingus reikmenis. Kiekvienas mokytojas turi išsiaiškinti ir išbandyti, kas geriausiai veiktų tokio vaiko klaseje.

Keletas konkrečių mokymo strategijų, tinkančių dirbant su ASS turinčiais vaikais

Daugumai vaikų su ASS geriau sekasi mokytis vizualiai (Grandin, 2006). Jiems būdinga eidetinė atmintis, kuri gali būti naudinga ugdymo procese. Jų žodinis supratimas paprastai yra blogas. Jie taip pat linkę mąstyti konkrečiai ir reaguoti į tiesioginę sakinių prasmę. Dėl šių ypatumų vaikai, turintys ASS, skrupulingai laikosi taisyklių. Šių vaikų kitoniškumą lemia „kitaip smegenyse veikiančios neuronų jungtys“. Dažnai mums nepavyksta pasiekti rezultatų, nes nesuprantame šių skirtumų. Taikant mokymo strategijas, reikia atsižvelgti į vaiko mokymosi būdą.

Elgesio korekcija vaikus su ASS mokant tinkamų alternatyvų

Tai galbūt sunkiausia užduotis, su kuria gali susidurti mokytojas. Įsitempęs ir susierzinęs mokinys su ASS gali labai trukdyti darbą klaseje, tačiau taikant tinkamus elgesio valdymo metodus situaciją galima pagerinti.

Elgesio priežasties nustatymo metodas vadinamas **funkcine analize**. Pagrindinis elgesio analizės principas – joks sąmoningai demonstruojamas elgesys nebūna be priežasties. Supratę elgesį sukėlusias priežastis, sugebėsime jį pakeisti. Ši analizė remiasi kruopščiu visos situacijos ir atskirų jos komponentų nagrinėjimu (Durand ir Crimmins, 1992).

Pirmiausia ieškokite netinkamą elgesį sukėlusios priežasties arba veiksnio stimulo. Emocinė krizė ar pykčio priepuolis dažniausiai yra susikaupusios įtampos išdava. Paprastai šią krizę sukelia tam tikras veiksnys, kurį gali būti sunku įžvelgti ar suprasti. Jums reikės surinkti pakankamai informacijos apie konkretų vaiką su ASS, kad suprastumėte, į ką jis linkęs emociškai reaguoti, kas jam sukelia stresą ar nereikalingą sužadimą.

- Jūs turite atpažinti didėjančio streso lygio požymius (jie aprašyti III dalyje).
- Jūs turite išsiaiškinti, kas nutiko prieš pat įvykį, kad galėtumėte nustatyti galimus krizę paskatinius veiksnius.

- Jei sugebėsite nustatyti įniršį (agresiją) sukėlusį stimulą, paaiškės, kad paprastai tai bus tam tikras sunkumas, nesėkmė ar socialinis nesusikalbėjimas su bendraamžiais. Kartais vaikas su ASS ateina į mokyklą apimtas streso. Nedaug trūksta, kad jis patirtų emocijų perkrovą.
- Turite išsiaiškinti ypač didelį stresą sukeliančius veiksnius ir su jais dirbti. Klasėje pateiktas užduotis būtina geriau paaiškinti. Bet kokius nesusipratimus su bendraamžiais reikia išspręsti. Aiškinantis situaciją, padeda bendravimas su tėvais, o jei jau nutiko nepageidaujamas įvykis, geriausia nesivadovauti pamokos planu, t. y. neteikti naujų užduočių ar nekelti naujų tikslų. Budriai stebėkite tuos klasės vaikus, kurie gali atrodyti draugiški, bet mokytojui nematant kabinėjasi prie vaiko su ASS ir jį erzina. Patikrinkite, kas sėdėjo šalia vaiko su ASS incidento metu, išsiaiškinkite, kas įvyko žaidimų aikštelėje, nes taip dažnai nutinka po pertraukos, tik grįžus į klasę ar kitą patalpą.
- Jei per vėlu ką nors pakeisti, įvykus incidentui, išsaugokite šią informaciją, kad galėtumėte ją pasinaudoti kitą kartą ir taip išvengti situacijos pasikartojimo.

Po to išsiaiškinkite, kokią funkciją atlieka tam tikras elgesys ir kokią reikšmę jis gali turėti vaikui. Turite iš karto po įvykio ištirti, kas nutiko, kad galėtumėte patikrinti, kas pastiprintų vaiko elgesį. Norėdami įvertinti galimą pastiprinimą, turite stebėti situacijas ir tikrinti, ko konkrečiai vaikas tikisi iš savo elgesio pasekmių, ką jis tikisi gauti. Atsiskleis tam tikras modelis, greičiausiai tai bus vienas žemiau išvardytų variantų:

- Dažnai vaikas su ASS supranta, kad toks elgesys jam padeda išsisukti iš sudėtingos situacijos. Gal jis bus išsiūstas į namus, o gal jam bus nurodyta išeiti iš patalpos. Vaikas **gauna pastiprinimą išsivaduodamas** iš nemalonios situacijos. Nenuostabu, kad vaikas mielai pakartos tokį elgesį ir taip patirs nulsūgusį stresą, o epizodų dažnis nesumažės. Išsiaiškinę įtampą sukėlusią problemą, sumažinkite bet kokią akivaizdų stresą, tačiau neleiskite ugdytiniui išvengti situacijos, kuri yra būtina mokymosi plano dalis. Pasistenkite šiek tiek palengvinti užduotį, kad mokinys gebėtų ją atlikti.
- Kartais mokytojai pasiduoda ir **vaikas gauna tai, ko nori**, kad tik situacija išliktų rami. Tiesą sakant, dažniausiai taip elgiamasi nesąmoningai. Tokiu elgesiu mokytojai iš tikrųjų sustiprina netinkamą elgesį, nesusimąstydami, kad vėliau bus dar sunkiau jį pakeisti. Vis dėlto tuo metu sulaukiama momentinio paklusnumo ir tokiu būdu išvengiama sudėtingų situacijų.
- Įprasta netinkamo elgesio priežastis yra **dėmesio siekimas**. Vaikas gali siekti arba mokytojo, arba bendraamžių dėmesio. Dažnai vaikas džiaugiasi sulaukdamas neigiamo dėmesio, nes tai vis tiek dėmesys. Nėra lengva ignoruoti netinkamą elgesį, bet ilgainiui nesulaukęs dėmesio vaikas pasiduos. Dar sunkiau įtikinti visą klasę nekreipti dėmesio į kvailą ar juokingą elgesį, tačiau daugeliu atvejų kiti vaikai gali labai prisidėti slopindami netinkamą elgesį. Lengviau valdyti dėmesio siekiančio vaiko elgesį susitelkus tik į tinkamą ir teigiamą elgesį.
- Vaikai su ASS perdėtai reaguoja į įvairius pojūčius, todėl tiek aplinkos stimulai, garsai ir šviesos, tiek ir vidiniai jų kūno pojūčiai gali tapti pagrindiniais jų dėmesį blaškančiais veiksniais ir sukelti netinkamą elgesį. **Sensorinės stimuliacijos (savistimuliacijos) siekimą** sunkiau

išgyvendinti, bet suradę ir panaudoję stipresnę pastiprinimą galite pasiekti sėkmingų rezultatų. Vaikas, kuris, pvz., niūniuoja per visą pamoką, turėtų sulaukti pastiprinimo kiekvieną kartą, kai yra tylos momentas. Be to, patartina atkreipti dėmesį, kada netinkamas elgesys nyksta. Gali būti, kad savistimuliacija demonstruojama tais atvejais, kai pateikiamos užduotys, kurios yra pernelyg sudėtingos ir todėl sukelia įtampą arba yra per lengvos ir todėl nereikalauja koncentracijos. Tai reiškia, kad stresą galima sumažinti parinkus teisingą užduoties lygį.

Funkcinė elgesio vertė namuose gali iš esmės skirtis nuo mokykloje demonstruojamo elgesio. Be to, ši vertė priklauso ir nuo individualaus asmens, nes žmonės linkę reaguoti skirtingai. Tai reiškia, kad vaikas su ASS gali siekti bendraamžių dėmesio mokykloje, bet namuose demonstruos tą patį elgesį stengdamasis išsisukti nuo namų ruošos darbų, kol tėvai paskelbs pertrauką. Turite stebėti, rinkti duomenis ir kalbėti su visais dalyviais. Galite pasinaudoti ir Durando (1992) parengtu klausimynu, kuris padeda nustatyti įvairaus elgesio funkciją.

Jei galite, pašalinkite priežastį, bet jokiais aplinkybėmis neleiskite, kad pasekmės sustiprintų elgesį. Geriausia reaguoti ramiai, apgalvotai ir nuosekliai, kad visi klasėje tiksliai žinotų, kas toliau nutiks. Be to, visi bendraamžiai tokį elgesį turi ignoruoti ir toliau dirbti – skirkite jiems užduotį, kurią jie gali atlikti savarankiškai, ir išveskite vaiką su ASS į nusiramavimo zoną. Vėliau apie tai neturėtų būti kalbama – tiesiog pasakykite klasei, kad jų bendraklasis yra pernelyg įsitempęs ir jam reikia nusiraminti. Jokiomis aplinkybėmis nekalbėkite blogai apie vaiką su ASS ir kitiems mokiniams neaiškinkite, kad jis elgiasi netinkamai. Pačiam vaikui irgi nereikia aiškinimų. Jis tikrai pastebės, kas įvyko.

Be to, skirkite vaikui su ASS veiklą, kuri jam patinka ir gerai sekasi. Vaikas jausis paskatintas. Tai sumažins įtampą ir sustiprins norą dalyvauti bendroje veikloje.

Jei elgesys negerėja, o įtampa tik didėja, turite organizuoti visų vaiko su ASS ugdyme dalyvaujančių asmenų susitikimą, kad būtų užtikrinta, jog jo elgesys tiek namuose, tiek mokykloje būtų panašiai koreguojamas. Elgesio permainos gali būti nedidelės. Kad pastebėtumėte šiuos mažus pokyčius, turite išsaugoti duomenis.

Kai kurios tradicinių bausmių sukeltos problemos. Kartais bausmė gali pasiteisinti, tačiau daugeliu atvejų ji sukelia didesnių problemų. Deja, mūsų natūrali reakcija yra nubausti, o ne siekti elgesio keitimo. Bausdami mes tarsi įsivaizduojame, jog įvykdėme teisingumą, nepaisant to, kad nepageidaujamas elgesys nuolat pasikartoja, nes nepašalinamos jį sukėlusios priežastys. Atrodo, kad jausmas, jog teisingumas pasiekiamas, yra svarbesnis net tada, kai nepageidaujamas elgesys vis dar kartojasi.

Kai kurios tradicinės mokykloje naudojamos bausmės gali nepasiteisinti konkretaus vaiko su ASS atveju. Be to, turime prisiminti, kad kiekvienas atvejis yra individualus, todėl ir motyvacija demonstruoti nepageidaujamą elgesį atitinkamai skiriasi.

Mokytojo baramas vaikas, o tai dažnai nutinka viešumoje, jaučia stresorių, kuris gali dar labiau sustiprinti ankstesnės įtampos sukeltą elgesį dažnai pasiekiant streso perkrovą. Kaip buvo minėta anksčiau, bardami galime suteikti vaikui su ASS bendraamžių dėmesį ir žinomumą, kurio šis vaikas išmoko siekti taip elgdamasis. Bet kuriuo atveju žodinė pamoka nueis perniek, nes dauguma vaikų su ASS, patirdami didelį nerimą ir susijaudinimą, tikrai nekreips dėmesio į jūsų žodžius. Be to, bardami mes savo pavyzdžiu demonstruojame nepagarbą kitam asmeniui. Viešas barimas nepagerins ASS turinčio vaiko įvaizdžio.

Išsiųsdami vaiką iš klasės, galime išspręsti neatidėliotiną situaciją. Vis dėlto, jei išėjęs iš klasės vaikas tiesiog stovi žiūrėdamas pro langą į gatve važiuojančias transporto priemones ir nedalyvauja veikloje, dėl kurios visų pirma ir kilo problema, vargu ar tai pasiekimas, nebent pasiekimu laikytume išsisukimą nuo užduoties. Būtų veiksmingiau, jei sukurtume situaciją, kai vaikas išeina iš klasės ir imasi naujos užduoties kitoje aplinkoje, kurioje yra prižiūrimas. Būtų dar geriau, kad vaikas pats atkreiptų dėmesį į didėjančią įtampą ir pasišalintų iš klasės dar prieš prasidedant bet kokio netinkamo elgesio apraiškoms.

Dažnai vaikas su ASS išsiunčiamas į namus. Vaikui tai kartu ir pabėgimo būdas, o mokytojas neabejotinai tą pačią akimirką pajunta ramybę. Vis dėlto netinkamas vaiko elgesys nuolat kartosis. Be to, vaikas atsiliks moksle. Patirtys rodo, kad mokyklos lankymas visiškai suprastėja mokyklai nesugebėjus atlikti savo pareigos mokyti.

Kai kurie vaikai su ASS gali jaustis nubausti, jei jiems liepta likti patalpoje, kai jų bendraamžiai žaidžia lauke. Vis dėlto kitiems tai tolygu pabėgimui nuo sunkumų, su kuriais jie susiduria žaidimų aikštelėje. Be to, daugumai ASS turinčių vaikų svarbu įgyti tam tikrą socialinę kompetenciją. Izoliuodami juos nuo žaidžiančių bendraamžių, šio tikslo išsižadame.

Tikėtina, kad privilegijų, pvz., žaidimo kompiuteriu, atėmimas gali pasiteisinti, tačiau vaikas bus piktas ir neigiamai nusiteikęs. Daug geresnių rezultatų galima pasiekti išmokus vaiką užsitarnauti šią privilegiją tinkamu elgesiu. Šiuo atveju sukursite abipusiškai naudingą situaciją.

Skirdami papildomą beprasme užduotį, pvz., nurodydami perrašyti tekstą, nesukelsite teigiamų vaiko jausmų ir tuščiai išėikvosite laiką. Būtų geriau, jei spręstumėte pradinę problemą, sukėlusią vaiko nusivylimą. Jei tai susiję su klasės užduotimi, padėkite vaikui ją atlikti be papildomos įtampos.

Galima skirti paprastas bausmes, kurios pasiteisina ir padeda lavinti socialinius vaiko su ASS įgūdžius. Pvz., jei vaikas pasielgė kvailai ir netinkamai, būtų protinga paprašyti ištaisyti klaidą. Liepdami vaikui pakelti numestą šiukšlę ar nuvalyti tyčia ištepilotą paviršių, mokome jį nekartoti klaidų. Tuo pačiu kontroliuojame elgesį, kylantį dėl vaiko nerūpestingumo ar noro sulaukti dėmesio.

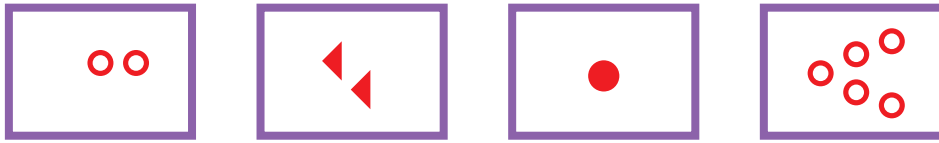
Visada pasiteisina paskatinimas ir priešingo elgesio pastiprinimas (atlygis). Vaikas negali tuo pačiu metu elgtis dviem skirtingais būdais, todėl jis pasirinks priešingą elgesį tikėdamasis sulaukti pastiprinimo. Šis metodas vadinamas skirtingo elgesio stiprinimu (angl. *Differential Reinforcement*).

Kai kurios naudingos strategijos lavinant matematinius įgūdžius

Ką verta atsiminti lavinant matematikos gebėjimus?

Neleiskite sau „išfiltruoti“ matematinių vaizdinių per kalbą (Tender, 1998). Nesistenkite paaiškinti šių vaizdinių sąvokų žodžiu, nes paaiškinimai žodžiu apsunkena matematinių vaizdinių, kurie šiems vaikams natūraliai atrodytų logiški ir nesudėtingi, supratimą. Dirbkite individualiai naudodami tam tikrą daiktų skaičių ir kortelėje pavaizduotus mažų daiktų paveikslėlius. Nereikia įvardyti daiktų skaičiaus prieš jį suvokiant. Nereikia mokyti skaičiuoti, kol nesuprantama kintančio daiktų skaičiaus sąvoka. Atminkite, kad skaičiavimas yra tik ritminis skaičių išvardijimas, būdingas daugeliui dvimečių vaikų. Vis dėlto jie dar ilgai nesugebės atsakyti į paprasčiausią klausimą „kiek?“. Vaikai su ASS netrukus atpažins kiekio vienumą ir kiekio sąvoką (4 pav.).

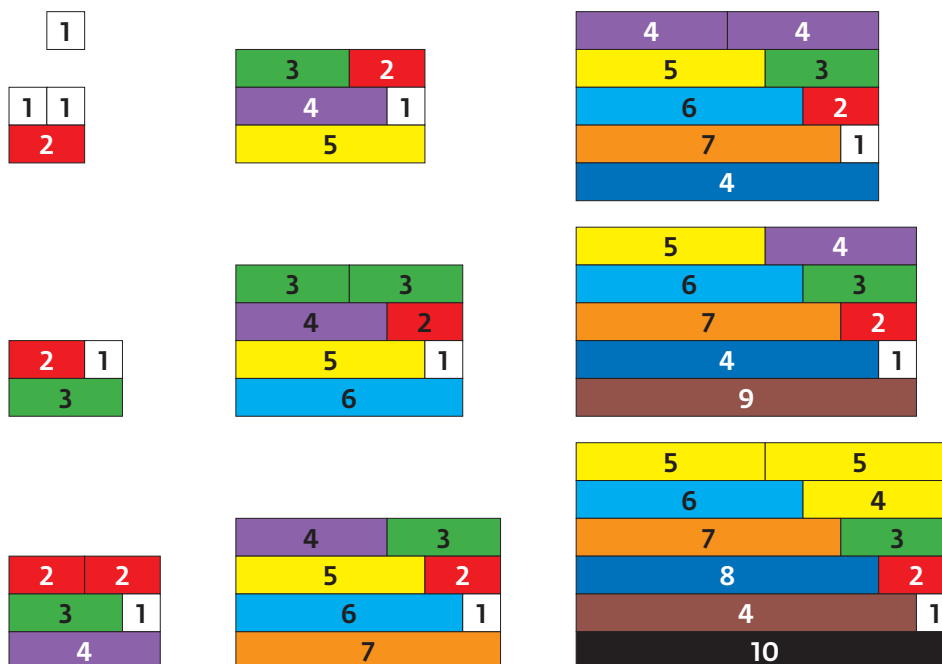
4 pav. Atpažinę vienodumą galime suprasti kiekio sąvoką

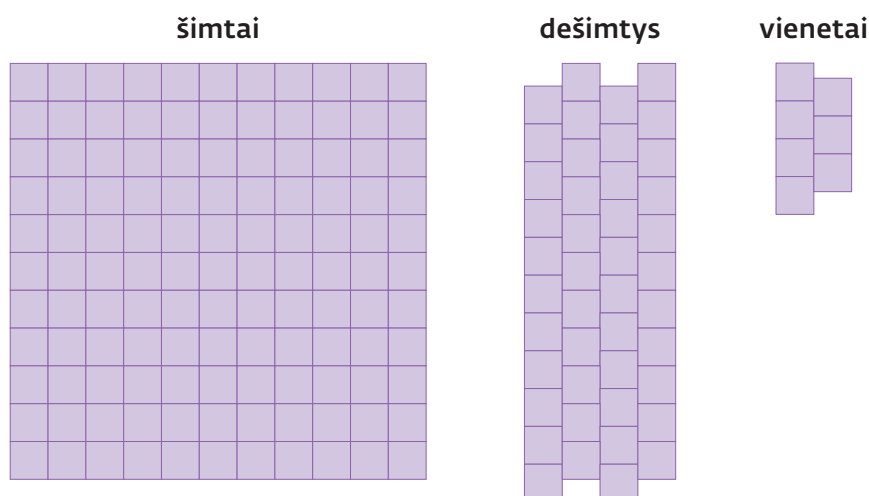
Nenaudokite pirštų ar figūrėlių mokydami sudėties veiksmų. Tai pagalba (sufleravimas), kurią kiti vaikai naudoja gan trumpą laiką. Vaikai su ASS gali ilgai tęsti šį skaičiavimo būdą nesuvokdami dėstomų faktų apie skaičius, kuriuos jie galėtų lengvai išmokti, jei tik gautų vaizdinę pagalbines medžiagą. Ši medžiaga jiems padėtų iš karto sureaguoti pateikiant automatinius atsakymus.

Geriausia matematikos pagrindų mokymo priemonė yra „Cuisenaire lazdelės“. Ši priemonė bus žymiai naudingesnė, jei ant lazdelių surašysime skaitmenis. Vaikai mokosi vizualiai; jie atsimena visas kombinacijas iki 10, o tai ir yra gebėjimo atlikti sudėties ir atimties iki 10 veiksmus mintyse pagrindas (5 pav.). Be to, „Cuisenaire lazdelės“ padeda suprasti dydžio ir ekvivalentiškumo sąvokas. Lazdelės padeda vaikams įsisavinti šias sąvokas ir pateikti labai greitus automatinius atsakymus.

5 pav. Aritmetinių veiksmų iki 10 mokymo diagrama – vaizdinis visų galimų derinių paveikslas, sukurtas iš „Cuisenaire lazdelių“

6 pav. Kaladėlės aritmetiniams veiksams iki 1000 atlikti

Mokydami daugybos, taip pat turime remtis vizualia medžiaga. Užuoat detaliam aiškinam daugybos veiksmą žodžiu, patartina naudoti paprastą lentelę – matricą. Taikant šį metodą, dvigubai sumažėja faktų, kuriuos reikia prisiminti, ir parodomas ryšys tarp daugybos ir dalybos. Daugelis vaikų su ASS ne tik greičiau įsisavina medžiagą, bet ir atkreipia dėmesį į subtilesnius lentelėse pavaizduotus aritmetinių veiksmų ryšius ir progresiją (6 pav.).

7 pav. Daugybos lentelės mokymui skirta matrica

PAGRINDINĖS SANDAUGOS	X	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	10
2	0	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	20
3	0	3	6	9	12	15	18	21	24	27	30	30
4	0	4	8	12	16	20	24	28	32	36	40	40
5	0	5	10	15	20	25	30	35	40	45	50	50
6	0	6	12	18	24	30	36	42	48	54	60	60
7	0	7	14	21	28	35	42	49	56	63	70	70
8	0	8	16	24	32	40	48	56	64	72	80	80
9	0	9	18	27	36	45	54	63	72	81	90	90
10	0	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100	100

Daug lengviau **išugdyti pinigų valdymo įgūdžius**, jei vaikas supranta, kad su pinigais taip pat galima atlikti tam tikrus veiksmus. Susitarkite su tėvais, kad vaikas galėtų užsidirbti kišenpinigių už nedidelius darbus ir išleisti juos savo nuožiūra. Tai suteikia monetoms tam tikrą vertę. Tada išmokykite vaikus atpažinti monetas ir nustatyti lygiaverčių dydžių derinius (pvz., $2 \times 10\text{ct} = 4 \times 5\text{ct} = 20\text{ct}$). Po to išmokykite juos įvertinti tokių derinių mažesnę ar didesnę vertę. Užuoat naudoję netikrus pinigus, siekdami pagerinti ASS turinčių vaikų dėmesį, mokykite juos skaičiuoti tikras monetas, o vėliau pereikite prie banknotų.

Kalbinių įgūdžių ugdymas

Simbolių, t. y. „Paveikslėlių apskaitimo komunikacijos sistemos“ (PECS) arba „Komunikacinių piktogramų“ (Compic), naudojimas yra veiksmingiausias būdas daugeliui vaikų su ASS, padedantis suvokti kalbos garsų junginių, kuriuos vadiname žodžiais, reikšmę (Frost ir Bondi, 2002; Charlop-Christie ir kt., 2002; Sulzer-Azeroff ir kt., 2009; Ganz ir kt., 2013; Lerna ir kt., 2014). Daugumai mokyklą pradėjusių lankyti vaikų vis dar prireiks bent tam tikrų simbolių. Jei tėvai atsineša savo sudarytus žodynus, svarbu jais pasinaudoti. Vaikas pasijus saugesnis ir žinos, kas vyksta. Bent jau laiku panaudokite lenteles ir korteles su užrašais vizualiai sustiprindami žodinius nurodymus. Tai ypač svarbu tais atvejais, kai vaiko klausos įgūdžiai vis dar prasti. Leiskite vaikui naudotis kortelėmis išsakant tokius prašymus kaip „Gal galite man padėti“ ir „Man reikia eiti į tualetą“. Vaiko su ASS kalbinių įgūdžių lavinimas grupėje yra itin sudėtinga užduotis. Mokant sudaryti sakinius, prastus kalbinius gebėjimus turinčiam vaikui turėtų būti teikiama individuali pagalba už klasės ribų.

Skaitymo įgūdžių ugdymas. Kadangi dauguma ASS turinčių vaikų mokosi vizualiai, jų akys greitai atpažįsta tam tikrus dažniausiai pasikartojančius žodžius ir įsimena žodžio skambesį (foniką). Jiems skaityti nesunku.

Dažniausiai pasikartojančių rašytų žodžių atpažinimas grindžiamas žodžio susiejimu su garsu. Daugelis vaikų su ASS, kurie buvo mokomi naudojant simbolius, šį įgūdį jau bus išsiugdę. Toks skaitymas gali būti naudingas, nes žodis vaikui signalizuoja prasmę, o nekalbančiam vaikui tai gali būti labai svarbus būdas perduoti poreikį ir priimti nurodymus.

Kai kurie vaikai greitai „perpras“ fonetinius elementus ir net sugebės perskaityti naujus žodžius. Jų nereikia mokyti – jiems pakanka akistatos su tekstu ir susidomėjimo rašytiniais tekstais. Visa tai gal ir daro įspūdį, tačiau nepamirškime, kad jie gali visiškai nesuprasti skaitomo teksto. Pvz., vaikai entuziastingai gali skaityti tekstą jiems nežinoma užsienio kalba net nesusimąstydami apie jo prasmę. Toks skaitymas betikslis.

Pradėkite lavinti skaitymo įgūdžius **mokydami fonetikos elementų**, tai yra mokykite garsų, o ne raidžių pavadinimų. Po to prijunkite priebalsius prie balsių prašydami vaiko juos lėtai, tada greičiau pakartoti, kol šie garsai susijungia ir tampa vienu skiemeniu. Perėję prie kelių skiemenų, juos sujunkite, kad susidarytų žodis. Žodis turi asocijuotis su prasme. Svarbu, kad skaitydamas vaikas suvoktų prasmę.

Įtvirtinę skaitymo pagrindus, pereikite prie funkcionalaus skaitymo. Paprašykite tėvų, kad jie praktiškai lavintų šiuos įgūdžius namuose. Paruoškite instrukcijas raštu. Jei vaikas sugeba jų laikytis, jis geba skaityti suvokdamas teksto prasmę.

Mokykloje vaikų skaitymo įgūdžiai turėtų būti ugdomi siekiant, kad būtų suvokta prasmė.

Sunkumai lavinant supratimą. Ilgesni sakiniai vaikams su ASS sukelia sąmyšį – jie pradeda blaškytis sutelkdami dėmesį į vieną ar kitą žodį ir nesuprasdami visos sakinio prasmės. Tikrindami jų supratimą, formuluokite klausimą nevertodami tų pačių žodžių, kurie buvo pavartoti originaliame tekste – vaikas gali surasti šią vietą ir atkartoti tekstą arba jį nukopijuoti nesuprasdamas jo minties. Nepamirškite, kad vaikas gali atsakyti į klausimą, bet atsakymas nebūtinai reiškia, kad jis supranta tekstą.

Turite mokyti vaiką skaityti ir ieškoti teksto prasmės. Paprašykite jo perskaityti trumpą pastraipą ir pasakyti jums, apie ką joje buvo kalbama. Skaitant ilgesnius tekstus, galite pateikti vizualią jų atsakymų

struktūrą skatindami ieškoti ir surasti svarbią informaciją. Paprašykite jų pabraukti svarbius veiksmažodžius, o po to nurodykite jiems surasti veiksnį, suderintą su tam tikru veiksmažodžiu.

Sakinių sudarymas. Vaikams su ASS dažnai sunku konstruoti sakinio struktūrą, net jei jie sugeba perskaityti ir surašyti žodžius. Pateikiame strategiją, kuri gali padėti įveikti šią problemą. Ant mažų kortelių surašykite vaiko vartojamus žodžius ir priskirkite šiuos žodžius tam tikroms kategorijoms pagal gramatiką vaiko sąsiuvinyje. Pateikę užduotį sudaryti sakinį, paskatinkite pavartoti tuos žodžius ir sudėlioti juos iš eilės tokiu būdu sudarant sakinį. Vaikai mokosi žodžių tvarkos ir sakinio sudarymo principų nesijaudindami, kaip parašyti vieną ar kitą žodį. Dirbant su ASS turinčiais vaikais, svarbu juos vienu metu mokyti atlikti ne daugiau kaip vieną užduotį. Daugumai jų rašymas ranka bus sunkus darbas, sukeliantis didelį stresą, pareikalaujantis laiko sąnaudų ir atitraukiantis dėmesį nuo sakinio, kurį jie stengiasi sukurti.

Sunkumai kuriant rašinius. Vaikai su ASS paprastai stokoja minčių ir gebėjimo tinkamai sudėlioti mintis. Pateikiame keletą pasiūlymų, kaip planuoti rašinius.

Pradedantiesiems tinka aštuonkojo įvaizdis. Nupiešiame aštuonkojo pavidalą ir ant jo kūno užrašome rašinio temą. Pasirinkime vieną įprasčiausių temų, pvz., „Mano atostogos“. Po to vaikas turi atlikti „minčių lietaus“ užduotį, tai yra atkreipti dėmesį į bet kokias jo galvoje kylančias mintis, susijusias su atostogomis, ir surašyti jas ant aštuonių aštuonkojo čiuptuvų. Kai kurie aštuonkojai gali jų turėti ir daugiau. Atlikęs šią užduotį, vaikas sutelkia dėmesį į surašytas mintis ir sudėlioja jas prioritetine tvarka, o kai kurias jų gali ir išbraukti. Paskui, laikydamasis nustatytos minčių sekos, jis turi parašyti bent po vieną sakinį, skirtą kiekvienai minčiai. Galiausiai turėsime rezultatą – trumpą atostogų aprašymą.

Vyresniems vaikams, kuriantiems sudėtingesnius rašinius, taip pat turėtume padėti pasiūlydami struktūrą. Paaiškiname, kad reikia pradėti nuo įžangos, kurioje įvedame į kontekstą, po to dėstome rašinio esmę (kur reikia atsižvelgti į klausimus: *kas? kur? kada? ir kodėl?*), o galiausiai išsakome savo nuomonę ir pateikiame išvadą. Visa ši informacija gali būti apibendrinta vaizdineje medžiagoje. Tai lentelė, kurią mokinys ilgainiui įsimena ir ja vadovaujasi.

Teksto rinkimas kompiuteriu vietoj rašymo.

Daugelio vidurinę mokyklą lankančių vaikų su ASS nuomone, jie nesugeba įveikti mokyklos užduočių, kol, atliekant visas rašto užduotis, jiems nėra leista naudotis kompiuteriu. Dažniausiai jie aiškina negalintys galvoti ir rašyti tuo pačiu metu. Jiems daug lengviau galvoti renkant tekstą akluoju būdu. Anksčiau gal ir buvo sunkiau įgyvendinti tokį poreikį, tačiau šiuo metu, kai internetu atliekama tiek daug užduočių, vargu ar prasminga versti pradinukus rašyti ranka neatsižvelgiant į jų priešinimąsi tol, kol jie ima nekęsti mokyklos. Jei jie sugeba perskaityti pagrindines ranka surašytas žinutes ir patys geba parašyti kelias eilutes teksto, pvz., užrašo savo adresą ir pasirašo, jie susitvarkys ir su kitomis užduotimis. Daugelis vaikų su ASS sugeba labai gerai naudotis kompiuteriu. Šį gebėjimą turintys įsidarbina sulaukę pilnametystės.

Apibendrinimas

Įtrauktis yra geriausias vaiko su ASS ugdymo būdas, jei tik pripažįstami ir patenkinami individualūs vaiko poreikiai. Esama specialių strategijų, leidžiančių siekti šio tikslo. Įtraukusis ugdymas perauga į įtrauktimi pagrįstą gyvenimą suaugusiųjų bendruomenėje. Vis dėlto, jei vaikas, turintis ASS, negali

atsipalaiduoti ir mokytis toje aplinkoje net pakeitus programą ir suteikus ypatingą dėmesį, jam reikės labiau segreguotos aplinkos. Deja, tokia aplinka sumažina vaiko galimybes ir neišugdo gebėjimo gerai jaustis bendruomenėje, kurioje jis turi gyventi. Akivaizdu, kad norint anksti išugdyti socialinius vaiko su ASS gebėjimus, geriausia pradėti jį ugdyti įtraukioje aplinkoje. Vis dėlto atminkime, kad jei vaikas pasiekia ribą ir nebegali susitvarkyti su keliamais reikalavimais, privalome atsižvelgti į vaiko gerovę ir suteikti jam galimybę mokytis mažiau įtampos keliančioje aplinkoje.

Literatūros sąrašas

1. Charlop-Christie, M., Carpenter, M., Loc, L., Le Blanc, L. & Kellet, K. (2002). Using Picture Exchange Communication System (PECS) with Children with Autism; Assessment of PECS Acquisition, Speech, Social Communicative Behaviour and Problem Behaviour. *Journal of Applied Behaviour Analysis*, 35, 213–231.
1. Charlop-Christie, M., Loc, L. & Freeman, K. (2000). A Comparison of Video Modelling and In-Vivo Modelling for Children with Autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 30 (6), 537–552.
2. Cohen, C. R. (2018). *Stand by Me: An anti bullying program. Aimed at peers – opening discussion, teaching how to intervene, discussion of solutions*. Prieiga internete: <https://standbyme4schools.com/>
4. *Compic*. (1988). AT Magic, Australia. Prieiga internete: https://at-aust.org/home/assistive_technology/standards.html
5. Dunn-Buron, K. (2013). *The Incredible 5 Point Scale*. Prieiga internete: <https://www.5pointscale.com/>
6. Durand, M. & Crimmins, D. B. (1992), Motivational Assessment Scale Identifying the Variables Maintaining Self-Injurious Behaviours. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 18 (1), 99–117.
7. Ergenekon, Y., Tekin-Ijar, E. Kapan, A. & Akmanoglu, N. (2014). Comparison of Video Modelling and Live Modelling in Teaching Response Chains in Children with Autism. *Education and Training in J. of Autism and Developmental Disorders*, 49 (2), 200–213.
8. Frost, L. & Bondi, A. (2002). *The Picture Exchange Communication System Training Manual (PECS)*.
9. Ganz, J., Goodwyn, F., Boles, M., Hong, E., Rispoli, M., Lind, E. & Kite, E. (2013) Impacta of PECS Instructional Coaching Intervention on Practitioners and Children with Autism. *Augmentative and Alternative Communications*, 29 (3), 210–221.
10. Grandin, T. (2006). *Thinking in Pictures: My life in Autism*.
11. Lerna, A., Esposito, D., Conson, M. & Massagli, A. (2014). Long Term Effects of PECS on Social-Communicative Skills of Children with Autism Spectrum Disorder: a follow up. *International Journal of Communication Disorders*, 49 (4), 478–485.
12. Nikopoulos, C. & Keenan, M. (2006). *Video Modelling and Behaviour Analysis: A Guide for Teaching Social Skills to Children with Autism*. London, England: Jessica Kingsley Publishers.

13. Sulzer-Azaroff, B., Hoffman, A., Horton, C., Bondy, A. & Frost, L. (2009). The Picture Exchange Communication System (PECS); What Do the Data Say? *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 24 (2), 89–103.
14. Tender, J. (1998). *Visual Maths*. Internal ISADD training document.

Papildoma naudinga literatūra

1. Bernard-Opitz, V. & Hausler, A. *Visual Supports for Children with ASD*: pateikiama daug naudingų idėjų.
2. Buy, A. (2013). *Behavioural Mapping*: naujos, bet įrodymais pagrįstos idėjos, kaip, naudojant nuotraukas ir lipdukus, vaikams su ASS paaiškinti situacijas ir padėti priimti tinkamus elgesio sprendimus. Ypač tinka minimalius kalbinius gebėjimus turintiems vaikams.
3. Crissey, P. (2009). *Teaching Communication skills to Children with Autism*: daugybė idėjų mokytojams, kaip dirbti su vaikais, turinčiais minimalius kalbinius gebėjimus.
4. Durand, M. & Crimmins, D. B. (1992). *Motivational Assessment Scale*: klausimynas, padedantis nustatyti konkretaus asmens elgesio tikslą. Labai naudinga atliekant funkcinę sudėtingo elgesio analizę.
5. Grandin, T. (2008). *The Way I See it – A Personal Look at Autism and Aspergers*: padeda suprasti ASS turinčius vaikus ir jų mokymosi stilių.
6. Greene, R. (2014). *Lost at School: why our Kids with Challenging Behaviours Fall Through the Cracks*: tėvams ir mokytojams naudingi patarimai apie elgesio valdymą, grindžiamą bendradarbiavimu, o ne bausmėmis.
7. Moyes, R. (2001). *Incorporating Social Goals in the Classroom*: šioje knygoje pateikiama tėvams ir mokytojams naudingų praktinių strategijų, kaip ugdyti socialinius įgūdžius vaikų, turinčių didelius autizmo spektro sutrikimus.
8. Rogers, R. & Dawson, G. (2010). *Early Start Denver Model for Young Children with Autism*: šioje knygoje apibūdinamas idealus vaikų su ASS ugdymas darželyje.
9. Strain, P. & Bovey, T. (2011). *The LEAP Preschool: an inclusive model of early Autism Intervention*: internetinis seminaras, supažindinantis su ASS turinčių vaikų ikimokyklinio ugdymo modeliu.

Užduočių pavyzdžiai

1 užduotis. Kaip pasiruošti vaiko, turinčio ASS, priėmimui į ugdymo įstaigą

Vaiko, turinčio autizmo spektro sutrikimų, priėmimas į ugdymo įstaigą dažnai kelia sunkumų. Ugdymo proceso dalyviai jaučia įtampą ir baimę. Šiam procesui būtina rengtis iš anksto. Kad vaiko sutikimas ir integracija vyktų kuo efektyviau, rekomenduojamas veiksmų planas, kurio reikėtų laikytis pasirengimo metu (Oakley, 2013, p. 5–7):

Kaip pasiruošti:

1. Paruoškite klasės aplinką. Fizinė aplinka gali daryti didelę įtaką mokiniui, turinčiam ASS. Tinkamai struktūruota ir paruošta klasės aplinka, turinti tik minimalų skaičių dirgiklių ir poilsio vietą nusiraminti, gali užtikrinti geresnius mokymosi rezultatus.
 - Struktūruokite aplinką. Suskirstykite klasę zonomis, kurios turėtų aiškias ribas. Vaikai turi matyti, kur yra mokytojo darbo vieta, jų darbo vieta, žaidimams ir poilsiui skirta erdvė. Jei reikia, erdves pažymėkite simboliais ar spalvomis prieš tai aptarę, ką reiškia kiekvienas simbolis ar spalva bei kam skirta tam tikra erdvė.
 - Sumažinkite dirgiklių skaičių. Sunkumai dėl sensorinių pojūčių bei įvairios detalės gali lengvai išblaškyti mokinį, turintį ASS. Galite išbandyti keletą būdų, leidžiančių sumažinti dirgiklių skaičių:
 - Vesdami pamoką, pasirūpinkite, kad už jūsų aplinka būtų neutrali, neblaškanti.
 - Nukabinkite plakatus nuo klasės lentos ir sienų (plakatams kabinti rinkitės sienas už vaikų nugarų).
 - Įsitinkite, kad klasės lemputės nežybsi.
 - Uždenkite atviras lentynas ir kompiuterius, kol jais nesinaudojama.
 - Uždenkite langus siekdami išvengti dirgiklių iš lauko.
 - Įrenkite poilsio zoną. Vaikams, turintiems ASS, svarbu turėti vietą, kurioje galėtų pailsėti, jei klasėje išbūti tampa sunku. Šioje zonoje turi būti saugu, jei vaiką ištiktų pykčio proveržių, taip pat turėtų būti priemonių, skirtų sensorinei stimuliacijai.
 - Tinkamai parinkite sėdėjimo vietą. Pirmiausia pasikalbėkite su vaiku ir pamėginkite išsiaiškinti, kas jam gali trukdyti susikaupti. Atsižvelgdami į tai, apgalvokite vietą, kurioje mokinys būtų mažiausiai blaškomas (toliau nuo langų ir durų, toliau nuo vietų, kuriose atvirai matyti žaidimai ar kompiuteris, toliau nuo tų vietų, pro kurias dažnai vaikšto kiti ir pan.).

Parengta remiantis

Oakley, B. (2013). *Autism Preparation Kit for teachers*. Prieiga internete:

<https://www.gaoe.org/Curriculum-Instruction-and-Assessment/Special-Education-Services/Documents/Eligibility%20Areas/Autism/autismpreparationkitforteacherspdf.pdf>

2 užduotis. Ugdymą apsunkinantis elgesys ir galimi sprendimo būdai

Tinkamai pasiruošus į įstaigą priimti vaiką, turintį autizmo spektro sutrikimų, nereiškia, kad ugdymo proceso metu nekils sunkumų. Vaikas, jau lankantis ugdymo įstaigą, dažnai dėl savo elgesio ypatumų išsiskiria iš klasės draugų. Skirtingus ugdymo proceso metu kylančius sunkumus galima išspręsti taikant įvairias strategijas.

Rankų ir plaštakų purtymas (Aune, Burt ir Gennaro, 2010, p. 2–4)

Moksleivis yra linkęs purtyti rankas ir plaštakas, kai yra sunerimęs arba negeba tinkamai išreikšti susirūpinimo ar emocijų. Tačiau tokius judesius moksleivis gali atlikti ir nuoširdžiai džiaugdamsis arba būdamas dėl ko nors susijaudinęs. Toks stereotipinis elgesys atrodo keistai, todėl gali moksleivį socialiai izoliuoti nuo bendraamžių.

Galimi sprendimo būdai:

- Tokį elgesį keisti sudėtingiausia. Geriausia pasakyti kitiems moksleiviams, kad kartais jie gali tokį elgesį matyti. Tai suprasdami, jie veikiausiai kreips mažiau dėmesio.
- Mokykite moksleivį keisti rankų purtyimą panašiu, bet mažiau į akis krintančiu veiksmu. Pvz., moksleivis galėtų pažaisti su stresui mažinti skirtais žaislais, kad jo rankos būtų užimtos (didelės laisvo švarko ar sportinio džemperio su gobtuvu kišenės puikiai tinka antistresiniam žaisliukui įsidėti). Moksleivis gali atlikti izometrinius pratimus: delnų spaudimą vienas į kitą arba lengvą stuksenimą kumščiu į delną.
- Moksleivis gali naudotis jam žinomu daiktu, pvz., pieštuku, kad rankos būtų užimtos.
- Pamėginkite nuspėti, kada moksleivis gali patirti įtampą ar susijaudinti, ir leiskite jam pajudėti.

Sunku išsėdėti vienoje vietoje (ten pat, p. 22–24)

Daug judantys moksleiviai taip mėgina patenkinti savo jutiminius poreikius, todėl dažnai išsėdėti pamokoje vaikams yra sunku. Jie nebesukaupia dėmesio, gali pradėti elgtis netinkamai, triukšmauti. Svarbu, kad pedagogas tinkamu metu suteiktų galimybę vaikui priimtinais būdais patenkinti savo jutiminius poreikius.

Galimi sprendimo būdai:

- Paprašykite moksleivio ką nors nunešti už klasės ribų. Mokytojas gali turėti iš anksto paruoštą rašytinį leidimą išeiti iš klasės, kad, pamatęs besimuistantį vaiką, galėtų jo paprašyti nunešti raštelį kitam mokytojui (pageidautina, dirbančiam kitoje pastato pusėje). Galima tyliai vaikui pasakyti, kad pakeliui jam leidžiama sustoti prie geriamojo vandens aparato arba nueiti į tualetą.
- Užklijuotame voke nebūtinai turi būti išdėstytas svarbus reikalas. Mokytojai gali iš anksto susitarti, kad pas vieną jų periodiškai ateis moksleivis ir atneš raštelį – reikia tiesiog iš vaiko paimti voką ir tęsti savo veiklą.

- Dar galima būtų paprašyti moksleivio klasėje atlikti rankų darbo reikalaujančią užduotį, pvz., knygas iš vienos klasės pusės perkelti į kitą, sudėti kuprines ar žaidimams skirtas priemones, nuvalyti lentą, susegti dokumentus ar išmušti juose skylės, į aplankus ar dėžutes surūšiuoti namų darbus ar kitus dokumentus. Be to, kad, atlikdamas tokius darbus klaseje, vaikas jaučiasi reikalingas, jis patiria ir taip reikalingą jutiminį jaudrinimą.
- Priklausomai nuo vaiko amžiaus, gali pasiteisinti pasunkintos liemenės arba svarmenų ant kelių naudojimas, kad jis jaustų didelį spaudimą, kurio jam reikia sunkiu metu. Tokios sunkesnės priemonės gali padėti vaikui, sėdinčiam suole, jaustis „įžemintam“.

Daugelio problemų, kurias kelia daug judantis moksleivis, sprendimas – pagalba, padedanti jam susikaupti ir leidžianti trumpai patenkinti jutiminius kūno poreikius. Tai padaręs moksleivis galės grįžti prie veiklos.

Šiurkščių ar nederamų dalykų sakymas (ten pat, p. 94–96)

Dėl negebėjimo suvokti kitų žmonių ketinimų ir požiūrių, silpnesnio gebėjimo interpretuoti gestus ir neįvardytus kasdienio socialinio bendravimo niuansus sutrikimų turintys asmenys į kitus žmones gali nereaguoti arba reaguoti netinkamai. Tai ypač taikytina moksleiviams, turintiems neverbalinį mokymosi arba autizmo spektro sutrikimų. Tai nereiškia, kad jiems niekas nerūpi, veikiausiai jie nereaguoja į tai, ko „nemato“.

Šie moksleiviai linkę svaidytis šiurkščiais komentarais ir tiesmukais klausimais, pvz.: „Čia dvokia!“, „Kodėl tu toks keistas?“ Vaikas gali pataisyti mokytoją ar kitus klasės draugus nekreipdamas dėmesio į to asmens jausmus. Socialinio neadekvatumo problemą įveikti sunku.

Galimi sprendimo būdai:

- Skatinkite sutrikimų neturinčius moksleivius į tokius teiginius nereaguoti asmeniškai. Tam, kad klasės draugai suprastų vaiką, tėvai ir individualizuoto ugdymo programos įgyvendinimo komanda turi bendradarbiauti. Jei kiti moksleiviai žinos galintys kartais tokių teiginių iš vaiko su ASS išgirsti, jie veikiausiai pernelyg į juos nereaguos.
- Netrukus po incidento paaiškinkite moksleiviui, turinčiam ASS, kodėl jo teiginys nederamas, ir pasiūlykite, kaip tokiose situacijose elgtis ateityje. Moksleivį reikia konsultuoti, kad jis žinotų, jog prireikus mokytojas kartais jį pamokys.
- Apsvarstykite galimybę paprašyti bendraamžio moksleivio padėti vaiką su ASS išmokyti tinkamų bendravimo įgūdžių. Bendraamžis padėjėjas dažniausiai yra tas, kuris laikomas lyderiu ir kurį moksleiviui su negalia tinka pristatyti kaip sektiną pavyzdį. Tam reikalingas šeimos ir individualizuoto ugdymo programos komandos bendradarbiavimas.

Plepumas (ten pat, p. 104–105)

Plepumas gali pasireikšti dviem būdais. Pirmuoju atveju moksleivis nori papasakoti viską, ką tam tikra tema žino. Šie moksleiviai susitelkia į įkyrią idėją ir yra tarsi apsėsti vienos minties ar temos. Kadangi jie ne visada supranta socialines taisykles ir nepakankamai suvokia kitų žmonių jausmus ar interesus, jie

mano, kad visiems patinka kalbėti šia tema taip pat, kaip ir jiems patiems. Moksleiviams sunku suprasti kitų žmonių kūno kalbą, tad jie neatpažįsta užuominų, kad pašnekovas nuobodžiauja ar yra susierzinęs. Atrodo, kad jie kalba jums, o ne su jumis, pateikia informaciją, užuot palaikę abiem pusėms naudingą pokalbį.

Antruoju atveju toks elgesys dažnai suprantamas kaip moksleivio „dėmesio reikalavimas“. Toks moksleivis gali tiesiog „užpildyti laiką“, kurį mokytojas jam skyrė „pradėti daryti namų darbus“ (vaikams, turintiems ASS, dažnai sunku susitvarkyti su nestruktūruotu laiku). Arba tai būdas moksleiviui dalyvauti pamokinėje veikloje, jei jis kitaip negali palaikyti diskusijos tempo. Vaikas žino, kad tikimasi, jog jis dalyvaus, bet vienintelis būdas tai padaryti yra diskutuoti savo sąlygomis ir savo tema. Jis gali negebėti palaikyti pokalbio tam tikra tema, jei pokalbį valdo kas nors kitas.

Šios dvi situacijos susiklosto dėl nepakankamo taisyklių, kurios daugeliui mokinių atrodo akivaizdžios, supratimo. Deja, gali atrodyti, kad sutrikimų turintys moksleiviai mėgina elgtis taip, tarsi viską žinotų.

Galimi sprendimo būdai:

- Būkite konkretūs ir nustatykite ribas. Nepakanka moksleiviui pasakyti, kad jis nežino ribų. Jos apibrėžiamos kaip tinkamo fizinio atstumo laikymasis, fizinio kontakto vengimas, nekalbėjimas nepriimtiniomis temomis ir pan. Apibrėžkite, ką vaikas gali daryti. Periodiškai priminkite jam šias taisykles, ypač pastebėję, kad jos laužomos.
- Neleiskite moksleiviui dominuoti klasės diskusijoje. Pasakykite jam, kad visiems moksleiviams turi būti suteikta galimybė kalbėti ar užduoti klausimą, o jis dar turės progą pasakyti, ką nori, kai bus išklausyti visi kiti. Dažnai pakanka subtiliai tai priminti.
- Susitarkite su kitu moksleivių, kad jis periodiškai pradėtų pokalbį su ASS turinčiu bendraklasiu, jei šiam sunku tinkamai bendrauti su kitais mokiniais.
- Paskirkite laiką, kada moksleivis gali pakalbėti mėgstama tema. Suteikite galimybę vaikui 5 minutes pasikalbėti su mokytoju ar kitu vaiku – tai būtų tinkamas atlygis už kantrybę.

Sunku pralaimėti (Aune, Burt ir Gennaro, 2011, p. 48–49)

Daugeliui specialiųjų poreikių turinčių moksleivių sunku dalyvauti tokiuose žaidimuose, kuriuose vieni laimi, o kiti – pralaimi. Todėl moksleiviai svaido stalo žaidimus nuo stalų, spiria kamuolį atokiau nuo grupės arba prasivardžiuoja. Galiausiai jie gali pradėti šalintis ir vengti dalyvauti konkurencija pagrįstuose žaidimuose. Ugdytinis gali pasišalinti iš žaidimo, jeigu jam nesiseka, pralaimėjęs išgyventi priepuolį arba mėginti pernelyg kontroliuoti kitus ir jiems nurodinėti.

Galimi sprendimo būdai:

- Pamėginkite žaisti komandinius žaidimus klasėje ir išsakykite mintį, kad „viskas gerai, kartais laimime, o kartais – pralaimime“.
- Aptarkite, ką reiškia nemokėti pralaimėti, pasitelkdami konkrečius pavyzdžius. Daugeliui mūsų moksleivių sunku suprasti tokias abstrakčias sąvokas kaip „mokėti pralaimėti“.
- Sudarykite galimybes pralaimėti kokį nors žaidimą ir paskatinkite moksleivius, jei šie susilaikytų nuo nepageidaujamo elgesio.

- Paašškinkite sąvoką „geras žaidėjas“: ji vartojama ne tik tada, kai moksleivis laimi kokią nors žaidimą, bet ir tuomet, kai jam nepasiseka. Tokiu būdu moksleivis turės progą išmokti elgtis sportiškai, kai bus labiau nusiteikęs klausytis ir mokytis.
- Atkreipkite dėmesį į tuos moksleivius, kurie moka gražiai pralaimėti. Kartais mūsų moksleiviams sunku pažvelgti į situaciją iš šalies, todėl jie gali nežinoti, kad kitiems mokiniams taip pat pasitaiko pralaimėti žaidimą, tačiau jiems gerai sekasi susitaikyti su savo nusivylimu.

Sunkumai pasibaigus pamokoms (ten pat, p. 26–27)

Nemažai daliai specialiųjų poreikių turinčių moksleivių yra sunkiau susiorientuoti kasdienėje mokyklos veikloje nei kitiems klasės draugams. Tokie moksleiviai ne visuomet „atpažįsta“ artimos aplinkos rodiklius, kurie gali padėti pasiruošti pamokų pabaigai, nesupranta klasėje taikomų ženklų, pvz., mokytojo nurodymų pasiruošti išeiti iš klasės, nepažįsta sieninio laikrodžio ir sutrinka, kai po pamokų klasės draugai ruošiasi išeiti iš mokyklos, nes nesuvokia, kaip jis turėtų elgtis.

Galimi sprendimo būdai:

- Atkreipkite moksleivio dėmesį į laikrodį ir priminkite, kad pamokos netrukus pasibaigs (klasėje naudokite elektroninį laikrodį).
- Dažniau priminkite moksleiviams, kad netrukus reikės išeiti.
- Skirkite moksleiviui daugiau laiko susirinkti savo daiktus.
- Duokite moksleiviui sąrašą, kad pagal jį į kuprinę susidėtų namų darbų užduotis, kitus asmeninius daiktus. Kartu su juo pagal sąrašą patikrinkite susidėtus daiktus.
- Paprašykite kito mokinio padėti klasės draugui.

Parengta remiantis

1. Aune, B., Burt, B. & Gennaro, P. (2010). *Behavior Solutions for the Inclusive Classroom: A Handy Reference Guide that Explains Behaviors Associated with Autism, Asperger's, ADHD, Sensory Processing Disorder, and other Special Needs*. Arlington: Future Horizons.
2. Aune, B., Burt, B. & Gennaro, P. (2011). *More Behavior Solutions In and Beyond the Inclusive Classroom: A Must-Have for Teachers and Other Educational Professionals*. Arlington: Future Horizons.

Vaizdo medžiaga

UGDYMO IŠŠŪKIAI SPRENDŽIANT VAIKŲ, TURINČIŲ AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ, MOKYMOSI IR BENDRAVIMO PROBLEMAS (<https://youtu.be/1j1gN2aVvnE>)

6

PAGALBA TĒVAMS, AUGINANTIEMS VAIKUS, TURINČIUS AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMU

Šiame skyriuje siekiama atskleisti glaudaus pedagogų ir tėvų, auginančių autizmo spektro sutrikimų turinčius vaikus, bendradarbiavimo reikšmę. Aptariamai galimi sunkumai, su kuriais susiduria tėvai, pristatomi konkretūs atvejai, leidžiantys suvokti socialinės aplinkos reikšmę formuojant įgalinantį tėvų požiūrį į vaikų, turinčių ASS, ugdymą.

Vaikams, turintiems ASS, ypač svarbu taikyti įvairius ugdymo metodus, skatinančius savarankiškumą kasdienėje veikloje, lavinančius naujus įgūdžius. Skaitytojas galės rasti praktinių patarimų, kokiomis bendravimo, ugdymo strategijomis vadovautis auginant vaiką su ASS. Svarbiausias veiksnys, lemiantis sėkmingą tokių vaikų ugdymą, yra pozityvus tėvų požiūris į vaiko negalią ir ypač didelis dėmesys vaiko stipriųjų asmenybės savybių, įvairių protinių bei fizinių gebėjimų atpažinimui ir sistemingam vystymui.

Skyriuje pateikiama praktinių patarimų tėvams, kaip įveikti kasdien kylančius ugdymo sunkumus namuose. Taip pat pristatomos išmaniosios informacinės technologijos, skirtos lavinti vaikų, turinčių ASS, socialinius ir kognityvinius įgūdžius. Aptiriamas pedagogo, kaip profesionalo, skatinančio bendradarbiavimą su tokiais vaikais auginančiais tėvais, vaidmuo, supažindinama su tėvų paramos grupių veikla ir jų galimybėmis Lietuvoje bei užsienyje.

Sunkumai, su kuriais susiduria tėvai, auginantys vaikus, turinčius autizmo spektro sutrikimų, ir jų įveikimo galimybės

Didžiausi tėvų išgyvenimai patiriami pirmaisiais metais sužinojus diagnozę, patvirtinančią, jog vaikas turi autizmo spektro sutrikimų. Neigiamus jausmus išgyvena visi tėvai, tačiau priklausomai nuo paramos, gaunamos iš išorinės aplinkos, nuo pačių tėvų susitelkimo ir sistemingai dedamų pastangų ši būseną trunka skirtingai.

Kaip teigia Santomauro (2009), tėvų reakcija į diagnozę gali būti tokia netikėta ir taip stipriai išreikšta, kaip sužinojus apie artimo giminaičio mirtį.

Kubler-Ross (2009) yra aprašiusi žmonių emocinių reakcijų, kylančių susidūrus su liga ar sužinojus blogą naujieną, etapus. Šiuos etapus galima pritaikyti ir tėvams, sužinojusiems apie ASS diagnozę.

Neigimas. Tėvai gali manyti „Gal suklydo?“ ir atsisako pripažinti ASS diagnozę. Jie vengia apie tai kalbėti su savo artimaisiais. Tai tarsi gynyba, kuri apsaugo žmogų nuo jam dar nežinomų, gąsdinančių pavojų. Ilgai trunkanti neigimo būseną gali būti pavojinga, nes tėvai psichologiškai negalės priimti reikiamos pagalbos iš pedagogų, specialistų, artimųjų.

Pyktis. „Kodėl aš? Kodėl taip atsitiko būtent man?“ – tokie klausimai sukelia pyktį ir pagiežą „visam pasauliui“. Pyktis dažniausiai yra nukreipiamas į kitus asmenis, pvz., į pedagogus, medikus, artimuosius. Nors pyktis yra normali ir svarbi emocinė reakcija susirgus, nes rodo baimę, nerimą ir padeda nuo jo išsivaduoti, jis dažnai atskiria tėvus nuo aplinkinių žmonių.

Liūdesys. Tai yra taip pat normali reakcija. Tam tikrą liūdesį patiria daugelis tėvų. Pasireiškus depresijai, sunku į savo situaciją pažvelgti kitaip. Verkti, išsiliesti yra geriau, nei neigiamus jausmus „užrakinti viduje“.

Susitaikymas. Galiausiai tėvai susitaiko su esama padėtimi, tačiau tai nėra nuolankus atsidavimas lemčiai, bet savo situacijos ir realių galimybių suvokimas. Priėmę, kad vaikas turi ASS, ir susitaikę, kad ilgai ar visą gyvenimą reikės dėti pastangų, tėvai gali pasiekti emocinį stabilumą (Kubler-Ross, 2009).

Žemiau pateikiamos autentiškos situacijos, kurias aprašo mamos, sužinojusios apie vaiko autizmo diagnozę. Pagrindinės neigiamų mamų reakcijų sužinojus apie ASS diagnozę priežastys – informacijos lietuvių kalba stoka, kompetentingų specialistų stygius, atstumiantis ir segreguojantis ugdymo institucijų požiūris.

Apsipirkinėjau parduotuvėje, kai man paskambino vaikų gydytojas ir pasakė, kad kalbėjosi su sūnaus, vardu Damijus, mokytoja. Mokytoja nemano, kad Damijus turi dėmesio trūkumo sutrikimą. Ji išvelgia autizmo požymių. Toliau buvo kalbama, kad iš karto negalima konstatuoti diagnozės, tam reikia kitų specialistų konsultacijos (žinoma, tai greitai buvo patvirtinta).

Nepamenu, kaip grįžau namo. Ir tuščiomis rankomis – nieko nenusipirkusi. Aš patyriau didelį šoką. Kokia čia diagnozė? Ar ji degeneracinė? Ar jis numirs?

9 metų berniuko mama, Kalifornija

Vaiko raida buvo normali iki 2 metų, tačiau staiga vaikas tarsiu nustojo vystytis ir „krito žemyn“. Nustojo tarti žodžius, kuriuos mokėjo, nebežiūrėjo į akis, kai su juo bendraudavome, vėl pradėjome naudoti sauskelnes. Specialistai raidos centre nustatė autizmo spektro sutrikimą. Ši diagnozė man sukėlė šoką. Pirmiausiai nežinojau, kur gauti informacijos, jos tiesiog nebuvo, specialistai jos nesuteikė, internete nieko neradau. Dabar, praėjus 7 metams, informacijos galima rasti geros ir teisingos, o tuo metu nebuvo, tai vedė mane į liūdesį, kėlė sumaištį.

9 metų berniuko mama, Lietuva

Kadangi mano vaiko kalba labai vėlavo, aš pati daug domėjausi, skaičiau ir ieškojau priežasčių. Skaičiau ir apie autizmą, radau daug panašumų. Apie įtariamą autizmą pirmoji prabilo mano vaiko logopedė. Pasakė telefonu. Nors turėjau įtarimų, kad jam gali būti autizmas, bet nebuvau pasiruošusi išgirsti šitos diagnozės ir dar telefonu. Buvau sukręsta. Tada puolėm pas psichiatrus tikrintis. Kai kurie psichiatrai autizmo diagnozę atmetė, kiti ją rašydavo su klaustuku.

Galutinį sprendimą medikai priėmė Vilniuje, Vaiko raidos centre. Reagavau ramiai, nes nuo to telefoninio pokalbio su logopede iki Vaiko raidos centre nustatytos diagnozės buvo praėję jau dveji metai. Nors buvau rami, bet taip pat jaučiausi sutrikusi, nes nežinojau, kur kreiptis pagalbos. Prieš 10 metų dar niekas nežinojo, ką konkrečiai su šiais vaikais reikia daryti.

Buvau sutikusi psichologę, kuri mane „guodė“, kad pagalbos tokiems vaikams Lietuvoje nėra.

14 metų berniuko mama, Lietuva

Bendraudama su auklėtojomis darželyje mėgindavau rasti atsakymą, kodėl mano vaikas atsilieka nuo kitų. Ir vėl tas pats atsakymas... „Berniukai vystosi lėčiau nei mergaitės... Mamyte, kantrybės... Hm... Gerai... Laukiame...“

Praėjome ilgus kelius, pagaliau buvo nustatytas autizmas. Vaikų darželio valdžia greit liepė su tokiu vaiku keliauti į specializuotą vaikų darželį... Man buvo šokas! Visiškai netekau žado...

Kaip tai, dar tik pavasaris. O va taip ima ir liepia išeiti... Kur? Kaip gauti vietų?

Buvo sunku... Nes reikėjo daug pačiai suprasti, išmokti, ką ir kaip daryti, kad vaikui būtų geriau... Ir pradėjau gyventi su ta mintimi, kad man pavyks vaiką išmokyti gyventi pilnavertį gyvenimą, gal ne taip greit ir lengvai, bet pavyks. Mano sūnus labai pakeitė mano gyvenimą į gerą pusę! Ir tikrai dar daug kas gero įvyks. Jis mano didis mokytojas.

10 metų berniuko mama, Lietuva

Vaiko, turinčio ASS, buvimas šeimoje paliečia visus jos narius, todėl gali atsirasti bendravimo sunkumų visuose šeimos lygmenyse: vaikas – tėvai, vaikas – broliai ir seserys, partneriai (sutuoktiniai), tėvai – vaikai, neturintys ASS (Meadan, Halle ir Ebata, 2010).

Šeimos, kuriose auga ASS turintis vaikas, susiduria su psichosocialinėmis ir ekonominėmis problemomis. Tokios šalys kaip Danija, Vokietija, Šveicarija, Jungtinė Karalystė, JAV, įgyvendindamos pozityviosios tėvystės programas, yra sukaupusios daug gerų pavyzdžių.

Tėvų, auginančių ASS turinčius vaikus, susitikimas vieniems su kitais yra susitikimas su žmonėmis, turinčiais tokį patį kultūrinį pagrindą. Jie supranta vieni kitų kalbą, poreikius, emocines reakcijas, sunkumus, su kuriais susiduriama visuomenėje, o galiausiai jie supranta vieni kitų vaikus (Santomauro, 2009).

Šeima, auginanti ASS turintį vaiką, pirmuosius du dešimtmečius patiria didelius išbandymus, todėl turi dėti ypač dideles pastangas, dažniau lydimas nusivylimo ir rečiau sėkmės.

Vaiko su ASS amžius skirtingai siejasi su abiejų tėvų depresyvumo lygiu. Tėvų depresyvumas didesnis, kai autizmo sindromą turintis vaikas yra 8–11 metų, o motinų depresyvumas padidėja šį sutrikimą turinčio vaiko paauglystės laikotarpiu. Taip pat Vakarų šalyse atliktų tyrimų rezultatai leidžia suprasti, kad kuo sunkesnė ASS forma, tuo tėvai potencialiai priskiriami didesnei psichinės sveikatos sutrikimų turinčių asmenų grupei. Motinos, auginančios autizmo sindromą turintį vaiką, dažniau nei tėvai jaučia nerimą, kaltę, gėdą. Šeimose, kur auga vaikas su ASS, dažnesni konfliktai ir didesnis skyrybų dažnis (Maynard, McDonald ir Stickle, 2016).

Stresas – fiziologinės, psichologinės ir socialinio elgesio reakcijos, atsirandančios, kai žmogus jaučia disbalansą (harmonijos trūkumą) tarp jam iškilusių poreikių tenkinimo ir juos tenkinti turimų resursų (išteklių). Tėvų, auginančių vaiką su ASS, stresą gali sukelti įvairios priežastys. Vienos jų – socialinės. Tėvai, negalėdami skirti dėmesio sau, kaip socialinei būtybei, atsiriboja nuo visuomenės, tampa vieniši, nedalyvauja socialinėse veiklose, vengia bendrauti. Kita dažna šių vaikų tėvus lydinti problema – auklėjant vaiką patiriamas stresas, kai nesugeba kontroliuoti vaiko elgesio ir spręsti ugdymo sunkumų (Neece ir Chan, 2017).

Dažnai tėvai, auginantys ASS turinčius vaikus, susiduria su gyvenimo sunkumais, kurie paliečia asmeninį, socialinį ir net profesinį jų gyvenimą:

- Jiems gali atrodyti, kad gyvenimo našta yra tokia didelė, kad ją jau sunku panešti.
- Jaučiasi kalti, jog nežino, kaip elgtis konkrečiose situacijose.
- Nerimauja dėl vaiko ir šeimos ateities.
- Sunku suderinti kasdienes darbus namuose, kitų šeimoje augančių vaikų priežiūrą, darbą.
- Tampa uždaresni, nelinkę savo sunkumais, neigiamais išgyvenimais dalytis su šeimos nariais ar draugais, specialistais.
- Išškyla finansinių sunkumų.
- Didėja stresas, kuris turi neigiamą poveikį profesinei veiklai ir asmeniniam gyvenimui.

Glaudus mokytojų ir tėvų bendradarbiavimas gali padėti tėvams save geriau atpažinti ir įvertinti turimus resursus, reikalingus sprendžiant vaikų, kuriems nustatytas ASS, gyvenimo iššūkius (Rogers, Dawson ir Vismara, 2017). Jei tėvai į daugelį pateiktų klausimų atsako „taip“ arba „dažnai“, vadinasi, jie turi tvirtą socialinės pagalbos tinklą:

- Ar turite su kuo pasikalbėti, kai jums sunku?
- Ar turite į ką kreiptis, kai reikia vertingo patarimo?
- Ar turite su kuo pasikalbėti apie savo problemas?
- Ar turite su kuo pasidalyti savo nerimu?
- Ar turite į ką kreiptis, kad sulauktumėte palaikymo?

Tačiau kyla klausimas, ką daryti, jei tėvai, ypač mamos, į daugelį klausimų atsako „NE“? Šiems tėvams trūksta socialinės pagalbos, todėl ją turi suteikti artimiausia socialinė aplinka. Pedagogai turėtų jiems pasiūlyti pasikalbėti su kitais tėvais, auginančiais vaikus su ASS, nes jie gali turėti daugiau informacijos ir vertingų patarimų. Naudingos informacijos tėvai gali rasti Lietuvos autizmo asociacijos „Lietaus vaikai“ interneto svetainėje ar socialinio tinklo „Facebook“ paskyros grupėje (žr. <https://www.facebook.com/lietausvaikai/>).

Tėvai turėtų žinoti, kad negalima ilgiau delsti ir reikia kuo skubiau kreiptis į specialistus, jei pastebėjo vieną ar kelis žemiau išvardytus simptomus:

- Vargina miego sunkumai, nesijaučiate gerai naktį pailsėjusi (-ęs).
- Nuolatos į galvą lenda neigiamos mintys, kad ir kaip jas bandote nugalėti.
- Sumažėjo apetitas arba atsirado neapsakomas noras daug valgyti.
- Kiti žmonės sako, kad tapote irzlesnis, agresyvesnis.
- Atsirado daugiau žalingų įpročių – daugiau vartojate alkoholio ar kitų svaiginančių medžiagų, pradėjote žaisti azartinius žaidimus.
- Kamuoja blogos mintys, gyvenimas atrodo sunkus ir nemielas.

Toliau pateiksime vienos mamos, auginančios du ASS turinčius berniukus, patarimus, kitaip sakant, „šeimos laimėjimus“, kuriais su tėvais galėtų pasidalyti pedagogas (*A Parent's Guide to Autism An Autism Speaks Family Support*, 2018).

„10 pagalbos žingsnių tėvams, kurie augina ASS turintį vaiką“ (mamos, gyvenančios Jungtinėse Amerikos Valstijose, Filadelfijoje, patarimai):

1. Nesvarbu, kiek esate išsekę, „išsilaisvinkite“ ir su savo vaiku išeikite į bendruomenę.
2. Ieškokite patarimų mokykloje kalbėdamiesi su pedagogais.
3. Junkitės į tėvų savipagalbos grupes.
4. Pasisiūlykite savanoriauti ir būkite su vaiku klasėje – taip geriau pažinsite savo vaiko poreikius.
5. Jums reikia atitrūkti, atsiriboti nuo namų. Jums padės kelios poilsio valandos, aplinkos pakeitimas, savo pomėgių realizavimas.
6. Išbandykite įvairius vaiko elgesio, mokymosi gerinimo būdus, raskite jums priimtinausią ir efektyviausią.
7. Jei matote, jog jūsų vaikas turi miego, valgymo ar kitų sveikatos problemų, neignorruokite jų ir ieškokite pagalbos kreipdamiesi į specialistus.
8. Dalykitės savo patyrimais su šeimos nariais, draugais. Nebijokite paprašyti jų pagalbos.
9. Rūpinkitės ne tik savo vaiku, bet ir savimi.
10. Autizmas yra maratonas, o ne sprintas. Jūs ir jūsų vaikas nusipelnėte būti sveiki ir laimingi.

Tėvų reflektavimas, kurį gali paskatinti mokytojai, organizuodami tėvų paramos grupes ar individualiai kalbėdamiesi su tėvais, leidžia jiems savo patirties pagrindu kurti naujas žinias. Pažymėtina, kad šiam procesui būdinga tam tikra seka. Reflektavimas sujungia savęs suvokimo, kritinio mąstymo ir analizės įgūdžius (Piščalkienė ir Stasiūnaitienė, 2013).

Tėvų pasitikėjimas savo jėgomis – vienas svarbiausių veiksnių, padedančių jiems susidoroti su vaikų, turinčių ASS, ugdymo iššūkiais. Tėvai turėtų žinoti ir tai, kad vaikai jaučiasi saugesni tada, kai turi tėvus ar globėjus, kurie pasitiki savo jėgomis. Boyd (2014) siūlo keletą strategijų, padedančių stiprinti tėvų pasitikėjimą:

- Niekada nelyginkite savęs su kitais tėvais, kuriems, jūsų manymu, geriau ar blogiau sekasi atlikti tėvų vaidmenį. Jie nėra jūsų situacijoje.
- Prisiminkite, kad jūs esate patyrusi (-ęs) mama ar tėvas. Gyvenime jums pavyko daug kartų įrodyti, kad esate gebanti (-is) rasti geriausius sprendimus ir juos įgyvendinti. Jei tuo netikite dabar, prisėskite ir tas situacijas surašykite ant lapo. O jei sunku prisiminti, pasikvieskite į pagalbą jums artimą žmogų, kuris vertina ir pripažįsta jūsų pastangas bei veiksmus.
- Prisiminkite, kad ši situacija jums yra sunki (sudėtingas, netikėtų sunkumų sukeliantis vaiko amžius), tačiau jūs gerai atliekate savo darbą ir negalite visada būti tobulas (Boyd, 2014; Rogers ir kt., 2017).

Vaikų, turinčių ASS, broliai ir seserys taip pat, kaip ir jų tėvai, patiria baimę, pyktį, kaltę. Gali būti įvairių tokių būsenų bei emocijų priežasčių: ne visi turi panašios patirties pažįstamų žmonių, su kuriais

tai galėtų aptarti, todėl nepatogu klausti, kas juos jaudina. Ne mažiau svarbus visuomenės požiūris, kaip aplinkiniai suvokia juos pačius ir „kitokius“ jų brolius ar seseris. ASS turinčių vaikų broliams ir seserims gali dažniau pasireikšti neigiamo socialinio elgesio bruožų ir delinkventinis elgesys, polinkis į depresiją, nerimą, svaiginamųjų priemonių vartojimas. Šie faktai rodo, kad jiems taip pat laiku turėtų būti suteikta reikiama psichosocialinė pagalba.

- Jaunesni broliai ar seserys gali matyti, kad kažkas yra negerai su jų broliu ar seserimi, tačiau jiems sunku suprasti, kodėl.
- Dažnai jie gali jausti pavydą ar pyktį, kad jiems skiriama mažiau dėmesio, su jais praleidžiama mažiau laiko.
- Jie pastebi, kad neviedodai yra vertinamas šeimos vaikų elgesys: jei padaroma kažkas ne taip, brolis ar sesuo iš tėvų sulaukia mažiau priekaištų, barnių, nuobaudų nei jie.
- Jiems gali būti nesmagu ar net gėda pasirodyti visuomenėje su ASS turinčiu broliu ar seserimi. Svetimi žmonės dažnai stebisi neįprastu jų brolių ar seserų elgesiu, reakcijomis, agresyvumu.
- Dažnai jie nusivilia tuo, kad jų brolis ar sesuo atsisako bendrauti įprastais ir „normaliais“ būdais, kokiais bendrauja kiti vaikai.
- Tyliai, kartais ir paslapčia, išgyvena, kad jų brolis ar sesuo šeimoje „sugriauna“ daug gerų dalykų, daug ką verčia „aukštyn kojomis“, dėl to kyla konfliktų ir neramumų.

Taigi akivaizdu, kad ne tik vaikams, turintiems ASS, jų tėvams, bet ir broliams bei seserims turėtų būti skiriamas dėmesys ir pagalba. Bendravimas, pokalbis, išiklausymas į vaiko nuomonę, bendrų sprendimų paieška gali padėti suprasti esamą situaciją.

- Priklausomai nuo brolio ar (ir) sesers amžiaus, informaciją apie autizmą galima suteikti įvairiais būdais – piešiniais, vaizdo medžiaga, knygelėmis, žodžiu pateikti bendravimo instrukcijas ir jas aptarti.
- Išmokyti brolius ar (ir) seseris žaisti kartu: žaidimai turėtų būti įdomūs ir visus įtraukiantys. Svarbu nepamiršti pagirti, kai gražiai žaidžiama ir bendraujama su ASS turinčiu broliu ar (ir) seserimi.
- Vakarų šalyse yra kuriamos neformalios ASS vaikų brolių ar (ir) seserų grupės, kuriose vaikai pažįsta vieni kitus, kartu žaidžia ir mokosi vieni iš kitų. Kol mūsų šalyje tokios praktikos nėra, reikia pabandyti bendrauti su šeimomis, kuriose yra vaikų, turinčių ASS.
- Nereikia vengti ir gėdytis prašyti specialistų pagalbos. Tai nėra laiko švaistymas – greičiau tai stiprybės ir geros tėvystės įrodymo ženklas. Vaikų psichologai visada bus pasirengę padėti.

<https://www.autismspeaks.org/sites/default/files/201808/Parents%20Guide%20to%20Autism.pdf>

Tyrimai rodo, kad vaikai, augdami su ASS turinčiu broliu ar seserimi, užaugę yra pranašesni – jie pasižymi geresnėmis įžvalgomis, empatija, labiau subrendę asmenybine prasme, lengviau priima kitą asmenį, užaugę ir toliau linkę rūpintis ASS turinčiais broliais ir seserimis (Rogers ir kt., 2017).

Ugdymo aplinka ir metodai namuose

Autizmo spektro sutrikimus turintiems vaikams tiek ugdymo institucijose, tiek namuose svarbu sukurti ypatingą ugdymo aplinką, kuri iš pradžių padėtų kompensuoti socialines-educacines sutrikimo pasekmes, o ilgainiui sudarytų prielaidas jas įveikti. Visgi gali atsitikti priešingai – dažnai pedagogai sutrikimo neatpažįsta, tokiu atveju į iškilusius sunkumus neretai reaguojama konservatyviai ir stereotipiškai, t. y. vaikas vertinamas kaip tinginys ar keistuolis, nepritampantis mokykloje.

Tokiu atveju vaiko negalia yra tik dar labiau pagilinama, o jo psychosocialinės raidos perspektyva komplikuojasi. Žinios apie ASS, sugebėjimas jį atpažinti ir mažinti taikant edukacines priemones, gebėjimas prasmingai įsiliesti į kompleksinį terapijos ir korekcijos procesą yra esminis pedagoginės kompetencijos bruožas.

Verta prisiminti Vygotskio, iškilus specialiosios pedagogikos ir psichologijos pradininko, principinę požiūrį į bet kokios prigimties negalią vaikystėje. Jis išvelgė vieną esminį momentą: daug žalingesnis dalykas yra ne pirminė biomedicininė vaiko negalia, bet neadekvatus suaugusiųjų požiūris ir nepalanki reakcija į ją. Taip interiorizacijos mechanizmais yra sukuriama antrinė „socialinė negalia“, kuri ugdymą ir socializaciją ribojančiomis pasekmėmis yra pavojingesnė už pirminę biologinę negalią (Piščalkienė, 2008).

Pasitelkus natūralistinės taikomosios elgesio terapijos strategijos pavyzdį, kitaip vadinamą ankstyvos pradžios Denverio modeliu, bus siekiama parodyti tėvų įsitraukimo reikšmę vaiko raidai ir vystymuisi.

Labai svarbu visose ugdymo aplinkose išlaikyti vaiko susidomėjimą atliekamomis veiklomis ir motyvaciją. Tėvai ir mokytojai turėtų sutartinai skatinti vaiką mėgautis veikla ir taip didinti smagumo koeficientą (Rogers ir kt., 2017).

Kokią naudą teikia smagus mokymasis ir smagiais būdais įgyjama informacija?

- **Pirma** – kuo smagiau, tuo greičiau mokomasi, o kai veikla smagi, nesinori, kad ji baigtųsi.
- **Antra** – kuo smagiau, tuo daugiau galimybių mokytis.
- **Trečia** – emocinę reikšmę turintys užsiėmimai labiau lavina atmintį.
- **Ketvirta** – kai vaikui smagu, jis toliau nori tęsti pradėtą veiklą. Jis gali rodyti gestus, sakyti žodžius ir net sakinius.
- **Penkta** – maloni veikla vaikui, turinčiam ASS, tai didžiausias atlygis tėvams, mokytojams.
- **Šešta** – jei vaikui bus smagu ir malonu, jis ir toliau norės kartu su jumis tęsti veiklą.

Pozityvaus tėvų požiūrio į atsiradusius iššūkius formavimas, socialinės paramos įgijimas, šeimos mobilizavimas ir dvasinės paramos svarba – veiksmingos šeimos funkcionavimo prielaidos. Šeimoms reikia ieškoti emocinės paramos, o ne „užsidaryti savo namuose“ arba vien tik pasikliauti savo jėgomis. Verta prisiminti keletą teorijų ir modelių, pagrindžiančių šeimos patvarumą ir gebėjimą adaptuotis patiriant emocinę įtampą. Svarbiausias veiksnys, lemiantis sėkmingą vaikų, turinčių ASS, ugdymą, yra pozityvus tėvų požiūris į vaiko negalią ir ypač didelis dėmesys vaiko stipriųjų asmenybės savybių, įvairių protinių bei fizinių gebėjimų atpažinimui ir sistemingam vystymui.

Vaikams, turintiems ASS, ypač svarbu taikyti įvairius ugdymo metodus, skatinančius jų savarankiškumą kasdienėje veikloje, lavinančius naujus įgūdžius. Socialinių įgūdžių formavimas jiems padeda išmokti savarankiškumo, leidžia būti kuo mažiau priklausomiems nuo tėvų, brolių ar seserų, pedagogų.

Mokytojai turėtų paraginti tėvus skatinti vaiko savarankiškumą – pagirti pastangas ir motyvuoti tolesnei veiklai. Svarbu mokytis vieniems iš kitų ir suprasti, kad savarankiškumo ugdymas yra nenutrūkstamas namuose ir ugdymo institucijoje vykstantis procesas.

Mokytojai turi domėtis tėvų pasakojimais apie vaikų kasdienio gyvenimo įpročius, nes tiek mokykloje, tiek namuose šios situacijos ir problemos išlieka vienodai aktualios.

Literatūroje galima rasti pavyzdžių, rodančių, kad susiduriama su mitybos sunkumais, atsirandančiais dėl autizmui būdingų bruožų:

- Vaikai gali būti išrankūs maistui, dažnai valgo tik tai, kas jiems patinka. Šią ypatybę galima panaudoti mokant savarankiškai valgyti – pradėkite nuo skanių ir vaikų mėgstamų produktų.
- Vaikai blogiau reiškia savo mintis, prasčiau kalba, todėl sunku suprasti, ko jie nori. Bendraudami naudokite gestus, regimuosius nurodymus.
- Svarbiausia atsiminti, kad tiek gyvenime, tiek rinkdamiesi maisto produktus vaikai bijo staigių permainų.
- Mokytojai turėtų toleruoti jautrų reagavimą į įvairius kvapus (vaikui gali pasidaryti negera, bloga dėl kvapų tualete ir net valgykloje).
- Mokytojai, išsiaiškinę elementarius mitybos įpročius, neturėtų stengtis jų pakeisti, nes tik labai retais atvejais tai gali pavykti (Mikulėnaitė ir Ulevičiūtė, 2004).

Bet kokia situacija greitai nepasikeis, tam reikia laiko ir geros tėvų bei mokytojų valios. Svarbu laikytis taisyklių ir jų nekaitaloti, kartu su tėvais aptarti tikslus ir vaikams suprantamus nurodymus.

Vaiko, turinčio ASS, elgesio modeliavimui svarbi ir tinkamai sukurta emocinė namų aplinka. Tokios aplinkos kūrimo būdai yra individualūs, todėl tėvai turėtų būti skatinami „eksperimentuoti“.

Tėvai turėtų sudaryti sąlygas vaikui būti atviram, jį išklausti ir pastebėti. Vaiko mintis, veiksmus galima palaikyti sakant:

- „Aš girdžiu, ką tu sakai“, „Aš stebiu, ką tu darai“;
- „Tai yra gera idėja“;
- „Aš nepakenčiu, ką tu darai. Tu nenusipelnei tokio mano jausmo“;
- „Aš tikiu, tu greitai pasijusi geriau“.

Siekiant sumažinti staiga atsiradusias neigiamas emocijas ir pyktį galima naudoti šias strategijas:

- Naudoti žodžių konstrukciją „Kai ..., tada...“. Pvz.: „**Kai** tu atsisėsi ir nustosis rėkti, **tada** mes galėsime pasikalbėti apie ...“ Siūloma tėvams nevartoti žodžio „jei“, nes jis parodo tėvų autoritetą ir vaiko menkavertiškumą.
- Kalbėti su **juo**, o ne **jam**, nes tokiu atveju bus rodomas direktyvumas ir vaiko asmenybės ignoravimas.

- Suplanuoti situacijos aptarimą su vaiku, informuoti, kad yra svarbu apie tai detaliau pasikalbėti ir aptarti konkrečius klausimus.
- Pasitelkti į pagalbą asmenis, kurie daugiau išmano, gali jums patarti, suteikti naujų perspektyvų.
- Sudaryti sąrašą veiksmų, suskirstytų į privalumus ir trūkumus.
- Stengtis išlikti ramiems ir laikytis sveikos logikos.
- Nepretenduoti būti pačiu geriausiu tėčiu ar mama.
- Vaikas turėtų suprasti, kad jis yra svarbus šeimoje.
- Kalbant su vaiku, vengti papirkinėjimų, sarkazmo, gąsdinimų ir pan.
- Visada atsiminti, kad lengviau išvengti sunkumų, nei juos mažinti ar šalinti (Boyd, 2014).

Mokant mokinius, turinčius ASS, veiksmingos papildomos stimuliacijos – spalvų, muzikinio fono panaudojimas. Tyrimų rezultatai leidžia teigti, jog minėtos priemonės padeda ilgiau išlaikyti besimokančiojo dėmesį, tačiau jas pasirinkti tinka tada, kai užduotys yra lengvos bei pasikartojančios, o ne naujos ir sunkios. Kita svarbi pasirinkimo sąlyga – vaiko reakcija į spalvas, muzikinius garsus: svarbu stebėti, ar tai jo neįaudrina, nesujaudina, ar jam įdomu mokytis naujos informacijos.

Dėmesiui išlaikyti naudojamos įvairios papildomos stimuliavimo priemonės:

- Vienas būdų – pabrėžti svarbiausius klausimus, faktus pasakant, jog „ši informacija yra labai svarbi, todėl atkreipkite dėmesį į tai, ką pasakysiu“ ar pan.
- Kitas būdas – kartoti svarbiausią informaciją ir pateikti ją skirtingais būdais (pvz., žodžiu ar raštu).
- Vizualizacijai pagerinti siūloma pagrindinius teiginius (faktus) paryškinti ryškesne spalva, lentoje rašyti skirtingų spalvų kreida.
- Schemos, grafikai, lentelės, nuotraukos padeda geriau pažinti realaus pasaulio reiškinius, padeda vystyti abstrakčiam mąstymui (Piščalkienė, 2008).

Vienas ugdymo metodų, tinkamų vaikams, turintiems ASS, yra struktūruotas mokymas. Labai svarbu žinoti, kaip padėti tėvams, kurie nori savo vaiką mokyti namuose, t. y. nuo ko pradėti, kokius ugdymo metodus taikyti ir pan.

Ugdant vaiką namuose, labai svarbi yra struktūruota ugdymo aplinka, kuri apibrėžiama kaip suprantamai, vaizdžiai ir aiškiai pateikta jį supančios aplinkos bei numatomos veiklos struktūra. Vaikui, turinčiam ASS, ir namuose, ir ugdymo institucijoje siūloma taikyti suprantamą individualią veiklos schemą, padedančią žinoti, ką jis darys, kur dirbs, kiek laiko skirs veiklai ir kas bus po to. Dažnai vaikai nešiojasi paruoštas socialines istorijas, kurios primena algoritmus: „Kaip elgtis, kai noriu susidraugauti su nepažįstamu vaiku“, „Kaip elgtis, kai jaučiuosi piktas“ ar pan.

Kaip teigia Mikulėnaitė ir Ulevičiūtė (2004), vaizdžiai pateikta dienotvarkė leidžia vaikui nuolat matyti ir žinoti tai, ką ir kur jis darys konkrečiu momentu. Daiktinė dienotvarkė – pats paprasčiausias neverbalinės (nežodinės) sistemos tvarkaraštis. Tiek mokykloje, tiek namuose esantys daiktai, kuriuos

turi naudoti vaikas, turi būti išdėstomi iš viršaus į apačią arba iš kairės į dešinę. Stiprinant vaiko dėmesį, suvokimą (kad suprastų, jog dienos tvarkė yra skirta būtent jam), netgi siūloma virš pakabintos dienos tvarkės arba ant dėžutės viršaus priklijuoti vaiko nuotrauką ir užrašyti jo vardą.

Vaikams, turinties ASS, dažnai kyla sunkumų suvokiant laiką ir orientuojantis, kada kokias užduotis reikia atlikti. Asmenims su ASS sunku suvokti laiką, kitaip sakant, jie neturi vidinio laiko pajautimo mechanizmo. Pakalbėję su mamomis ir mokytojais apie laiko valdymą rodo, jog tai yra didelė problema, nes ASS turinčiam vaikui sunku pasakyti, kiek yra valandų, jis daugybę laiko gali užsiimti mėgstamomis veiklomis (studijuoti žemėlapius, žaisti kompiuterinius žaidimus).

Todėl valandų ir laiko mokymas turi prasidėti kuo anksčiau, kad vaikas galėtų išmokti planuoti savo laiką ir su visais aplinkiniais gyventi tuo pačiu laiku. Veiklos turėtų būti smulkiai suskirstytos į trumpus laiko tarpus, nurodytu laiku turėtų būti atliekama viena veikla – konkreti, aiški. Veiklos planavimo etapais poreikiui iliustruoti pateiksime vienos mamos, auginančios ASS turintį vaiką, prisiminimus:

„Išvažiuodama į darbą, sūnui pasakiau, kad valgytų kvietinius dribsnius su pienu.

Produktus palikau ant stalo ir liečiau po pusvalandžio susimaišyti. Grįžusi po poros valandų, radau paliktą pieną ir dribsnius. Sūnus buvo nieko nevalgęs ir negėręs. Aš tik po to supratau, kad neparąšiau etapais, ką reikia paimti pirmiau, netgi sunumeruoti produktus, kad vaikas kruopščiai atliktų instrukcijas.“

Šioje situacijoje būtų pasiektas kitoks rezultatas, jei mama būtų suplanavusi veiklą ir nuosekliai ją aprašiusi instrukcijoje:

1. 10.00 val. suskambės telefono signalas ir tau reikės pasigaminti valgį.
2. Paimti pieno pakelį (pakelio Nr. 1) ir įpilti pieno į dubenėlį (jis padėtas ant spintelės prie kriauklės).
3. Paimti kviečių maišelį (pakelio Nr. 2) ir jį įpilti į dubenėlį su pienu.
4. Skanaus valgant 😊

Yra siūloma naudoti įvairius veiklos struktūravimo būdus pasitelkiant pačių rengtas formas ant popieriaus ar naudojant išmaniuosius telefonus ir kompiuterius, kurie skleistų garsus, spalvinius vaizdus ir primintų, ką vaikas turi daryti.

Kaip pavyzdį pateiksime formą, kurioje aiškiai apibrėžiama dienos tvarkė, nurodytos tikslios užduotys ir konkretus laikas (1 pav.). Ji turi būti labai aiški, struktūruota, o dienos pradžia susieta su mylimiausio žaislo, vardu Bilis, pažadinimu. Tai vaiką motyvuoja, nes, kaip yra žinoma, daugelis ASS turinčių vaikų yra prisirišę prie vieno konkretaus žaislo, su kuriuo mielai bendrauja ir niekur su juo nesiskiria. Galima rasti pavyzdžių, kai veiksmai yra iliustruojami simboliais ar piešinėliais, padedančiais vaikui, turinčiam ASS, geriau suvokti ir įsiminti informaciją, susijusią su konkrečiu veiksmu.

1 pav. Sekmadienio ryto darbotvarkē (parengta autorių)

Sekmadienio ryto darbotvarkē	
8.00	Pažadinti Ralį (mylimą žaisliuką).
8.10	Nunešti Ralį į tualetą.
8.15	Nunešti Ralį į vonią, nusiprausti ir išsivalyti dantukus.
8.30	Aprengti Ralį ir pačiam apsirengti.
8.45	Nueiti į virtuvę ir padengti stalą visai šeimai: padėti indus, iš kurių bus valgoma.
9.00	Valgyti pusryčius.
9.15	Padėti mamai sudėti indus į kriauklę ar indaplovę.
9.20	Pamaitinti ir pagirdyti katiną.
9.25	Išvesti šuniuką į kiemą pasivaikščioti.
9.45	Nueiti į miegamąjį ir žiūrėti vaikiškus filmus.
10.15	Apsirengti striukę ir apsiauti batus, užsirišti batų raištelius.
10.20	Važiuoti su tėvais į prekybos centrą.

Dažniausiai mes visi, atlikdami konkrečias užduotis, suskaidome jas į mažesnes ir aiškiai suvokiame galutinį rezultatą. Vaikai, turintys ASS, neįžvelgia visumos, sunkiai atranda reiškinį tarpusavio ryšius, bet didelį dėmesį skiria detalėms. Siekiant, kad vaikas su ASS geriau atliktų užduotis namuose, reikia pateikti trumpas, aiškias instrukcijas. Vaizdinė regimoji medžiaga (paveikslėliai) padeda geriau suvokti informaciją (2 pav.).

2 pav. Veiksmų seka „Mano švarių rankyčių rytas“ (parengta autorių)

Atsisukti čiaupą . Paimti muilą ir sušlapinti jį po vandeniu .

Smagiai trinti muilą tarp rankyčių, kad būtų kuo daugiau putų .

Rankytes nuplauti vandeniu . Pasiimti rankšluostį iš lentynos .

Nusisausinti rankytes rankšluoščiu . Šaunuolis (-ė)!!! Puikiai atlikai! .

Svarbiausia yra tai, kad vaikų, turinčių ASS, dienotvarkė būtų aiški, spalvinga, išdėstyta eilės seka. Dienos darbotvarkėms sudaryti namuose galima naudoti šiuolaikines technologijas.

Laiko planavimo įrankių galima rasti ir internete. Technologijos vaikams yra patrauklios, skatina išmokti planuoti laiką, išvengti nesusipratimų, padeda ugdytis savarankiškumą, atsakomybę. Šios programos gali būti bendrai diegiamos tiek namų aplinkoje, tiek ugdymo institucijoje. Taikant šias technologijas, galima sekti vaiko pažangą, atlikti veiklos korekcijas, papildymus, o tai savo ruožtu prisideda prie tėvų ir pedagogų bendradarbiavimo skatinimo bei tobulinimo.

- **Programa „Toggl“:** Vaikai galės naudotis tiek naršyklėje atveriamu laikmačiu, tiek specialia programa, kuri tiks bet kuriai šiuo metu egzistuojančiai operacinei sistemai. Svetainės adresas www.toggl.com.
- **„Google Calendar“:** Vaikai ir tėvai galės planuoti laiką. Kas jau turi „Google“ paskyrą, nebereikia registruotis iš naujo. Šį kalendorių galite nesunkiai susieti su populiariausiomis programomis, pvz., „Microsoft Outlook 2007“. Priminimus apie artėjančias ar tuoj prasidėsiančias užduotis galite gauti ne tik el. paštu, bet ir trumposiomis SMS žinutėmis.
- **„Remember the Milk“:** Tėvai ir mokytojai galės skirstyti užduotis pagal prioritetus, temas (darbo, namų). Tai paprastas ir greitas užduočių kūrimas, o priminimai gaunami el. paštu, SMS žinutėmis, „Skype“, „Google Chat“ programomis. Šioje progarmoje, kaip ir kitose, yra galimybė įtraukti ir kitą adresatą, kuris stebėtų atliktų užduočių progresą, galėtų jas redaguoti. Tai ypač yra aktualu tėvams ir gali būti naudinga mokytojams, prieš tai su tėvais suderinus bendradarbiavimo ir naudojimosi išmaniosiomis programomis klausimus. Svetainės adresas <https://www.rememberthemilk.com/signup/success/>.

Technologinio pobūdžio programos gali būti naudojamos lavinant laiko planavimo ir užduočių atlikimo įgūdžius. Tam gali pasitarnauti ir popierinės ar elektroninės versijos (2 lentelė).

3 pav. Darbotvarkė visai dienai (parengta autorių)

Prieš mokyklą	Grįžus iš mokyklos	Prieš miegą
☐ Pasikloti lovą.	☐ Nusirengti.	☐ Pasivaikščioti po lauką.
☐ Nueiti į tualetą.	☐ Nueiti į tualetą.	☐ Nueiti į tualetą.
☐ Išsivalyti dantis.	☐ Pamaitinti katiną.	☐ Nusiplauti rankas.
☐ Nusiprausti.	☐ Nusiplauti rankas.	☐ Pavalgyti vakarienę.
☐ Pavalgyti pusryčius.	☐ Persirengti.	☐ Išsiplauti indus.
☐ Išplauti indus.	☐ Pavalgyti pietus.	☐ Pažiūrėti televizorių.
☐ Įsidėti priešpiečius į mokyklą.	☐ Išplauti indus.	☐ Paskambinti močiutei.
☐ Įsipilti vandens į gertuvę.	☐ Paruošti pamokas.	☐ Atsigerti.
☐ Apsirengti.	☐ Atsigerti.	☐ Pažaisti žaidimą.
☐ Apsiauti batus.	☐ Pažaisti kompiuterinius žaidimus.	☐ Nueiti į tualetą.
☐ Eiti į mokyklą.	☐ Pavalgyti pavakarius.	☐ Išsiplauti dantis.
	☐ Pažiūrėti televizorių.	☐ Nusiprausti.
		☐ Pasikloti lovą.
		☐ Apkabinti sesę, tėvelius.
		☐ Eiti miegoti.

- **Programa „Mindmaster“:** Galima pakviesti vaiką redaguoti, t. y. papildyti, komentuoti užduotis. Savaime suprantama, svarbi sąlyga – vaikas turi gebėti naudotis išmaniosiomis technologijomis, turėti elektroninio pašto paskyrą. Svetainės adresas <https://www.mindmeister.com/>.

Užduočių kūrimas naudojant programą „Mindmaster“

Kompiuterio, išmaniųjų telefonų panaudojimas ugdymo procese leidžia sukonzentruoti dėmesį į mokomąją medžiagą. Šios priemonės taikymas suteikia galimybę pabrėžti esminę informaciją, suskirstyti mokymo medžiagą į mažesnes dalis, vizualizuoti mokomąją medžiagą, patikrinti atsakymų teisingumą. Kompiuteriu išgaunami garsiniai efektai, spalvos, animacija padeda sutelkti dėmesį, lavinti atmintį (Piščalkienė, 2008).

Daugelis vaikų, turinčių ASS, pasižymi sunkumais suprantant, interpretuojant informaciją ir panaudojant kalbą socialiniame kontekste – bendraujant su vaikais ir suaugusiais. Šiems vaikams gali nepavykti bendrauti tiesiogiai su kitu asmeniu, tačiau, naudojant informacines technologijas (IT), jiems tai nėra sunku. Jie geba perduoti kalbinę informaciją ir ją priimti trumpomis žinutėmis, elektroniniais laiškais, įvairiomis išmaniosiomis programėlėmis, konferencijos skambučiais per „Skype“, „Viber“ programas, pokalbiais socialiniame tinkle „Facebook“ ar pan.

Išmaniosios technologijos pasižymi panaudojimo lankstumu, lengvu pasiekiamumu, vizualiai patraukliu turiniu, galimybe jį individualizuoti ir naudoti patogiu laiku. IT pateikiama informacinė medžiaga yra motyvuojanti, suteikianti greitą grįžtamąjį ryšį apie išmokimo rezultatus, instrukcijos gali būti pakartojamos automatiškai, be įtampos. Vis daugiau galima rasti programų, kurios leidžia pasirinkti siužetus ir vaiko mėgstamus personažus. Lyginant su praėjusiais dešimtmečiais, ateityje IT naudojimas ugdant vaikus su ASS bus vis perspektyvesnis, labiau pažengęs ir išaugęs. Vaizdo modeliavimas yra realaus gyvenimo atspindys, kur veiklos, vaidmenys, užduotys pateikiamos virtualioje aplinkoje. Tokios priemonės leidžia pagerinti komunikacinius įgūdžius įvairiuose socialiniuose kontekstuose, padeda vaikui įgyti kasdienės veiklos įgūdžių (Cole ir Parkman, 2012).

Vaikai, turintys ASS, sunkiai pakelia kasdienės veiklos pasikeitimus, nekalbant apie tai, kad reikia kur nors išvykti, ypač į nežinomą vietą. Jie taip pat sunkiai ir net agresyviai išgyvena nenumatytus pokyčius. Pvz., vaikui buvo pažadėta važiuoti į bendraamžių gimtadienį, kuriame dalyvaus piratas. Šis neatvyksta ir vaikas į pasikeitusią situaciją gali reaguoti įniršiu. Nereikia rodyti nepasitenkinimo vaiko elgesiu, o tiesiog viską nuo pradžių aptarti ir paaiškinti, kodėl taip įvyko, kas dar smagaus laukia šiame renginyje.

Vaikas turi tapti kuo saugesnis visuomenėje ir žinoti kur, kada, kodėl turės važiuoti ar eiti, jam netgi svarbu paaiškinti, kas gali nutikti (apibūdinti netikėtumus). Jei mokytojas rengiasi vežti vaikus į kokią nors išvyką, tėvams galima pasiūlyti ten prieš tai nuvažiuoti su vaiku, padaryti keletą nuotraukų, jas išspausdinti ir suklijuoti į plakatą. Šiais laikais paprasčiau būtų tiesiog viską nufotografavus tvarkingai sudėti į vieną aplanką išmaniajame telefone ar kompiuteryje ir kelionę bei naują aplinką aptarti. Tai gali būti kelio atkarpos, pastatai, jų viduje esančios patalpos, kuriose lankysis vaikas, detali tualetu nuoroda, prausyklos rankoms nusiplauti vieta ar kitos iš pirmo žvilgsnio mums ne itin svarbios vietų

nuotraukos. Dažnai ASS turintys vaikai yra ypač „prisirišę“ prie kokių nors filmų ir jų herojų. Pvz., vaiko niekas taip nedomino kaip fimas „Žvaigždžių karai“ (angl. „StarsWars“), todėl tėvai elgesio korekcijai ir apdovanojimams pasitelkė būtent šio filmo pavyzdžius, o už pastangas kažką atlikti šį filmą pasitelkė kaip apdovadojimą.

Pasitikėjimas yra natūralus ir žmogiškas motyvaciją didinantis jausmas, kurį savo vaikui gali parodyti tėvai. Kai vaikai pajunta, ypač paauglystėje, kad yra kontroliuojami, jais nepasitikima – labai greitai gali nustoti kažką daryti.

Socialinio ugdymo plano namuose kūrimas yra viena efektyviausių pagalbos formų tėvams, auginanties vaiką su ASS.

Boyd (2014) pataria kurti struktūruotas, sistemiškas socialinio elgesio taisykles. Kontraktų (sutarčių) sudarymas, aiškių leistino elgesio ribų nubrėžimas – formalizuotas socialinio elgesio vystymo metodas. Tačiau reikia nepamiršti padėti savo vaikui suprasti, kodėl tos taisyklės yra siūlomos. Ir tėvų žodžiai padėtų vaikui suvokti artimųjų dedamas pastangas: „Aš noriu tau padėti suprasti, kas vyksta“, „Gyvenime yra daug ribų, kurių negalime peržengti, aš tau padėsiu jų laikytis.“

Tėvai neturėtų savo elgesiu parodyti, kad vaikas už kažką yra privilegijuojamas – jis turi žinoti, jog turi teisę gauti tai, ko norėtų. Tačiau tie norai turi būti realistiški, pamatuojami, todėl tėvai su vaiku turėtų aptarti, kad jo teisė – būti sočiam, pavalgiusiam ir prižiūretam, o išmanusis telefonas ar kompiuteris yra ne teisė, o privilegija, kurią jis turi užsitarnauti, kitaip sakant, tai atlygis už įdėtas pastangas.

Vaikai, turintys ASS, dėmesį išlaiko tik trumpam, dažnai nesugeba atskirti, kuri informacija yra svarbi, o kuri mažiau reikšminga. Dėmesiui išlaikyti gali būti naudojamos įvairios papildomas stimuliacijos priemonės, pasižyminčios vaizdumu. Siekiant šio principo, įtraukiami vaiko pojūčiai – rega, klausa, motorika, uoslė, lytėjimas.

Vaikai, turintys ASS, dažnai pasižymi užmaršumu. Savaimė aišku, kad priminimo formos vaikui turi būti patrauklios, veiksmingos. Pamatę, kad jos „nebeveikia“, tėvai turėtų jas keisti ir ieškoti naujų priemonių.

- Pravartu naudoti vaizdinius raginimus ir priminimus. Trumpą ir aiškią informaciją galima užrašyti ant spalvoto lapelio ir jį priklijuoti virš kompiuterio ekrano ar kitoje vaikui labiausiai matomoje vietoje.
- Tie vaikai, kurie geba naudotis išmaniosiomis technologijomis, priminimus gali gauti pasitelkę signalus ir kalendorius – tai padėtų jiems planuoti savo laiką. Taip pat gali būti naudojamos mobiliosios („App“) programėlės, leidžiančios nepamiršti įvykių, užduočių ir darbotvarkės.
- Programinė įranga leidžia naudoti „minčių žemėlapi“ (daugiau informacijos „Google Mind Mapping Software“).
Pvz.: https://www.mindmeister.com/mm/signup/external_user#.
- Išmaniųjų technologijų nereikalaujantis metodas – paprašymas, kad vaikas, kuris geba rašyti, pats savo ranka popieriuje eilės tvarka užrašytų užduotis.

Mokytojai turėtų paskatinti tėvus formuotis ne tik teigiamą požiūrį į save, kaip tėvus, auginančius ASS turintį vaiką, bet ir kurti tokią aplinką namuose, kuri didintų paties vaiko pasitikėjimą savo jėgomis. Net ir paprasti šeimoje ištariami žodžiai leis susitiprinti vaiko pasitikėjimą: „Tu darai gerai“, „Tau pavyks“, „Tu nusipelnei, kad su tavimi būtų elgiamasi pagarbiai“, „Tu esi to vertas“, „Tu tai turi žinoti.“

Vaikai su ASS mokykloje ar namuose dėl gausybės stimulų, netikėtų veiklos pokyčių, dažno kontakto su aplinkiniais ir poreikio bendrauti, keliamų mokymosi reikalavimų neretai patiria gausybę sensorinės (jutiminės) funkcijos sunkumų. Tačiau mokytojai turi žinoti, kad ir namų aplinkoje vaikai taip pat jautriai gali reaguoti į naujas jutimines patirtis, kurios dažniausiai pasireiškia „hyper“ pojūčiais. Namuose gali veikti įvairūs garsiniai, vaizdiniai ir kitokio pobūdžio stimulai. Apie šių stimulų poveikį ir vaiko reakcijomis į juos pedagogai ir tėvai turėtų daugiau pasikalbėti, taip pat svarbu pasidalyti efektyviausiomis priemonėmis ir metodais, padedančiais išgyventi susidūrimą su šiais jutiminiais dirgikliais (Mikulėnaitė ir Ulevičiūtė, 2004) (žr. 4 pav.).

4 pav. Aplinkos dirgiklių įtakos vaikams, turintiems ASS, pavyzdys (parengta pagal Mikulėnaitę ir Ulevičiūtę, 2004)

Aplinka. Dirginantis poveikis

Triukšmo lygis – garsūs, netikėti balsai, triukšmas, muzika.

Vaizdinė stimuliacija – ryškios spalvos, per daug ryškių stimuliatorių.

Apšvietimas – ryški ar fluorescencinė šviesa.

Kambario apstatymas – pernelyg daug baldų, sustatytų nesilaikant veiklos ribų, netvarka namuose.

Judesiai – nenuspėjami, staigūs judesiai, staigus pozos pakeitimas.

Lytėjimas – švelnus, netikėtas prisilietimas, kutenimas.

Kvapai – stiprūs, aštrūs kvapai (kvepalai, dažai, cheminiai tirpikiai).

Temperatūra – staigūs temperatūros svyravimai.

Įprasta tvarka – nauji įvykiai, suardantys nusistovėjusią struktūrą.

Skatinimo (taškų) sistemos taikymas. Mokslininkai pabrėžia, jog, dirbant su padidinto aktyvumo vaikais, būtina taikyti ne bausmių, o skatinimo sistemą, t. y. ne bausti už blogą, bet skatinti gerą elgesį. Tokiu būdu skatinančių edukacinių situacijų konstravimas, adekvačių edukacinių technologijų parinkimas turėtų stiprinti mokymosi motyvaciją bei socialiai palankią elgseną. Mokinių, turinčių ASS, elgesio korekcijai iš principo gali būti pasirinkta nemažai skatinimo priemonių. Vienos priemonės akcentuoja žodinių pagyrimą, kitaip sakant, pastiprinimą žodžiu ar net laiku pasakytą papeikimą, kitos – taškų (žetonų) skyrimą už gerą elgesį.

Vienas svarbiausių ugdomojo eksperimento poveikio veiksnių – aktyvus dalyvavimas papildomo ugdymo užsiėmimuose bei ugdytinių motyvavimas dalyvauti šiuose užsiėmimuose. Pvz., gali būti pasirinktos šios vaikų motyvuojančios priemonės: 1) „širdelių“, skatinančių gerą elgesį, skyrimas kiekvieno užsiėmimo metu. Žalios ar geltonos širdelės skiriamos už atvykimą ir dalyvavimą užsiėmime, o raudonos už nepriekaištingą elgesį užsiėmimų metu. Skiriant raudonas širdeles kiekvienam vaikui, pabrėžiami jo

gero elgesio veiksmai (situacijos). Jei vaikas buvo nepaklusnus užsiėmimų metu, jam širdelė neskiriama, tačiau ramiu tonu priminti netinkami veiksmai (Piščalkienė, 2008).

Namų aplinkoje taip pat turi būti taikomos patrauklios, efektyvios vaikų, turinčių ASS, ugdymo formos. Mokytojai yra arčiausiai vaiko ir jų profesinis santykis su ugdytiniais turėtų paskatinti tėvus kurti pozityvią ir socialinę atskirtį mažinančią aplinką namuose, kuri kryptingai veiktų vaiko vystymąsi ir raidą.

Tėvų, auginančių vaikus, turinčius autizmo spektro sutrikimų, ir pedagogų bendradarbiavimo reikšmė

Mane nuolatos neramina tas pats klausimas: „Kodėl bendraujame ne taip, kaip reikėtų, kažko kaip ir trūksta?“ Mokytojas dažnai su didele patirtimi, išleidęs keletą laidų moksleivių, pasitiki savo jėgomis, o kai susiduria su išbandymais klasėje atsiradus vienam vaikui su ASS, turbūt sunkiai sugeba pripažinti, kaip jis, būdamas specialistas, nesugeba rasti tinkamo būdo problemai spręsti.

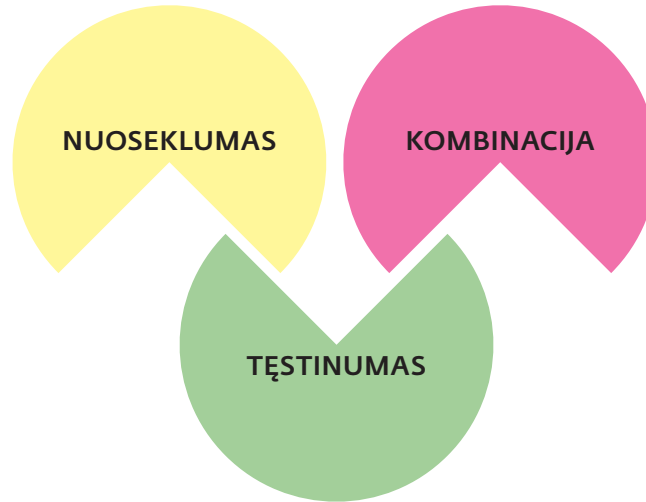
Tėvai dažnai mokytojus kaltina nekompetencija patys nesuprasdami, kad, kol jie neaugino vaiko su ASS, patys nežinojo nei vieno fakto apie autizmo spektro sutrikimą, bet gyvenimo aplinkybės privertė juos „siurbti“ informaciją siekiant padėti, sužinoti, išspręsti. Įsivaizduokime stalą ar kėdę su keturiomis kojomis – jei viena koja bus trumpesnė, taburetė nuvirs. Lygiai taip ir bendravimas mokykloje, nesvarbu, ar tai ASS, ar kitus poreikius turintis vaikas, mokytojas, tėvai ir kiti bendruomenės nariai, bendraklasiai, administracija, pedagogai. Jeigu kažkuri pusė užsisklendžia – bendravimas nutrūksta, bendradarbiavimas žlunga, kėdė nuvirsta.

7 metų berniuko mama, Lietuva

Autizmo spektro sutrikimų turintys mokiniai pasižymi neprognozuojamu elgesiu, ribotais socialiniais įgūdžiais, padidėjusiu sensoriniu jautrumu, kalbos sunkumais, motorikos sutrikimais (ypač smulkiosios) ir kt. Tokio pobūdžio problemų iškyla ir namų aplinkoje. Todėl mokytojų ir tėvų bendradarbiavimas gali padėti vaikui socializuotis, kuo tinkamiau elgtis pagal galiojančias socialines normas ir elgesio modelius, padėti jam įsisavinti naujas žinias bei įgūdžius ir vystyti kaip asmenybei. Tėvų ir mokytojų bendradarbiavimas – svarbiausias veiksnys, tiltas, vedantis į laukiamiausius vaiko, turinčio ASS, asmenybinius, socialinius, pažintinius ugdymo pasiekimus.

Borson (2017) įvardija tris svarbiausius požymius, rodančius, kad mokytojų ir tėvų bendradarbiavimas yra efektyvus. Veiksmingam bendradarbiavimui svarbus nuoseklumas, ilgalaikiškumas (tęstinumas) ir komunikacija.

5 pav. Efektyvaus mokytojų ir tėvų, auginančių ASS turintį vaiką, bendradarbiavimo sritys
(parengta pagal Boronson, 2017)

Mokytojų ir tėvų bendradarbiavimo nuoseklumas:

- Mokytojai ir tėvai bendradarbiauja nuosekliai, o ne epizodiškai.
- ASS turintiems vaikams svarbu ne atsitiktinai, o nuosekliai palaikoma tvarka. Yra sakoma, kad vaikams, turintiems ASS, rutinos nuoseklumas padeda ja iš tiesų tikėti.
- Nuoseklumas padeda „išbristi“ iš nežinomybių ir baimių.

Mokytojų ir tėvų bendradarbiavimo tĚstinumas:

- Leidžia fiksuoti ir plėtoti vaiko, turinčio ASS, mokymosi, elgesio pasiekimus.
- Sudaro sąlygas efektyvių ugdymo aplinkų bei metodų paieškai ir jų diegimui.
- „Brandina ir augina“ mokytojų ir tėvų santykius.

Mokytojų ir tėvų komunikacija:

- Vaikai, turintys ASS, ribotai gali perduoti informaciją „mokykla-namai“, „namai-mokykla“.
- Glaudus bendravimas telefonu, elektroniais laiškais ar kontaktuojant tiesiogiai pagerina perduodamos informacijos srautą.
- Vaikai, turintys ASS, gali iš viso neperduoti tėvams skirtos informacijos, kurią sužinojo iš mokytojų, arba ją nusakyti iškreiptai, abstrakčiai. Galima pateikti tikroviškos situacijos pavyzdį.

SITUACIJA, ATSPINDINTI IŠKREIPTOS INFORMACIJOS PERDAVIMĄ

Vieną dieną vaikas grįžo iš mokyklos labai sunerimęs, liepė kiekvienam šeimos nariui susikrauti daiktus į maišą ir laukti autobuso, kuris atvažiuos po valandos visų jų paimti. Šeimoje niekas nesuprato, ką jis nori pasakyti ir ką tai reiškia. Mama bandė jį raminti, tačiau vaiko nerimas tik didėjo.

Tada mama paskambino į mokyklą ir mokytoja papasakojo, ką jie šiandien veikė per pamoką. Netikėtos vaiko reakcijos ir nerimo priežastis buvo klasėje aptarta situacija. Nors mokytoja kelis kartus akcentavo, kad tai istorija ir scenarijus, tai nėra tiesa, tiesiog „kas būtų, jei taip būtų“.

Klasėje vaikai aptarinėjo evakuacijos situacijas. Mokytoja pasakojo, kad žmonės Antrojo pasaulinio karo metu buvo evakuojami skubiai ir netikėtai. Jiems reikėdavo labai greitai susikrauti daiktus į vieną maišą ir palikti namus. Ji vedė diskusiją pagal tokį scenarijų „Jūsų šeima turi tik valandą susiruošti evakuacijai“. Klasėje vaikai atsakinėjo į šiuos klausimus: „Kaip jūs jaustumėtės, kokie jausmai jus aplankytų?“, „Ką jūs pasiimtumėte su savimi?“

Tėvų, auginančių specialiųjų poreikių, tarp jų ir ASS turinčius vaikus, dalyvavimas sudarant ugdymo turinį turėtų būti aktyvesnis dėl savaime suprantamų priežasčių – tėvai žino ir supranta vaiko poreikius, galimybes, gali numatyti netikėtas reakcijas, formas ir metodus, kurie labiausiai priimtini jų vaikui.

Tėvai yra savo vaiko ekspertai, todėl pedagogams gali suteikti daug naudingos informacijos. Svarbu sukurti patikimus santykius su šeimomis. Per pirmuosius susitikimus su tėvais, auginančiais ASS turinčius vaikus, svarbu aptarti situacijas, kurios turi lemiamą reikšmę kuriant pozityvias ugdymo aplinkas mokykloje. Pasaulinė ASS tyrimų organizacija siūlo laikytis struktūros ir pasitelkti šiuos klausimus, kurie gali būti aptariami su tėveliais pokalbių metu ar užpildant specialios formos klausimyną:

- Kokia motyvacija ar atlygis jūsų vaikui labiausiai tinka?
- Ar jūsų vaikas patiria pusiausvyros ar fizinių sunkumų, trukdančių užsiimti fizine veikla sporto salėje ar lauke?
- Kaip jūsų vaikas geriausiai bendrauja su kitais?

Žodine kalba

Rašytine kalba

Ženklų kalba

Naudodamasis išmaniosiomis technologijomis

- Ar rutinos pokyčiai, nauja veikla daro įtaką jūsų vaiko elgesiui? Jei taip, kokių?
- Ar jūsų vaikas turi sensorinių problemų, kurių gali kilti klasėje ar mokykloje? Jei taip, kokio tipo jautrumas būdingas jūsų vaikui?

Vaizdinis

Garsinis

Kvapo

Lietimo

Skonio

- Apie kokius elgesio iššūkius, kurių gali nutikti mokykloje, aš, kaip mokytojas, turėčiau žinoti?
- Kokia yra jūsų patirtis sprendžiant šiuos iššūkius ir kuo aš, kaip mokytojas, galėčiau pasinaudoti klasėje?
- Koks bendravimo būdas aptariant jūsų vaiko pažangą ir sunkumus jums yra tinkamiausias (geriausias)?

(American Federation of Teachers, AFL-CIO, 2017)

Norėtumėme pasidalyti mamų, auginančių ASS turinčius vaikus, patirtimis apie specifinius vaikų požiūrius, elgseną bei reakcijas į konkrečius dirgiklius ir veiksmus.

Pateikiami autentiški sklandaus pedagogų ir tėvų, auginančių vaikus su ASS, bendradarbiavimo pavyzdžiai, rodantys, kaip tinkamas bendravimas leido sumažinti ar net išvengti su hipersensorika susijusių vaiko elgsenos sunkumų.

Žemiau pateikiami atvejai rodo vaikų reakcijas į konkrečius dirgiklius ugdymo įstaigose. Vienas jų – užduotys su žirkėmis, sukėlusiomis nemalonios plaukų kirpimo patirties asociacijas. Kitas atvejis – neigiama vaiko reakcija į dirbtinį klasės apšvietimą. Šie atvejai leidžia suprasti, kaip situacijų aptarimas, bendrų sprendimų paieška, noras išbandyti tai, kas tinka vaikui, glaudus tėvų ir mokytojų komunikavimas padeda išspręsti vaiko, turinčio ASS, elgesio iššūkius ugdymo institucijose.

Šiandien man paskambino mokytoja ir papasakojo, kad Jonukas nenorėjo kirpti popieriaus su žirkėmis. Davusi tokią užduotį pirmą kartą, ji pastebėjo, kad jis nenori imti žirklių. Vaikas pradėjo verkti, padėjėja turėjo išvesti jį iš klasės nusiraminti, vėliau jis tik stebėjo, kaip kiti vaikai karpė popierių. Užtruko ilgai, kol pats įsidrąsino paimti žirkles.

Aš iškart paaiškinau mokytojai, kad žirkles, kaip kirpimo įrankis, Jonukui asocijuojasi su kirpykla ir plaukų kirpimu, kurio jis dar iki dabar paniškai bijo, ir prieš karpant popierių jam reikėjo įsitikinti, ar niekas jam nekirps plaukų.

Su mokytoja sutarėme, kad aš nupirksiu namuose Jonukui keletą saugių žirklių ir mes su jomis susipažinsime po truputį, tuo tarpu ji mokykloje duos jam daugiau užduočių, susijusių su karpymu. Man ši paprasta situacija su žirkėmis yra sėkmingo bendravimo ir bendradarbiavimo pavyzdys. Mokytoja nebijojo pasakyti man, kad mano vaikas verkė ir neatliko užduoties, kad nesisekė, aš nebijojau, man nebuvo gėda papasakoti apie higienos ar socialinę problemą – baimę kirptis plaukus ir žirklių susiejimą su šia procedūra.

Nusistatėme planą ir namuose, ir mokykloje, po kelių mėnesių matysime, ar tai duos rezultatų, bet aš net neabejoju, kad duos, nes ugdymo įstaigoje taikomi metodai atitiks taikomus namuose. Manau, tai suteiks vaikui pasitikėjimo savimi, man pasitikėjimo mokytoja, mokytoja didžiuosis vaiku, vaikas bus motyvuotas, nes jam pavyksta mokytis ir sekasi.

7 metų berniuko mama, Lietuva

Tėvai ypač vertina ir džiaugiasi nuosekliu mokytojų bendravimu, įsigiliniu į situacijas, vaiko pažangos vertinimu ir pagyrimu, bet juos neramina ir liūdina mokytojų demonstruojama negatyvi reakcija į vaiką ir tik blogųjų savybių matymas. Žemiau pateikti tikri pavyzdžiai leidžia suprasti, kada pedagogai elgėsi tinkamai ir kokiais atvejais jiems dar yra kur patobulėti.

Teigiami bendradarbiavimo su mokytojais pavyzdžiai

Mokytoja skirdavo daug laiko pokalbiams su manim, kad aptartų Dariaus problemas, įsigilintų į jas. Visada susitardavome, kaip dirbsim, kad vienodai dirbtume ir mokykloje, ir namuose. Mokytoja visada atsižvelgdavo į vaiko kitoniškumą, kūrybingai spęsdavo iškilusias problemas. Esame šiai mokyklai labai dėkingi.

14 metų berniuko mama, Lietuva

Mūsų naujoji mokytoja mus nustebino. Atrodo, tik pradėjo dirbti, o jau po savaitės pasikvietė mus aptarti, kas geriausia būtų mūsų vaikui. Ji net pati pasiūlė mums keletą metodų ir patarė, ką galėtumėme pabandyti ir daryti kitaip.

9 metų berniuko mama, Lietuva

Mums puikiai sekasi bendradarbiauti. Jei kas negerai, visada stengiamės su mokytoja rasti tinkamą sprendimo būdą, kaip galima būtų išspręsti vienokią ar kitokią situaciją. Kadangi Giedriui yra sunku suvaldyti savo neigiamas emocijas, tai su mokytoja nutarėm taikyti „pliusų“ ir „minusų“ metodiką. Už gerus darbus – „pliusas“, už blogus – „minusas“. Jei gauna „pliusą“, vadinasi, grįžęs namo, gaus kažką skanaus. O jei „minusas“... Nieko negaus. Tai puiki motyvacija mokytis, laikytis nustatytų taisyklių. Taip pat esam susitarę, kad visada vaiką iš anksto perspėjame, jei kažkas mokykloje bus kitaip. Pvz., nebus pamokų ar jos keisis. Nes vaikas labai laikosi struktūros, jam labai svarbu, kad viskas būtų pagal nustatytą tvarką, nes kitaip kils panika. Pamokų tvarkaraštis, papildomi užsiėmimai pas specialistus ir pan. Smagu, kad mokytoja mielai bendradarbiauja.

10 metų berniuko mama, Lietuva

Neigiami bendradarbiavimo su mokytojais pavyzdžiai

Mokytojas dirbo labai atsainiai, nesidomėjo vaiku, jo problemomis, per pamokas dažnai leisdavo tiesiog sėdėti prie kompiuterio ir žaisti žaidimus. Dažnai kartodavo, kad Lietuvoje nėra gerų pedagogų, kurie galėtų efektyviai dirbti su ASS turinčiais vaikais. Per kiekvieną pokalbį taip negatyviai ir pesimistiškai atsiliepavo apie mūsų vaiką, kad net rankos nusvirdavo. Norėtusi, kad būtų atsižvelgta į stipriąsias vaiko puses ir joms skirtas didesnis dėmesys. Kai kurie mokytojai žiūri pozityviai, mato net mažiausią pažangą ir ją vertina, žymiai daugiau giria nei sako pastabas. Tai teikia vilties ir suteikia jėgų.

14 metų berniuko mama, Lietuva

Kai kas dieną ateidavau pasiimti vaiko iš mokyklos, girdėdavau tą patį – koks mano vaikas blogas ir kaip jam nesiseka ką nors atlikti. Pastebėjome, kad vaikas pradėjo daugiau save ir kitus žaloti – draskytis, kandžiotis.

8 metų berniuko mama, Lietuva

Netgi ir Vakarų šalių praktikoje yra jaučiamas atotrūkis tarp tėvų pageidavimo būti įtrauktiems į individualizuoto ugdymo turinio planavimą ir realaus jų dalyvavimo. Kaip rodo tyrimo rezultatai, tik kas antri tėvai yra įtraukiami į šį procesą (Tucker ir Schwartz, 2013).

Pedagogų ir tėvų bendravimas, grindžiamas problemų sprendimu, yra viena efektyviausių priemonių sprendžiant vaikų, turinčių ASS, elgesio, mokymosi ir kitus iššūkius. Vaiko tėvai yra didžiausi jų sąjungininkai, todėl nuoširdžiai kalbėkitės su jais, pasidalykite savo sunkumais, leiskite žinoti, kad norite padėti jų vaikui.

Žemiau pateikiami klausimai, kuriuos galima būtų pasitelkti bendrai ieškant sėkmingų sprendimų (Azad, Kim, Marcus ir kt., 2016).

- Kokia tai problema?
- Kodėl tai vyksta?
- Ką galima padaryti, kad ji būtų išspręsta?
- Kas jau buvo padaryta sprendžiant šią problemą ir kaip tai veikė?

Vaiko elgesio skirtumai mokykloje ir namuose

Gali atsitikti taip, kad vaikai skirtingai elgiasi mokykloje ir namuose. Pasitaiko ir tokių atvejų, kai mokytojas ir tėvai kalbasi tarsi apie kitą vaiką. Gali nutikti ir taip, kad tėvai jaučia neapykantą mokytojui dėl

to, kad jis „klijuoja autisto etiketes“. Lygiai taip pat tėvai gali būti suglumę, jei jiems nesiseka pasiekti geresnių rezultatų dėl netinkamo vaiko elgesio namuose. Tėvams gali kilti tokių minčių ir klausimų:

- Jei šis mokytojas sugeba su mano vaiku bendradarbiauti, kodėl aš negaliu?
- Ar esu bloga mama (blogas tėvas)?
- Ar aš dėl viso to esu kalta (-as)?

Scenarijus A. Vaikas geriau elgiasi mokykloje nei namuose

Dėl struktūruotos darbotvarkės ir aiškaus tvarkaraščio vaikai su ASS dažnai geriau elgiasi mokykloje nei namuose. Jei tvarkaraštis pateikiamas vizualiai ir skaitmeniniu būdu, vaikas geriau įsimena, supranta informaciją ir tampa daug savarankiškesnis dėl multisensorinės stimuliacijos.

Kaip ir daugelyje šeimų, taip ir šeimose, kuriose auga vaikas, turintis ASS, labiau atsipalaiduojama, nepaisoma dienotvarkės. Mokytojai tėvams turėtų priminti, kad vaikui namuose taip pat reikalinga ugdymo struktūra, o ne stresinių situacijų kūrimas. Žinoma, namai turi išlikti kaip saugiausia ir poilsį bei atsipalaidavimą teikianti aplinka. Mokytojai atvirai gali pasidalyti su tėvais dienotvarkėmis ir sąlygomis, reikalingomis konstruojant struktūruotą ugdymą, pvz., vaiko dienos, savaitės ar mėnesio veiklos planais.

Tik supratę, kad vaikas nebūtinai turi taip pat elgtis namuose ir mokykloje, pergalvoję tas situacijas ir ramiai jas aptarę su tėvais, mes galėsime viską pradėti iš naujo žvelgdami į vaiką kitomis akimis. Ir galbūt tiek mokytojams, tiek tėvams pasirodys, kad vaikas yra lankstesnis, dėmesingesnis, savarankiškesnis, labiau viskuo domisi ir daugiau bendrauja.

Scenarijus B. Vaikas geriau elgiasi namuose nei mokykloje

Priešinga ir nemalonesnė mokytojų ir tėvų bendradarbiavimo situacija – kai vaikas geriau elgiasi namuose nei mokykloje. Trumpai tariant, vaikas viskam labiau priešinasi ne namuose, o mokykloje. Kai mokytojas tėvams bando papasakoti apie netinkamą vaiko elgesį mokykloje, jiems yra sunku tuo patikėti. Pateiksime tokios situacijos pavyzdį:

Mokykloje vaikas nuolatos nesusikaupia, blaškosi, trukdo produktyviai dirbti kitiems klaseje esantiems mokiniams. Mokytoja bando kalbėtis su tėvais ir nupasakoti situaciją apie vaiko elgesį klaseje per pamokas. Tačiau mama iš karto pakelia toną ir pradeda prieštarauti: „Ką? Tik ne mano vaikas! Mano vaikas susikaupęs namuose gali perskaityti visą knygą!“

Pedagogams patartina tokioje situacijoje išlikti ramiems, išklausti tėvų mintis. Tokios reakcijos dažniausiai yra pradinėse autizmo diagnozavimo stadijose, kai tėvai nenori su tuo sutikti ir viską neigia. Reikia suprasti, kad tėvams reikia laiko pripažinti esamą situaciją, todėl būtinos mokytojų bei tėvų pastangos siekiant „švelninti“ bendravimą.

Dar viena priežastis, dėl kurios vaikas, turintis ASS, geriau elgiasi namuose nei mokykloje – netinkama ir per daug stuktūruota darbotvarkė mokykloje. Mokykloje vaikai labiau pavargsta dėl daugybės stimulų, nuolatinio kontaktavimo su bendraamžiais ir didesnių reikalavimų.

Tėvai savo vaikui sukuria priimtina ir tik jo poreikius atinkančią aplinką. Jam šeimoje gali būti skiriama daugiau dėmesio, daroma daugiau išlygų, kartais suteikiama daugiau nuolaidų, išpildoma daugiau netikėtų pageidavimų nei kitiems savo vaikams.

Pavyzdyje pateikiamos situacijos, rodančios individualizuotas prieigas reaguojant į „kitokią“ vaiko elgseną:

Tyleris niekada niekur pirmas neina. Todėl visi šeimoje žino, kad geriau pirmiems eiti pro duris ar į naują aplinką ir nelaukti, kol jų sūnus pirmas atliks tokį veiksma. Karmen dukra niekada neskaito knygų ir neatlieka namų darbų, jei knyga, pratybų sąsiuvinis yra ant stalo. Visi yra pripratę matyti, kad mergaitė skaito knygą pasidėjusi ant grindų.

Mokytojai taip pat gali sulaukti prašymų, kad vaikams mokykloje būtų sudarytos kuo panašesnės sąlygos ir taikomi metodai kaip ir namuose. Prieš atsisakant priimti tokį tėvų prašymą, siūloma prisiminti, kad tai yra didelėmis tėvų pastangomis „laimėta išmintis“ (Borinson, 2017).

Minkel (2017) teigia, kad mokytojams reikia dėti nemažai pastangų, kad pastebėtų vaiko stiprybes, nes silpnybės yra akivaizdžios ir reikalauja mažiau pastangų, kad jas pamatytume. Mokytojai turi leisti tėvams suprasti, kad jie pastebi stipriąsias vaiko puses. Ugdymo sėkmė gali būti pasiekta vadovaujantis keliais principais.

1 principas. Tėvai turi žinoti, kad jūs matote stipriąsias vaiko puses:

- Kuo dažniau su tėvais kalbėkite apie teigiamas vaiko puses. Tai darykite bendraudami žodžiu ar pildydami elektroninius, popierinius dienynus.
- Niekada garsiai, kitiems tėvams girdint neapartinėkite vaiko elgesio.
- Stiprinkite bendravimo santykį su vaiku, jei matote, kad jis nuo jūsų „atitolęs“. Jums galėtų padėti kvietimas kartu išgerti arbatos, paragauti užkandžių, pažaisti sportinę žaidimą, vaiko įtraukimas į jūsų veiklą – jo pagalba ką nors atliekant.
- Atminkite, kad šie maži žmonės gali būti ir netobuli.
- Priimkite savo mokinius tokius, kokie jie yra.
- Stenkitės padėti vaikams tapti bent kiek geresniems.
- Stipriausia mokytojo pusė – turėti kuo daugiau galimybių įveikiant trūkumus.

2 principas. Įsiklausykite į tėvus:

- Rašydami laiškus tėvams, nepateikite informacijos direktyviai. Tai reiškia, kad jūs turėtumėte ne tik išdėstyti savo nuomonę, bet suteiktumėte galimybę jiems pareikšti savąją.
- Tėvų nuomonę galima sužinoti pateikiant klausimus: „Kas jūsų vaikui labiausiai patinka mokykloje?“, „Ką aš, kaip mokytojas, turėčiau daryti kitaip?“, „Kas labiausiai tiktų jūsų vaikui?“

- Mokytojai gali pasiūlyti tėvams atlikti įvairių užduočių, testų, kurie būtų skirti vaiko elgesio ir mokymosi situacijai įvertinti.
- Pokalbio pabaigoje mokytojai turėtų suteikti galimybę savo nuomonę išsakyti tėvams, padarę pauzę paklausti: „Gal dar ko nors norėtumėte paklausti?“

3 principas. Metodine informacija ir žiniomis dalykitės su tėvais:

- Mokytojai gali pasidalyti žiniomis, kurias igijo dalyvaudami mokymuose ar skaitydami literatūrą.
- Ypač svarbu kitų kultūrų tėvams informaciją pateikti jų gimtąja kalba (tai itin aktualu emigrantams).

Šeimos, kurios gauna socialinę paramą, yra labiau linkusios į pozityvumą, geriau įveikia iškilusius sunkumus. Minimoms dvi socialinės paramos rūšys: oficiali (pvz., tam tikros specializuotos įstaigos) ir neoficiali (pvz., draugai, giminės, šeima).

Tėvų įgūdžių tobulinimo programos įgyvendinamos tėvus įtraukiant į diskusijas, teikiant patarimus bei pasikviečiant specialistus, galinčius tėvus konsultuoti profesionaliai. Prieš ateinat į susitikimus, tėvams patartina susirašyti klausimus, apie kuriuos norėtų gauti daugiau informacijos, nebijoti paklausti, paprašyti pakartoti tai, ko nesuprato. Susitikimų metu tėvams reikėtų pasistengti išlikti kuo ramesniems, leisti pasisakyti ir kitiems tėvams, specialistams, klausantis ar kalbantis su kitu pašnekovu palaikyti akių kontaktą. Informacijos pasižymėjimas užrašuose – efektyvus informacijos įsiminimo būdas. Jei kiti tėvai sutinka, galima paprašyti jų leidimo įsirašyti svarbiausias ir aktualiausias susitikimų dalis (Santomauro, 2009).

Šių programų pagrindas – tarpdiscipliniškumas, kur pedagogas atlieka vieną svarbiausių vaidmenų. Atlikti tyrimai rodo, kad, nepriklausomai nuo trukmės (4 ar 12 ir daugiau užsiėmimų), šias programas tėvai vertina teigiamai. Savaimė suprantama, kad ilgesnės programos suteikia daugiau galimybių formuojant teigiamus tėvystės įgūdžius ir skatinant didesnį pasitikėjimą savo, kaip mamos ar tėčio, vaidmeniu. Įdomūs faktai, gauti atliekant tyrimus, leidžia suprasti, kad kuo daugiau tėvai, ypač mamos, turi žinių apie savo ASS vaikų ugdymą, priežiūrą, tuo mažesnis tėvų depresijos ir didesnis pasitikėjimo lygmuo.

Programomis siekiama patobulinti tėvystės įgūdžius, padidinti tėvų sutarimą vaikų auklėjimo temomis, sumažinti stresą, didinti tėvų pasitikėjimą.

Mokytojas, kaip paramos grupės organizatorius, turėtų vesti pokalbį ir visus tėvus vienodai paskatinti išsikalbėti, pasidalyti gerąja ar neigiamąja patirtimi, paraginti klausti, valdyti grupės darbo laiką, pasistengti, kad dalyviai susėstų taip, kad bendraudami vieni kitus matytų ir palaikytų akių kontaktą.

Tėvų psichinės sveikatos išsaugojimas ir stabilumas įvairiose situacijose, specifinių žinių turėjimas ir tinkamas jų pritaikymas – vieni svarbiausių veiksnių, teigiamai veikiančių vaiko raidą ir vystymąsi.

Galimos įvairios bendradarbiavimo su tėvais formos – susirašinėjimas, individualus pokalbis formaliuoje ir neformaliuoje aplinkoje, susirašinėjimas elektroniniu paštu, pokalbiai telefonu, pokalbiai naudojantis internetinėmis pokalbių programomis, tinklalapio pildymas. Viena efektyviausių bendradarbiavimo formų

yra laikoma atvejų analizė – tai bendras tėvų, mokytojo (-ų) ir specialistų komandos darbas, kuriame aptariami ir analizuojami vaiko poreikiai, galimybės, pagalbos teikimo planai. Taip pat vis populiarėja nauja bendradarbiavimo forma – organizuota ugdomoji veikla, sporto ar teatro dienos, dalyvavimas prevencinėse programose ir projektuose.

Mūsų šalyje kol kas dar stokojama psichologinės ir pedagoginės paramos vaikams, turintiems autizmo spektro sutrikimų. Tai patvirtina tiesioginis bendravimas su tėvais, moksliniai straipsniai, tėvų forumai įvairiose medijose, žiniasklaidoje pateikiama informacija.

Saveikienės (2018) tyrimas išryškino neformaliojo ugdymo pasiekiamumo apribojimus ASS turintiems vaikams. Tėvų pasakojimai atskleidžia, kad vaikui su ASS svarbus tėvų įsitraukimas į ugdymo procesą ir galimybė vaiką ugdyti ne tik mokykloje, bet ir neformaliojo ugdymo įstaigose.

Tyrimas taip pat atskleidė specialiųjų ugdymo programų, skirtų ugdyti autizmą turinčius vaikus, trūkumas ugdymo praktikoje. Trūksta specialistų, dirbančių pagal neformaliojo, alternatyvaus ugdymo programas. Vykstančios programos yra mokamos ir tokio pobūdžio pagalba neigiamai veikia šeimos biudžetą.

Vakarų šalyse ASS nagrinėjamas jau keliasdešimt metų, todėl yra sukurta veiksminga pagalbos sistema. Pažymėtina, jog yra kuriamos asociacijos, gan plačiai buriamos paramos grupės tėvams, auginantiems vaikus, turinčius ASS. Šių organizacijų veikla grindžiama socialinės sąveikos paradigma, kai įtraukiami tėvai, pedagogai ir patys vaikai.

Žemiau pateiktos svetainės, skirtos tėvams, auginantiems ASS turinčius vaikus, ir mokytojams. Apsilankę šiose svetainėse, naudingos informacijos taip pat gali rasti sveikatos priežiūros, socialinio darbo specialistai. Svetainėse pateikiama išsami informacija apie autizmo spektro sutrikimus, galima rasti daug žaidimų, skirtų dėmesio lavinimui ir socialinių įgūdžių ugdymui. Nurodytose svetainėse yra informacijos apie tėvų patirtis siekiant geriausių rezultatų kalbos, bendravimo, jutiminės sistemos lavinimo srityse. Tėvai atvirai dalijasi patirtimi apie įvairiausius kasdienius mitybos, miego, lytinio brendimo ir kt. atvejus. Paminėtina, kad mūsų šalyje yra įkurta Lietuvos autizmo asociacija „Lietaus vaikai“, socialinio tinklo „Facebook“ paskyroje susikūrusios atviros ir uždaros grupės, teikiančios informaciją ir įvairiapusę paramą tėvams, auginantiems ASS turinčius vaikus. Keletas jų paminėta žemiau (3 lentelė):

3 lentelė. Internetinės svetainės, skirtos mokytojams ir tėvams, auginantiems vaikus su ASS

Pasaulyje	
www.autismspeaks.org	www.autism.com
www.autism-society.org	www.autismweb.com
www.disabilitycoop.com	www.ahany.org
Lietuvoje	
http://lietausvaikai.lt/	https://www.facebook.com/ISADDLietuva/
https://www.facebook.com/groups/autizmas/	https://www.facebook.com/www.aboscentras.lt/

Turime išlikti sąmoningi ir jautrūs tėvams, suprasdami, kad jie nuolatos stengiasi ir „kovoja“ dėl savo vaiko gerovės, kelyje sutikdami daug kliūčių, „krisdami ir vėl išlipdami iš duobių“. ASS turinčių vaikų tėvai

iš pedagogų sulaukia daugiau neigiamų vaiko elgesio ir mokymosi vertinimų. Visgi, nors nerimauja tėvai, ne mažiau linkę jaudintis ir mokytojai, kurie nori padėti, tačiau jiems ne visada pavyksta. Tokios būsenos kaip pyktis, savęs kaltinimas, beviltiškumas ir depresija būdingos tiek mokytojams, tiek tėvams. Kad ir kokia būtų situacija, visada galima ją įveikti, tam tereikia šiek tiek laiko, noro, o svarbiausia – abipusės pagarbos. Ir dar – matykime ir tėvams atskleiskime ne tik provokuojančio ar kitokio netinkamo vaiko elgesio apraiškas, bet pastebėkime ir pozityvų elgesį, nebijokime pagirti patį vaiką ir tą žinią perduokime tėvams (Boronson, 2017).

Anksčiau aptartos situacijos parodo, kokios svarbios yra psichosocialinės prielaidos ir kokia ugdymo aplinka turi būti kuriama namuose, kad būtų pasiektas kuo didesnis vaiko, turinčio ASS, asmenybinis brandumas. Tačiau ne mažiau svarbus yra vaiko fizinės sveikatos išsaugojimas.

Vygotskis nemažai dėmesio skyrė analizuodamas, kaip galima dalyvauti vaiko raidoje. Psichopedagogikos klasikas akcentavo „proksimalios zonos raidos“ (angl. ZPD, *Zone of Proximal Development*) idėją. Minėta zona apima visas žinias ir įgūdžius, kurių pats asmuo dar negali suprasti arba atlikti savarankiškai, bet gali jų išmokti kieno nors vadovaujamas. Todėl svarbu vaikams teikti paramą ir padėti išmokti tai, ko jie negalėtų išmokti patys. Kitas ne mažiau svarbus vaiko raidos skatinimo būdas – aktyvus jo įtraukimas į vyraujančią jo amžiaus tarpsnio veiklą. Vygotskis teigė, jog kiekvienu amžiaus tarpsniu vaikai pasižymi skirtingais interesais. Vaikystėje, ypač ikimokykliniame ir jaunesniame mokykliniame amžiuje, svarbiausi tampa aktyvūs žaidimai (Vygotsky, 1978).

Įsiklausymas į tėvus, auginančius ASS, svarbiausi padaršinimas domėtis ypatingais vaiko pomėgiais, specifiniais elgsenos bruožais, dėti pastangų juos atpažįstant ir jais pasidalijant yra veiksmingo bendravimo ir pozityvios ugdymo aplinkos kūrimo prielaidos. Žemiau pateiksime vienos mamos, auginančios 7 metų vaiką, mintis, kurios leidžia suprasti, kad **niekada ne per vėlu pedagogui** atrasti tą nuostabią akimirką ir pasibelsti į vaiko pasaulį, kartu su tėveliais pasidalyti jo pasiekimais, pastangomis, aptarti nesėkmes ir drauge ieškoti įvairiausių sprendimų jas įveikiant.

Pirmiausiai patarčiau prieš stengiantis jį atsivesti į mūsų pasaulį, priartinti prie mūsų visuomenės normų, pasistengti prisigretinti prie vaiko, kad jis priimtų mokytoją. Kažkada radau savo sūnų, sėdintį koridoriuje ant grindų. Jis sėdėjo ten valandą ir nejudėjo, aš priėjau ir atsėdau šalia jo – nieko jo neklausiau, tiesiog sėdėjau. Ir kai pamėginau pažvelgti, į ką jis žiūri, pamačiau koridoriaus lubas, užlietas pietų saulės spindulių, o tuose spinduliuose lėtai plaukiojančias dulkes. Vaikas stebėjo tą dulkių plevėnimą ore daugiau nei valandą, o aš sėdėjau su juo ir atsipalaidavusi mėgavausi akimirka, kai supratau, ką jaučia mano vaikas, – ramybę, meditaciją, saugumą. Saulė nusileido, spinduliai dingę, bet tą dieną aš tapau artimesnė savo vaikui ir supratau, kad per skubėjimą mes dažnai nepastebime kai kurių smulkmenų, esančių mums po nosimi.

Apibendrinimas

Dažnai tėvai, auginantys ASS turinčius vaikus, susiduria su gyvenimo išbandymais, kurie paliečia asmeninį, socialinį ir net profesinį jų gyvenimą. Neigiamus jausmus apie autizmo spektro sutrikimų diagnozę išgyvena visi tėvai. Tačiau priklausomai nuo paramos, gaunamos iš išorinės aplinkos, nuo pačių tėvų susitelkimo ir sistemingai dedamų pastangų ši būseną trunka skirtingai. Tėvų pasitikėjimas savo jėgomis – vienas

svarbiausių veiksmų, padedančių susidoroti su vaikų ugdymo iššūkiais. Tėvai turėtų suprasti ir tai, kad kai jaučiasi saugesni tada, kai turi savo jėgomis pasitikinčius tėvus ar globėjus. Su sunkumais susidūrusios šeimos emocinės paramos turi ieškoti, o ne „užsidaryti savo namuose“ arba vien tik pasikliauti savo jėgomis.

Glaudus mokytojų ir tėvų bendradarbiavimas gali padėti tėvams geriau save pažinti ir įvertinti turimus išteklius, būtinus įveikiant vaikų, kuriems nustatytas ASS, ugdymo iššūkius namuose ir mokykloje.

Mokytojai turėtų skatinti ASS turinčių vaikų tėvus pasikalbėti su kitais tėvais, auginančiais tokius vaikus. Kitos šeimos gali turėti daugiau informacijos ir vertingų patarimų. Informacijos tėvai gali rasti apsilankydami Lietuvos autizmo asociacijos „Lietaus vaikai“ interneto svetainėje ar šios asociacijos „Facebook“ paskyros grupėje.

Vaikams, turintiems ASS, ypatingai svarbu taikyti įvairius ugdymo metodus, skatinančius vaiko savarankiškumą kasdienėje veikloje, lavinančius naujus įgūdžius. Vaiko elgesio modeliavimui svarbi ir tinkamai sukurta emocinė namų aplinka. Tėvai, auginantys vaikus su ASS, turėtų sudaryti sąlygas vaikui būti atviram ir jį išklaudyti, pastebėti jo pažangą. Namuose svarbu vaikui sukurti struktūruotą ugdymo aplinką, apibrėžiamą kaip vaizdžią, suprantamą ir aiškią aplinkos bei numatomos veiklos struktūrą. Siūloma naudoti įvairias veiklos struktūravimo formas pasitelkiant pačių parengtus vaizdavimo ir planavimo būdus ant popieriaus ar naudojant IT technologijas, suteikiančias prieigą prie tokių programų kaip „Toggl“, „Google Calendar“, „Remember the Milk“ ir kt.

Tėvai ypač vertina ir džiaugiasi nuosekliu mokytojų bendravimu, įsigiliniu į situacijas, vaiko pažangos vertinimu ir pagyrimu. Pedagogų ir tėvų bendravimas, grindžiamas problemų sprendimu, yra viena efektyviausių priemonių sprendžiant vaikų, turinčių ASS, elgesio, mokymosi ir kitus iššūkius.

Literatūros sąrašas

1. *A Parent's Guide to Autism An Autism Speaks Family Support Tool Kit* (2018). AUTISMSPEAKS. ORG/ART. Prieiga internete: <https://www.autismspeaks.org/sites/default/files/2018-08/Parents%20Guide%20to%20Autism.pdf>
2. Azad, G., Kim, M., Marcus, S., Sheridan, S. & Mandell, D. (2016). Parent-Teacher Communication about Children with Autism Spectrum Disorder: An Examination of Collaborative Problem-Solving. *Psychology in the Schools*, 53(10), 1071–1084.
3. Boyd, B. (2014). *Parenting a teen or young adult with Asperger syndrome (Autism spectrum disorder)*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
4. Boronson, B. (2017). Bridges Across the Autism Spectrum. *Educational Leadership*, 53–58.
5. Cole, D. E. & Parkman, C. (2012). The parenting challenge: selecting technology and non – technology interventions for children with autism spectrum disorders. *Journal on Educational Psychology*, 6 (1), 1–9.
6. Harris, S. L. (2008). In *Autism 24/7: A Family Guide to Learning at Home and in the Community*. Baltimore, MD: Woodbine House.
7. Kubler-Ross, E. (2009). *On death and dying: what the dying have to teach doctors, nurses, clergy and their own families*. London: Routledge.

8. Maynard, D. W., McDonald, T. A. & Stickle, T. J. (2016). Parents as a Team: Mother, Father, a Child with Autism Spectrum Disorder, and a Spinning Toy. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46 (2), 406–423.
9. Meadan, H., Halle, J. H. & Ebata, A. T. (2010). Families With Children Who have Autism Spectrum Disorders: Stress and Support. *Exceptional Children*, 77 (1), 7–36.
10. Mikulėnaitė, L. ir Ulevičiūtė, R. (2004). *Ankstyvojo amžiaus vaikų autizmas*. Vilnius: Lietuvos sutrikusio intelekto žmonių globos bendrija „Viltis“.
11. Minkel, J. (2017). Welcome Families by Focusing on STRENGTHS. *Education Leadership*, 9, 71–75.
12. Neece, C. L. & Chan, N. (2017) The Stress of Parenting Children with Developmental Disabilities. In Deater-Deckard K., Panneton R. (Eds.). *Parental Stress and Early Child Development*. Cham, Switzerland: Springer International Publishing.
13. Piščalkienė, V. (2008). *Pradinių klasių mokinių, turinčių aktyvumo ir dėmesio sutrikimą, edukacinis vertinimas bei ugdymas papildomais užsiėmimais: daktaro disertacija*. Kaunas: KTU.
14. Piščalkienė, V. ir Stasiūnaitienė, E. (2013). Slaugos praktikos vertinimas reflektuojant: studentų požiūris. *Sveikatos mokslai*, 23 (4), 86–91.
15. Rogers, S. J., Dawson G. & Vismara, L. (2017). *Vaiko autizmas: ankstyvoji pagalba, kurią gali suteikti tėvai*. Vilnius: Ugdymo plėtotės centras.
16. Santomauro, J. (2009). *Fathering your special child. A book for fathers or carers of children diagnosed with Asperger Syndrome*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
17. Santomauro, J. (2009). *Mothering Your Special Child. A book for mothers or Carers of Children Diagnosed with Asperger Syndrome*. London and Philadelphia: Jesica Kingsley Publishers.
18. Saveikienė, D. (2018). Tėvų, auginančių autizmą turinčius vaikus, požiūrio į vaiko ateitį naratyvas. *Tiltai*, 1, 125–139.
19. Supporting Students with Autism. (2017). *American Federation of Teachers, AFL-CIO*. Prieiga internete: <https://www.aft.org/sites/default/files/studentswithautism.pdf>
20. Tucker, V. & Schwartz, I. (2013). Parents' perspectives of collaboration with school professionals: Barriers and facilitators to successful partnerships in planning for students with ASD. *School Mental Health*, 5, 3–14.
21. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society. The Development of Higher Psychological Processes*. Massachusetts and London: Harvard University Press Cambridge.

Užduočių pavyzdžiai

1 užduotis. Filmai apie autizmo spektro sutrikimą

Norėdami geriau suprasti šį sutrikimą, peržiūrėkite siūlomus filmus, pasiūlykite juos pažiūrėti mokyklos kolektyvui, kitų vaikų tėvams ar klasės draugams.

The Boy Who Could Fly (1986)

Lietaus žmogus / Rain Man (1988)

David's Mother (1994)

Forestas Gampas / Forrest Gump (1994)

Kas graužia Gilbertą Greipą? / What's Eating Gilbert Grape? (1993)

Aš esu Semas / I Am Sam (2001)

Miracle run (2004)

Autism is a World (2004)

Mocartas ir banginis / Mozart and the Whale (2005)

Sniego tortas / Snow Cake (2006)

After Thomas (2006)

Ben X (2007)

Autism: The Musical (2007)

The Black Ballon / Juodas balionas (2008)

Adomas / Adam (2009)

The Autistic Me (2009)

Merė ir Maksas / Mary and Max (2009)

Temple Grandin (2010)

Silent Things (2010)

Mano Vardas Khanas / My Name is Khan (2010)

Ypatingas poreikis / The Special Need (2015)

Autism in Love (2015)

Autistės / Girls With Autism (2015)

Sąskaitininkas / The Accountant (2016)

The A word (2016)

Kitokie vaikai (2017)

Gimtadienio šventė (2018)

Serialai:

Netipiškas / Atypical (2017)

Geras daktaras / The Good Doctor (2017)

On Tour with Asperger's Are Us (2019)

2 užduotis. Tėvams, auginantiems autizmo spektro sutrikimų turinčius vaikus, rekomenduojamos knygos

- Clare Morrall. (2009). *Kitų kalba*.
- Mira Rothenberg. 2010. *Vaikai smaragdo akimis: istorijos apie ypatingus berniukus ir mergaites*.
- Rupert Isaacson. (2011). *Žirgų berniukas*.
- Jodi Picoult. (2011). *Namų taisyklės*.
- Martha Heineman Pieper, William J. Pieper. (2011). *Išmintinga meilė*.
- Simon Baron-Cohen. (2011). *Esminis skirtumas: vyriškos ir moteriškos smegenys: visa tiesa apie autizmą*.
- Ellen Notbohm. (2012). *Kiekvienas autistiškas vaikas norėtų, kad jūs žinotumėte dešimt dalykų*.
- Norman Doige. (2012). *Save keičiančios smegenys*.
- Iris Johansson. (2012). *A Different Childhood: Autism from the Inside*.
- Tony Attwood. (2013). *Aspergerio sindromas*.
- Kristine Barnett. (2014). *Mano mažasis genijus*.
- Aude Murail. (2014). *Mano brolis kvailys*.
- Raun K. Kaufman. (2014). *Autism Breakthrough: The Groundbreaking Method That Has Helped Families All Over the World*.
- Kate Wilde. (2014). *Autistic Logistics: A Parent's Guide to Tackling Bedtime, Toilet Training, Tantrums, Hitting, and Other Everyday Challenges*.
- Rodaan Al Galidi. (2015). *Autistas ir pašto balandis*.
- Naoki Higashida ir David Mitchell. (2015). *Kodėl taip mėgstu šokinėti*.
- Norman Doidge. (2016). *Smegenų gebėjimas gyti*.
- Mark Haddon. (2016). *Tas keistas nutikimas šuniui naktį*.
- Keith Stuart. (2016). *Kaladėlių berniukas*.
- David Perlmutter, Kristin Loberg. (2016). *Smegenų gyvybingumo paslaptis: visa tiesa apie mikroorganizmų reikšmę mūsų savijautai ir šviesiam protui*.
- Neringa Dangvydė. (2016). *Vaikas su žvaigžde kaktoje*.
- Bo Hejlskov Elvén. (2017). *Padėkime nesimušti, nesikandžioti, nešūkauti*.
- Sally J. Rogers, Geraldine Dawson ir Laurie A. Vismara. (2017). *Vaiko autizmas: ankstyvoji pagalba, kurią gali suteikti tėvai*.
- Elaine N. Aron. (2017). *Itin jautrus vaikas. Kaip padėti mūsų vaikams gyvuoti, kai pasaulis juos stelbia*.
- Gail Saltz. (2018). *Skirtingųjų galia: ryšys tarp psichikos sutrikimų ir genialumo*.
- Eglė Gelažiūtė-Petrauskienė. (2018). *...o mano brolio vardas – Tomas*.

Vaizdo medžiaga

PAGALBA TĖVAMS, AUGINANTIEMS VAIKUS, TURINČIUS AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMŲ (<https://youtu.be/FOn31MJLtLc>)